

Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая

ШМАТМОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА
БЕЛАРУСІ
Ў КАНТЭКСЦЕ АКТУАЛЬНЫХ
ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫХ
КАНЦЭПЦЫЙ



Рэкамендавана

*Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі ў якасці дапаможніка
для студэнтаў, якія навучаюцца па спецыяльнасці
1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)»*

МІНСК

БДУ

2015

УДК 821.161.3.09(091)(075.8)
ББК 83.3(4Бел)я73
Н48

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук прафесар *Г. К. Тычко*;
доктар філалагічных навук прафесар *М. А. Тычына*;
кафедра беларускай літаратуры
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы
(загадчык кафедры, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт *Д. М. Лебядзевіч*)

Некрасхэвіч-Кароткая, Ж. В.

Н48 Шматмоўная літаратура Беларусі ў кантэксце актуальных літаратуразнаўчых канцэпцый : дапаможнік / Ж. В. Некрасхэвіч-Кароткая. – Мінск : БДУ, 2015. – 207 с. : іл.
ISBN 978-985-566-207-6.

У дапаможніку праз прызму літаратурнай герменеўтыкі і рэцэптыўнай эстэтыкі, а таксама ў кантэксце гісторыка-эвалюцыйных мадэлей, сацыялагічных падыходаў разглядаюцца найбольш важныя этапы гісторыі беларускай літаратуры ад старажытнасці да XIX ст. У адной з глаў у якасці падставы для мадэлявання герменеўтычнага дыскурсу ўпершыню публікуецца фрагмент перакладу на рускую мову артыкула буйнейшага нямецкага славіста Ганса Ротэ «Што такое *древнерусская литература?*», які прэзентуе альтэрнатыўны погляд на гісторыю старажытнага пісьменства ўсходніх славян XI–XII стст.

Адрасуецца студэнтам, якія навучаюцца па спецыяльнасці «Беларуская філалогія».

УДК 821.161.3.09(091)(075.8)
ББК 83.3(4Бел)я73

ISBN 978-985-566-207-6

© Некрасхэвіч-Кароткая Ж. В., 2015
© БДУ, 2015

ПРАДМОВА

У 2011 г. на кафедры гісторыі беларускай літаратуры БДУ была створана тыпавая вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў «Гісторыя беларускай літаратуры (XI–XIX стагоддзі)» [26], якая з усёй відавочнасцю засведчыла багацце нашай літаратурнай спадчыны на працягу вызначанага храналагічнага перыяду. Зразумела, што з пашырэннем корпуса мастацкіх твораў павінна ўзбагачацца і метадалагічная база, прызначаная для іх навуковага асваення. Сучаснаму літаратуразнаўству Беларусі ўласцівы зварот да самых розных метадалагічных ракурсаў сучаснай гуманістыкі – ад семіятычнага падыходу [95] да тэорыі поля і канцэпцыі «малых» літаратур [61; 100]. З’явіліся таксама першыя вопыты стварэння абагульняючых літаратуразнаўчых прац метадалагічнага характару [81; 83]. Усё гэта пашырае перспектывы айчыннай філалагічнай навукі.

Структурны прынцып, паводле якога арганізавана дадзеная кніга, не звязаны з літаратурнымі жанрамі, з праблематыкай твораў і толькі апасродкавана суадносіцца з храналагіяй. Мы не маем на мэце папулярызацыю той ці іншай метадалогіі або эвалюцыйнай мадэлі: іх прэзентацыя ажыццяўляецца ў той ступені, у якой гэта метадалогія або мадэль дапамагае ў даследаванні беларускай літаратуры. Наша першасная **мэта** – даць магчымасць па-новаму, у герменеўтычным ракурсе, зірнуць на добра знаёмыя, хрэстаматыйныя помнікі айчыннага пісьменства (такія, як «Пруская вайна» Яна Вісліцкага або так званая «Малая падарожная кніжка» Францыска Скарыны), а таксама адгарнуць невядомыя старонкі творчасці вядомых аўтараў (такой старонкай, напрыклад, з’яўляецца ліра-эпас Уладзіслава Сыракомлі). *Першая і апошняя (дзясятая) главы* акцэнтуюць дзве найбольш істотныя для сучаснага літаратуразнаўства (прынамсі беларускага) праблемы: *праблему дыскусіі* ў шырокім сэнсе (бо працэс пастаноўкі пытанняў і адказаў на іх непазбежна прыводзіць да дыскусіі), а таксама *праблему аўтара*, якая набыла завостранае гучанне ў гуманітарным дыскурсе ХХ ст. На выбар жа структуры асноўнай часткі даследавання, да якой адносяцца главы з другой па восьмую, паўплывала кніга гродзенскіх літаратуразнаўцаў «Матыўная прастора беларускай лі-

таратуры пачатку XX стагоддзя» [80], у якой паняцце матыўнай прасторы актуалізуецца для літаратуры пачатку XX ст. У *главах 2–8* вызначаецца такая прастора ў дачыненні да нашага пісьменства даўнейшых часоў. Пры гэтым былі вылучаны *тры найбольш істотныя аспекты* (іх можна лічыць і матывамі), якія з’яўляюцца рухавіком і каталізатарам літаратурнага развіцця на землях Беларусі:

- прынцыповая арыентацыя беларускага прыгожага пісьменства на дыялог у часе і ў прасторы (адсюль інтэнцыі нашай літаратуры напаўняць традыцыйныя жанравыя формы актуальным мастацкім зместам);

- цесная сувязь літаратурнай творчасці з задачамі выхавання і адукацыйнай прасторай дзяржавы;

- патрыятызм у спалучэнні з рознымі стратэгіямі (сама)ідэнтыфікацыі.

Матэрыялы *дзявятай главы* прызначаны для мадэлявання літаратурна-герменеўтычнага дыскурсу самімі навучэнцамі. У межах гэтай главы публікуецца вялікі фрагмент працы знакамітага нямецкага славіста Ганса Ротэ, назва якой гучыць як пытанне: «Что такое *древнерусская литература?*» Аўтар паставіў задачу высветліць значэнне таго паняцця, якое ў сучаснай гуманістыцы зрабілася асобным навуковым канцэптам і якое падобна выразам *artes liberales*, *Dasein* (асноўнае паняцце філасофскай канцэпцыі Марціна Гайдэгера) або *cultural literacy* (тэрмін Эрыка Дональда Хірша) мэтазгодна ўзнаўляць без перакладу, на мове арыгінала: «древнерусская литература».

Такім чынам, наша кніга мае на мэце актывізаваць у чытачоў жаданне і патрэбу задаваць пытанні ў працэсе асваення айчынной літаратурнай спадчыны, у працэсе разважанняў пра помнікі айчыннага пісьменства, а таксама пра магчымыя навуковыя падыходы да іх вывучэння. Іншамоўныя паэтычныя творы цытуюцца ў кнізе часцей за ўсё ў нашым паэтычным перакладзе. У тым выпадку, калі гэта неабходна для адэкватнага разумення тэксту, цытаты на мове арыгінала прыводзяцца паралельна з іх перакладам на беларускую мову.

Аўтар выказвае ўдзячнасць Ірыне Эрнстаўне Багдановіч і Ігару Мікалаевічу Запрудскаму за шэраг каштоўных заўваг, выказаных у працэсе абмеркавання кнігі.

Глава 1

АСАЛОДА РАЗУМЕННЯ.

УВОДЗІНЫ Ў ЛІТАРАТУРНУЮ ГЕРМЕНЕЎТЫКУ

Es gibt dreierlei Arten Leser; eine, die ohne Urteile genießt,
eine dritte, die ohne zu genießen urteilt,
die mittlere, die genießend urteilt und urteilend genießt;
diese reproduziert eigentlich ein Kunstwerk aufs neue.
Die Mitglieder dieser Klasse sind nicht zahlreich.

Johann Wolfgang von Goethe

Ёсць тры катэгорыі чытачоў:
першая – тыя, хто атрымліваюць асалоду без разваг;
трэцяя – тыя, хто разважаюць, не атрымліваючы асалоды;
паміж імі – тыя, хто разважаюць, здабываючы асалоду
і здабываюць асалоду, разважаючы;
чытачы, прыналежаць да апошняга тыпу,
па сутнасці, узнаўляюць мастацкі твор нанова.

Прадстаўнікі гэтага класа нешматлікія.

Іаган Вольфганг фон Гётэ

Адно з самых складаных не толькі для студэнтаў, але і для маладых навукоўцаў пытанняў – выбар навуковай метадыкі ў працэсе літаратурна-знаўчага спасціжэння таго ці іншага твора. Традыцыйна ў даследаваннях па гісторыі беларускай літаратуры вядучую ролю адыгрывае **гісторыка-кантэкстуальны метада** для вывучэння культурных з’яў далёкай мінуўшчыны. Разам з тым пытанне жанрава-відавочнай спецыфікі твораў разглядаецца часцей за ўсё ў рэчышчы параўнальнай гістарычнай паэтыкі: з выкарыстаннем **параўнальна-гістарычнага метаду** і ў сувязі з паняццем літаратурнай эпохі. Праўда, што да апошняй метадыкі, то ў працах многіх даследчыкаў фармулюецца думка, быццам кампаратывістыка і параўнанне – гэта розныя рэчы, і даецца справядлівая перасцярога ад імкнення татальнага параўнання ўсяго з усім. У прыватнасці, Л. Сінкова слухна і адначасова дасціпна-фігуральна высмейвае спробы параўноўваць бобра і пеўня па прыкмеце наяўнасці ў іх хваста. «Аднак, – піша

даследчыца, – калі нашай мэтай будзе не самадастатковая фіксацыя інварыянтнага, а разуменне змястоўнага плана канцэптаў, іх семантыкі, то тут карэляцыя як метада адразу выявіць сваю недастатковасць, абавязковую патрэбу ў дадатковай верыфікацыі» [99, с. 26]. З гэтай высновай немагчыма не пагадзіцца.

Дыяпазон даследчыцкіх метадаў сённяшняга літаратуразнаўства вельмі шырокі. І ўсё ж у галіне гісторыі літаратуры найбольш мэтазгоднай бачыцца сфармуляваная У. Кіндэрманам герменеўтычная ўстаноўка на *плюралізм метадаў*, «якія служаць таму, каб па магчымасці правільна зразумець і праінтэрпрэтаваць мастацкі твор» [154, с. 89]. Пры гэтым адной з ключавых праблем гісторыка-літаратурнага дыскурсу была і застаецца праблема генезісу і эвалюцыі жанраў. І. Ф. Штэйнер слушна сцвярджае, што працэс зараджэння, станаўлення і эвалюцыі любога жанру «абумоўлены перш за ўсё асноўнымі заканамернасцямі жанрава-стылёвага ўзбагачэння канкрэтнай нацыянальнай літаратуры, якія характарызуюцца ў значнай ступені імкненнем да стабілізацыі існуючых мастацкіх форм, выпрацоўкі іх найбольш аптымальных, калі не класічных узораў» [123, с. 92]. У працэсе літаратурнага развіцця, на думку Н. Капысцянскай, «частка жанраў папярэдніх сістэмы страчвае сваё значэнне, частка “асучасніваецца” (напрыклад, у рамантызме ода і элегія), дае новыя мадыфікацыі, частка “прыгадваецца” з папярэдніх, больш аддаленых сістэм» [63, с. 66]. Шмат прыкладаў такой эвалюцыі жанраў мы назіраем у гісторыі беларускай літаратуры. Так, класічная эпопея вергіліеўскага тыпу не страціла свайго значэння ў беларускай паэзіі XVI ст.; яна, сапраўды, у пэўным сэнсе была «прыгадана» эстэтычнай прасторай рэнесанснай паэзіі і «асучаснена» ў адпаведнасці з новай роляй і новым становішчам творцы ў гэтай прасторы. Разам з тым мастацкія дасягненні эпох Сярэднявечча, Рэнесансу і Барока паўплывалі на дынаміку жанравых структур (тэрмін Л. Корань (Сіньковай) [64]) лацінамоўнага ліра-эпасу Беларусі, дазволілі аўтарам новага часу сфарміраваць арыгінальную мастацкую надбудову на базе рэгламентаваных патрабаванняў класічных паэтык і тым самым «стабілізаваць» адпаведную жанравую сістэму.

Яшчэ І. Франко лічыў, што школьная дэфініцыя пэўнага жанру – толькі «недакладнае апісанне нейкага аднаго твора, альбо выражэнне поглядаў на творчасць у нейкім адным гістарычным моманце, і ўжо зусім не прыдатнае для дэфініцыі другіх падобных твораў і з іншых часоў». Развіваючы сваю думку на прыкладзе эпопеі, украінскі вучоны даводзіў, што «кожная канкрэтная эпопея вымагае асаблівай дэфініцыі, гэта значыць, што кожная дэфініцыя эпопеі, абагульненая на ўсе эпопеі, будзе бязглуздзіцай» [109, с. 248]. На падставе гэтых разважанняў І. Франко фармулюе наватарскую выснову: «кожны час, кожная супольнасць мае свае асаблівыя эстэтычныя меркі для літаратурных твораў» [109, с. 248].

Такім чынам, І. Франко ў пачатку XX ст. даў агульную ўстаноўку на рэцэптыўна-эстэтычную методыку даследавання літаратурных твораў; канцэптуальная ж яе распрацоўка належыць нямецкаму вучонаму Г. Р. Яўсу (1921–1997) і яго школе (60-я гг. XX ст.). Асноўныя палажэнні тэорыі рэцэптыўнай эстэтыкі і літаратуразнаўчай герменеўтыкі, вырацаваныя Г. Р. Яўсам і яго паслядоўнікамі, актыўна запатрабавуюцца літаратуразнаўцамі на постсавецкай прасторы [27; 173, с. 354], у тым ліку і беларускімі [21, с. 30–31; 54, с. 12–13; 86, с. 11–12]. У наш час, калі даследчыкамі і перакладчыкамі вернуты ў кантэкст айчыннага пісьменства многія творы, невядомыя папярэднім вучоным, асаблівае значэнне набывае заўвага Г. Р. Яўса аб тым, што «якасць і ранг літаратурнага твора вызначаюцца не біяграфічнымі або гістарычнымі ўмовамі яго ўзнікнення і не проста месцам у паслядоўнасці развіцця жанраў, а няўлоўнымі крытэрыямі мастацкага ўздзеяння, рэцэпцыі і наступнай славы твора, а таксама аўтара» [150, с. 147]. У межах такой метадалогіі закладзена перспектыўнае для гісторыка-літаратурнага даследавання адмаўленне ад эмпірыкі пазітывісцкай школы, ад імкнення прадставіць гісторыю літаратуры як шэраг лакалізаваных у часе і прасторы шэдэўраў. Г. Р. Яўс даводзіць, што «літаратура і мастацтва толькі тады паўстаюць у якасці гістарычнага працэсу, калі шэраг твораў разглядаецца з пункту гледжання не толькі таго суб'екта, які іх прадуквае, але і таго, хто іх акцэптует, г. зн. ва ўзаемадзеянні аўтара і публікі» [149, с. 163–164]. Вывучэнне мастацкіх твораў з пазіцыі не толькі крытыка, але і чытача дазваляе найбольш поўна прадставіць рэальную панараму развіцця літаратурнага працэсу, дазваляе гэты працэс зразумець.

Выраз «асалода разумення», вынесены ў заглавак лекцыі, таксама абавязаны сваім паходжаннем Г. Р. Яўсу. У шэрагу сваіх прац, абгрунтоўваючы літаратурна-герменеўтычны падыход, вучоны разважаў пра спецыфіку эстэтычнага пазнання і выкарыстоўваў пры гэтым тэрмін *ästhetische Erfahrung* – найперш у сваёй кнізе «*Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*» («*Практыка эстэтычнага пазнання і літаратурная герменеўтыка*»; першае выданне – 1977). Словазлучэнне на пачатку гэтай назвы не так лёгка адэкватна ўзнавіць пры перакладзе. Назоўнік *Erfahrung* у нямецкай мове мае значэнне ‘вопыт’ – так, у расійскім гуманітарным дыскурсе ўжываецца адпаведнік «эстетический опыт». Аднак перакладчыкі названай кнігі Г. Р. Яўса на ўкраінскую мову Р. Свято і П. Тарашчук слухна заўважаюць, што слова «вопыт» («досвід» па-ўкраінску) не зусім дакладна перадае сэнс нямецкага *Erfahrung*, якое звязана з дзеясловам *erfahren* – ‘пазнаваць, спасцігаць’. Адпаведны назоўнік у нямецкай мове звязаны не толькі з прошлым часам (вопыт як тое, што ўжо існуе ў сфарміраваным выглядзе), але і з цяперашнім (актуальнае пера-

живанне чагосыці) [127, с. 10]. Українскія даследчыкі прапанавалі варыянт перакладу *досвід естетичного сприйняття*; мы, у сваю чаргу, будзем называць адпаведную катэгорыю, актуальную ў межах герменеўтычнай канцэпцыі Г. Р. Яўса, *практикай эстэтычнага пазнання*. Гэта, уласна кажучы, тая практыка, якая найперш забяспечваецца філалагічнымі ведамі.

Літаратурная творчасць з даўніх часоў і да сёння была і застаецца адным з найбольш пашыраных відаў практыкі эстэтычнага пазнання. Пры гэтым у побытавых уяўленнях пра літаратуру і магчымасці яе стварэння назіраецца дзіўная дылема. З аднаго боку, агульнапрызнаным застаецца ўяўленне пра цесную сувязь літаратурнага таленту з Боскім натхненнем, якое ў антычнай міфалогіі было інкарпарыравана ў постацях Апалона, а таксама музаў Эўтэрпы, Каліопы, Эраты, Кліа, Палігімніі. Не змянілася ўяўленне пра звышнатуральнасць прыроды паэтычнага таленту і ў хрысціянскія часы. Так, вучоны і паэт XVII ст. Мацей Казімір Сарбеўскі ў трактаце, прысвечаным эпічнай паэзіі, пісаў: «Адна толькі паэзія паводле сваіх функцый больш за ўсё набліжаецца да самага выдатнага з усіх відаў дзейнасці, – тварэння, якое ўласціва Богу» [188, с. 263]. З іншага боку, яшчэ наскальны малюнкi першабытных людзей ды графіці на сценах пабудоў у Пампях стваралі ілюзію таго, што прадукцэнтам мастацкіх (у тым ліку літаратурных) твораў можа зрабіцца кожны смяротны. Занадта даслоўнае разуменне напаўіранічнага ахматаўскага «Когда б вы знали, из какого сора // Растут стихи, не ведая стыда», а таксама прыклады пераўвасаблення ў пісьменнікаў юрыста Пятра Раізія або ўрача Антона Чэхава надаюць аптымізму сённяшнім юрыстам і ўрачам, якія смела і рашуча бяруцца за пярэ, адчуваючы да гэтага патрэбу і здольнасці.

Пра магію літаратурнай (найперш паэтычнай) творчасці разважалі і разважаюць многія інтэлектуалы. Шмат намаганняў пакладзена і ў справе размежавання навуковага і мастацкага дыскурсаў. Але, нягледзячы на саркастычныя пярэчанні прафесійных гісторыкаў, палітолагаў, сацыёлагаў з выяўленым імі шлейфам фактычных памылак, людзі і сёння імкнуцца спасцігаць, напрыклад, эпоху Людовіка XIV праз раманы Аляксандра Дзюма, а ў справе асэнсавання перыяду паходаў Напалеона аддаюць перавагу творам Льва Талстога, Адама Міцкевіча, Вайніслава Савіча-Заблоцкага. Гэту акалічнасць можна тлумачыць па-рознаму. Цікава, аднак, што адпаведная інтэнцыя знайшла ўвасабленне нават у адным малавядомым антычным міфе, які тлумачыць да таго ж паходжанне так званых сямі свабодных навук (*artes liberales*). Гэты міф прыгадваюць аўтары прадмовы да ўкраінскага выдання названай вышэй кнігі Г. Р. Яўса, адзначаючы, што ён лёг у аснову сямітомнай працы Марцыяна Капэлы «*De nuptiis Philologiae et Mercurii*» («*Пра шлюб Філалогіі і Меркурыя*»).

Апякун усіх навук і мастацтваў Апалон выбраў для шлюбнага паяднання з Меркурыем годную кандыдатку – Філагогію, якая была «дзяўчынай з дасканалымі ведамі пра ўсё – ад хараства нябесных з’яў да таямніц падземнага свету» [127, с. 11]. Аднак перад шлюбам Філагогію прымусілі парваць усе яе кніжкі. Шлюбным жа падарункам багоў маладым і былі *artes liberales*.

Кніга М. Капэлы з’явілася ў V ст., але заставалася аўтарытэтным падручнікам на працягу ўсяго Сярэднявечча; нават у багатым на кнігавывадавецкую прадукцыю XVI ст. яе перавыдавалі восем разоў. Асветніцкія ідэалы Новага часу адсунулі гэты прыгожы міф на другі план. Аднак постаць Меркурыя, рымскага пераўвасаблення грэчаскага Гермеса, набыла асаблівую актуальнасць у філасофскай і эстэтычнай думцы XX ст. Уласна ад імя антычнага бога Гермеса і паходзіць назва цэлага кірунку ў гуманітарных ведах – герменеўтыкі. Гермес быў не проста пасланцом багоў, але і перакладчыкам усёй «нябеснай» інфармацыі на мову смяротных людзей. Зразумела, тут маецца на ўвазе не звычайны, так званы «тэхнічны» пераклад: Гермес тлумачыў людзям незразумелы сэнс боскіх слоў і выразаў. І сам факт шлюбнага паяднання Гермеса з Філагогіяй адмыслова інтэрпрэтуецца ўкраінскімі даследчыкамі. «Пра што гэта сведчыць у святле сучасных навуковых абставін? – пытаюцца яны. – Хіба не пра тое, што герменеўтыка павінна адмовіцца ад сваёй тэарэтычнай аўтаноміі і ўвабраць у сябе вопыт паэзіі, паколькі яна – у разуменні, якое прыносіць асалоду (*genießendes Verstehen*) – хоча браць удзел у эстэтычнай камунікацыі, з якой мы маем справу ў мастацтвах?» [127, с. 12]. З іншага боку, і філагогіі неабходна набыць якасна новыя функцыі (парваць старыя кніжкі): «Яна павінна забыцца на сваё кнігазнаўства, вучонае замілаванне бясконцымі каментарыямі і звярнуць увагу на эстэтычны вопыт, які дазволіў існаваць гэтым ведам ды зрабіў іх прыдатнымі да ўспрыняцця, паколькі філагогія ў асалодзе, якая прыносіць разуменне (*verstehendes Genießen*), хоча ўзбагаціць сужэнскі дыялог чымсьці такім, чаго Меркурый ужо не можа ведаць» [127, с. 12].

Цесная ўзаемасувязь паняццяў асалоды і разумення ў дачыненні да праблемы рэцэпцыі літаратурнага твора была канцэптуальна сфармулявана вялікім І. В. Гётэ (гл. энгіграф да гэтай главы) і развіта ў літаратуразнаўчых працах Г. Р. Яўса. Разважаючы пра эстэтычны вопыт рэцыпіента мастацкага твора, вучоны даводзіў, што на рэфлексійным узроўні эстэтычнага пазнання гэты рэцыпіент «робіцца назіральнікам у той ступені, у якой ён свядома пагаджаецца на ролю гледача і ў якой ён разам з іншымі атрымлівае задавальненне, бо адчувае эстэтычную асалоду ад таго, што пэўныя жыццёвыя сітуацыі аказваюцца добра знаёмымі яму або непасрэдна датычнымі яго самога; і ў гэтай асалодзе ён дасягае разумення»

[148, с. 33]. Фактычна высновы Г. Р. Яўса ў пэўным сэнсе можна прыпадобніць да антычнай ідэі катарсісу, з той толькі розніцай, што прыныпова важным момантам для нямецкага вучонага з’яўляецца разуменне, а Арыстоцель, разважаючы пра катарсіс у сваёй «Паэтыцы», меў на ўвазе ачышчэнне душы пад уздзеяннем суперажывання і страху. Іншымі словамі, у антычнай філасофіі пераважала дыдактычнае разуменне вынікаў працэсу эстэтычнага пазнання, а ў філасофіі XX ст. – эпістэمالогічнае¹.

Але разуменне ў эстэтычнай прасторы значна адрозніваецца ад чыста рацыянальнага, лагічнага асэнсавання пэўнай з’явы. Цікавы прыклад у гэтым сэнсе прадстаўлены ў творчасці Уладзіслава Сыракомлі. Ён, навучэнец нясвіжскіх і наваградскіх айцоў-дамініканцаў, быў шчырым прыхільнікам класічнай мадэлі адукацыі, гарачым апалагетам ідэі народнай асветы (пра што сведчыць, напрыклад, яго верш «Вясковая школа»). Аднак у фінале гераічнай паэмы «Маргер» аўтар своеасаблівым чынам інтэрпрэтуе вядомы сярэдневяковы пастулат *historia magistra vitae* (*гісторыя – настаўніца жыцця*). У Сыракомлі гісторыя народа – гэта адначасова і найвялікшы яго духоўны набытак. У эпilogue твора паэт распавядае, як пасля трагічных падзей у Пулене² крыжакі яшчэ доўга намагаліся знайсці на папярлішчы скарбы, што былі схаваныя ў мурах замка. Падобным чынам Ян Баршчэўскі апісваў у «Шляхціцы Завальні», як людзі шукалі схаваныя скарбы ў тых месцах, дзе яны бачылі Плачку. І ў адным, і ў другім выпадку важная памяць сэрца, што абуджае альбо сама Плачка, якую людзі заўважаюць то там, то тут на месцах былых бітваў, альбо белая хусцінка Эгле (гераіні паэмы «Маргер», якая час ад часу з’яўляецца на хвалях Нёмана. Пры гэтым, разважаючы пра мінуўшчыну, наўрад ці хто можа ўсталяваць «ісціну ў апошняй інстанцыі»:

A więc próżno pytać o przeszłość nieznaną,
Gdzieś ją, słyszę, w łacińskich książkach zapisano.
Chcesz się prawdy dowiedzieć – pytaj kronikarzy;
Resztę niech własna głowa, niech serce domarzy.

[193, с. 94]

¹ *Эпістэمالогія* (ад стараж.-грэч. ἐπιστήμη – навуковыя веды, навука, сапраўдныя веды) – тэорыя пазнання, раздзел філасофіі. У адрозненне ад гнасеалогіі, якая адказвае на пытанне, якім чынам ажыццяўляецца пазнанне і назапашваюцца веды, эпістэمالогія вывучае праблему самой магчымасці здабывання ведаў і структуры (якасці) ведаў.

² У «Хроніцы» Мацея Стрыйкоўскага паведамляецца, што ў 1336 г. жыхары горада-крэпасці Пулен (Пулена) пайшлі на самагубства, падпаліўшы горад і не выходзячы з яго, каб пазбегнуць ганебнага захопу і паланення крыжакамі.

*А зрэшты, што пытацца? Былое невядома...
Яно з лацінскіх кніжак паўстане пакрыёма.
І каб дазнацца праўды, спытай храністаў нашых;
Пра іншае хай сэрца, мары хай даскажуць.*

(Пераклад наш. – Ж. Н.-К.)¹

Такім чынам, калі рэальнаму навучанню, адукацыі Сыракомля надае гнасеалагічную вартасць, то магчымасць чалавека *domarzuć* (дафантазіраваць) набывае значэнне выхаваўча-аксіялагічнае: толькі прапусціўшы гістарычнае паданне праз сэрца, ажыццявіўшы ўнутраную духоўную працу, чалавек можа здабыць сапраўдны духоўны скарб, спасцігнуць заповіт продкаў. Асаблівую ролю ў гэтым спасціжэнні адыгрывае мастацтва.

Важным пасрэднікам, які ажыццяўляе своеасаблівы герменеўтычны акт, аб'ядноўваючы мінуўшчыну з сучаснасцю, становіцца пясняр – або сам аўтар, або апаведальнік. Невыпадкова менавіта метафары народных музыкаў былі атаясамлены з постацямі двух найважнейшых беларускіх літаратараў XIX ст. (лірніка – з Уладзіславам Сыракомлем, дудара – з Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам). Песняры-паэты ў працэсе эстэтычнага пазнання прымаюць на сябе ролю міфалагічнага Гермеса.

Герменеўтычны падыход прымяняецца і ў галіне літаратуразнаўчай медыявістыкі. Так, у прадмове да зборніка «Герменевтика древнерусской литературы» (М., 1989) канстатуецца: «Герменеўтыка, г. зн. мастацтва вытлумачэння помнікаў (не толькі біблейскіх і не толькі слоўных), заўсёды была і застаецца патрэбнай у гуманітарнай навуцы» [24, с. 3]. Вяртаючыся да тэмы кампаратыўных штудый, падкрэслім, што менавіта ў гэтай галіне герменеўтычная арыентацыя дае найлепшы вынік. Інакш проста цяжка ахапіць той аб'ёмісты дыяпазон даследавання, да якога мае дачыненне кампаратывіст. Яму, паводле справядлівай заўвагі П. Брунэля, «заўсёды належыць адводзіць значнае месца вывучэнню надзвычай разнастайных, ад найбольш матэрыяльных да найбольш духоўных варунакаў чалавечага жыцця, а таксама таго, якім чынам гэта адбываецца на пачуццях і ўяўленнях людзей». Інакш кажучы, падкрэслівае аўтар, «кампаратывіст павінен звяртацца да таго культурнага слоя, з якім звязана канкрэтная літаратура» [16, с. 102]. Адным з істотных складнікаў гэтага культурнага слоя з'яўляюцца сродкі і спосабы камунікацыі.

Складаная прырода практыкі эстэтычнага пазнання перш за ўсё абумоўлена той акалічнасцю, што ажыццяўляецца яно непасрэдна праз мову, якую М. Гайдэгер называў «домам чалавечага быцця». У сваю чаргу, Г. Г. Гадамер лічыў, што «толькі там, дзе існуе мова, рэалізуецца людская анталогія ў разнастайных экзістэнцыйных, поліфанічных формах, абумоўленых шматзначнасцю, варыятыўнасцю таго слоўніка, які ўжываецца»

¹ Па ўсёй кнізе нашы пераклады вылучаны курсівам.

[58, с. 14]. Цікава, што ў сваіх развагах Г. Г. Гадамер прыводзіць у прыклад верш: на думку філосафа, у ім найбольш поўна ўвасоблена філасофія мовы, паколькі ён «абуджае прыхаванае жыццё ў такіх словах, якія здаюцца нам паўсядзённымі і зацёртымі, і такім чынам адкрывае нам вочы на нас саміх, – тады паэтычнае слова праяўляе сябе як бы пробным каменем таго, што насамрэч існуе» [23, с. 415]. У такім падыходзе бачыцца працяг даўняй гуманістычнай традыцыі, у прыватнасці ідэй Іагана Ройхліна (1455–1522), які сцвярджаў думку пра магічную сілу мастацкага слова. Падобныя «панлінгвістычныя» погляды часта ўспрымаюцца з вядомай доляй скепсісу. Што да ідэі разумення праз мову, то супраць яе выступіў Тэадор Адорна (1903–1969), які ўказваў на амбівалентны характар мовы мастацкага твора: «мова паўстае і як складнік мастацтва, і як яго смяротны вораг» [1, с. 156]. Выступаючы апалагетам прапанаванай ім «негатыўнай дыялектыкі», Т. Адорна на першы план вылучаў пярэчанне: толькі яно, на думку вучонага, можа заключаць у сабе ісціну, а само літаратурнае развіццё звязана з несупынным працэсам негатыўнай (адмаўлення) любой пазітыўнасці, завершанасці і сістэмнасці.

Магчымасць адшукання ісціны ў адпаведнасці з вядомай прыказкай звязана з неабходнасцю вядзення дыскусіі. Праўда, тэзіс «у спрэчцы нараджаецца ісціна» паходзіць хутчэй за ўсё яшчэ ад славутай маеўтыкі Сакрата, сутнасць якой заключалася ў мастацтве ставіць пытанні і дапамагаць суразмоўцу знайсці ісціну (само слова «маеўтыка» перакладаецца са старажытнагрэчаскай мовы як ‘павівальнае майстэрства’). «Сакратаўскі» падыход да вербальных зносін звязаны не з задачай абвяржэння апанента, а з прынцыповай скіраванасцю на сам дыялог – ці пазітыўны, ці негатыўны (прынамсі Т. Адорна прываблівала другая магчымасць). Важна само падарожжа, а не яго канечны пункт.

Сітуацыя супрацьпастаўлення, якое найчасцей прыводзіць да адмаўлення чагосьці аднаго (папярэдняга, састарэлага) чымсьці іншым (наступным, інавацыйным), можа мець розныя падставы: канфлікт ідэй, пакаленняў, са слоўняў, рэлігій, палоў і г. д. Але, бадай, найвялікшай праблемай для інтэрпрэтатара мастацкага тэксту робіцца своеасаблівы канфлікт эпох – часавая дыстанцыя, якая раздзяляе аўтара і інтэрпрэтатара. Некаторыя герменеўты лічылі яе безданню, іншыя – як, напрыклад, Г. Г. Гадамер – разглядалі адлегласць у часе як пазітыўную і прадуктыўную магчымасць разумення. Пры гэтым філосаф папярэджаў ад спроб перанясення сучасных уяўленняў пра мастацтва на мінуўшчыну, заклікаў «усведамляць, што кожнай эпосе было ўласціва сваё разуменне літаратурнага тэксту (твора), жанравастыльёвых асаблівасцей, а таксама паэтыкі» [58, с. 19]. У гэтым сэнсе сітуацыя дыскусіі, негатыўнай можа набываць іранічныя абрысы: «Дастаткова сказаць, што мы разумеем іначай – балазе, калі разумеем наогул» [23, с. 277]. Пры гэтым працэс разумення ніколі нельга лічыць завершаным: адпаведна сэнс мастацкага тэксту ніколі не будзе вычарпаны да канца.

Гнасеалагічны патэнцыял, закладзены ў пошуках ісціны, імкненне спасцігнуць сэнс тэксту і дасягнуць яго разумення настолькі высокі, што сам працэс разумення часам супрацьпастаўляецца ўласна метаду даследавання як такому. Украінскі даследчык Ю. Каваліў трапіна звязвае з герменеўтычнымі падыходамі Г. Гадамера думку Івана Дзюбы, што разуменне «вышэйшае і шырэйшае за метад, што метад з’яўляецца функцыяй разумення, а не наадварот. Гэта засцеражэ ад многіх страт і абароніць ад непамерных прэтэнзій “крутых” метадалогій» [58, с. 22]. Працэс спасціжэння адбываецца шляхам пастаноўкі шматлікіх пытанняў, якія патрабуюць адказаў. Адзін з падраздзелаў кнігі Г. Р. Яўса «Практыка эстэтычнага пазнання і літаратурная герменеўтыка» называецца «Адам, які задае пытанне: да функцыі пытання і адказу ў літаратурнай традыцыі». Насамрэч, у працэсе герменеўтычнага асваення тэксту форма пытанняў і адказаў адыгрывала выключную ролю, і гэта адлюстравана ў найдаўнейшых помніках пісьменства.

Прыгадаем біблейскую гісторыю, якую актуалізаваў Г. Р. Яўс. Гэта фрагмент з 3-й главы кнігі Быцця (3:9–13):

«І паклікаў Госпад Бог чалавека і сказаў яму: “Дзе ты?”

Ён жа: “Пачуў голас Твой у раі і спалохаўся, таму што голы я, і схаваўся”.

І сказаў яму: “Хто ж табе паказаў, што ты голы, хіба што з дрэва, з якога Я забараніў табе есці, ты ўсё ж такі еў?”

І сказаў чалавек: “Жанчына, якую Ты мне даў за сяброўку, сама дала мне з дрэва, і я еў”.

Дык сказаў Госпад Бог жанчыне: “Што ты гэта зрабіла?” Яна сказала: “Змей звёў мяне, і я з’ела”»¹.

З якой мэтай Бог спытаўся ў Адама, дзе ён, і што гэта пытанне азначала? Хіба ж Бог не ведаў, дзе знаходзіцца створаная ім істота? Г. Р. Яўс справядліва лічыць, што гэта «найстаражытнейшае пытанне, якое выводзіць чалавека ў біблейскай гісторыі на шлях фармуліроўкі ўласных пытанняў» [127, с. 266]. Задаючы гэта пытанне, Бог, зразумела, не чакаў, каб Адам у адказ назваў канкрэтнае месца свайго сховішча. Гэта была апеляцыя да чалавечай сутнасці створанай Ім істоты: дзе, у якім становішчы ты апынуўся як чалавек, чаму дзеля прывабнай спакусы пайшоў на здраду свайму Творцу?

Г. Р. Яўс акцэнтуюе ўвагу і на яшчэ адным істотным моманце, звязаным з паданнем пра грэхападзенне, і пра гэты момант даволі часта забываюцца. Калі Госпад Бог стварыў усіх жывёл і птушак, ён прывёў іх да чалавека, «каб пабачыць, як ён назаве іх; і як чалавек назваў кожную

¹ Тут і далей цытуецца Біблія ў перакладзе айца Уладзіслава Чарняўскага, гл.: [12].

істоту жывую, такое і імя ёй уласцівае. І так чалавек назваў сваімі імёнамі ўсіх жывёл, і ўсіх птушак паднебных, і ўсіх звяроў палявых» (Бц 2:19–20). Такім чынам, чалавек першапачаткова атрымаў права і здольнасць даваць усім створаным Богам істотам імёны, «якія пасля выгнання з Раю ў гісторыю ён вымушаны будзе ізноў спасцігаць пры дапамозе пытанняў» [127, с. 267]. Вызначаючы памежнае становішча эстэтычнай функцыі адносна ўсіх іншых функцый пытання і адказу ў жыццёвай практыцы, Г. Р. Яўс звяртаецца да фармулёўкі Ода Маркварда: «Хіба немагчыма зразумець гэты тэкст па-іншаму, і (у выпадку, калі гэтага недастаткова) яшчэ раз па-іншаму, і зноў па-іншаму?» (цыт. па: [127, с. 267]). У рэшце рэшт даследчык вызначае асаблівую ролю літаратурнай герменеўтыкі: «...паколькі яна трывала ўвасабляе ў жыццё незавершаную размову, супрацьпастаўляючы яе панаванню маналагічнага дыскурсу, то эстэтычная функцыя пытання і адказу можа зрабіцца выключнай нагодай для таго, каб разам з іншым разуменнем тэкстаў зрабіць магчымым і разуменне іншага ў ягонай іншасці» [127, с. 267]. Такім чынам, ажыццяўленне практыкі эстэтычнага пазнання ў форме пытанняў і адказаў вучоны звязвае непасрэдным чынам з надзвычай актуальнай у сучасным гуманітарным дыскурсе праблемай ідэнтычнасці.

Пытальна-адказавая форма заставалася актыўна запатрабаванай найперш у хрысціянскай традыцыі. Пастаноўка пытання суправаджае самыя драматычна напружаныя фрагменты біблейскага тэксту. Так, калі ў Адама, які пакаштаваў плод з забароненага дрэва, Бог спытаўся: «Дзе ты?», то ў першага братазаймыцы Каіна Ён спытаўся: «Дзе брат твой Авель?» І ў гэтым закладзена высокая мудрасць хрысціянскай выхаваўчай парадыгмы: нават Бог не наракае на грэшніка і не асуджае яго, бо грэшнік павінен зрабіць гэта сам. Пытальна-адказавая форма шырока выкарыстоўваецца і ў тэкстах чатырох Евангелляў. Пытанні Збаўцу Ісусу Хрысту задаюць і вучні, і кніжнікі з фарысеямі, і простыя людзі. Сам Ісус вельмі часта задаваў разнастайныя пытанні, якія «на выхадзе» рабіліся адказамі. Дастаткова прыгадаць эпізод з Евангелля ад Матфея (22:16–21), калі фарысеі паслалі да Ісуса людзей, каб спытаць, ці трэба плаціць падатак цэзару. Ісус загадаў паказаць яму манету на падатак:

«І яны падалі Яму дынар.

І Ён гаворыць ім: “Чые гэта выява і надпіс?”

Кажуць Яму: “Цэзара”. Тады сказаў ім: “Тое, што цэзара, аддайце цэзару, а што Божае – Богу”».

Сама сітуацыя пастаноўкі пытання выразна супрацьпастаўляе два цэнтральныя «жаночыя» фрагменты Святога Пісання, звязаныя з постацямі прамаці ўсіх людзей Евы і Найсвяцейшай Багародзіцы Панны Ма-

рыі. Гэтых дзвюх біблейскіх жанчын супаставіў адзін з першых айцоў Касцёла Ірэнэй Ліонскі (каля 130–202) у сваім трактаце «Супраць ерасяў» (кніга 3, раздзел 22). Хоць Ева мела мужа Адама, аднак заставалася цнатлівай, жывучы ў раі. Аднак, праявіўшы непаслушэнства, яна зрабілася прычынаю смерці і для сябе, і для ўсяго роду чалавечага. Пазней «вузел непаслушэнства Евы быў развязаны паслушэнствам Марыі; бо што звязала Ева праз нявернасць, тое Панна Марыя развязала праз веру» [38]. Адметна, што да Евы, як і да Адама, Бог звярнуўся з пытаннем пасля таго, як яна ўчыніла грэх: «Што ты гэта зрабіла?» (Бц 3:13). Марыю ж Анёл Гаўрыіл фактычна ні пра што не пытаўся – пасля абвяшчэння добрай навіны («пачнеш ва ўлонні і народзіш Сына») пытанне задае якраз-такі яна: «Як гэта можа стацца, калі я мужа не спазнала?» (Лк 1:31, 34). І Анёл тлумачыць, прыводзячы ў прыклад яе сваячку Елісавету, «якая пачала дзіця ў старасці сваёй, і ўжо шосты месяц у той, якую завуць няплоднай» (Лк 1:36). Наступныя словы Анёла канчаткова пераконваюць Марыю: «Бо ў Бога не бывае немагчымым ніводнае слова» (Лк 1:37).

Такім чынам, менавіта магчымасць задаваць пытанне, паводле Святога Пісання, надаецца або таму, хто дасканалы (найперш самому Богу), або таму, хто праведны, хто гатовы следам за Паннай Марыяй сказаць: «Вось жа, Я – служка Госпадава, хай мне станеца паводле твайго слова». Такое разуменне надавала пастаноўцы пытання асабліваю аксіялагічную вартасць у пісьменстве хрысціянскіх часоў – як у рэлігійнай літаратуры, так і ў свецкай. Дאпытліваму чалавеку былі адрасаваны і словы з Евангелля ад Матфея (7:7): «Прасіце – і будзе вам дадзена. Шукайце – і знойдзеце».

Цалкам заканамерна, што для падручніка па хрысціянскай навучы – «Катэхізіса» была абрана форма пытанняў і адказаў. Менавіта з гэтай кнігі ў 1562 г. пачаў у Нясвіжы сваю выдавецкую і асветніцкую дзейнасць Сымон Будны, а Мялецый Сматырыцкі завяршыў «Катэхізісам» свой дастаткова разгалінаваны паводле архітэктонікі і праблематыкі «Трэнас» (1610): важныя першае і апошняе словы. Катэхізісная форма выкладу была актыўна запатрабавана ў старажытным пісьменстве Беларусі. Невыпадкова адзін з буйнейшых беларускіх літаратуразнаўцаў-медыявістаў І. В. Саверчанка ў дадатку сваёй кнігі «*Aurea mediocritas*. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе Барока» (Мінск, 1998) змясціў шэраг помнікаў XVII ст., фармальнай асновай якіх была пыгальна-адказавая форма: «Катэхізм» Язафата Кунцэвіча, ананімная «Навука» ад імя манахаў Віленскага Святастроіцкага манастыра, «Дідаскалія» Сільвестра Косава [96, с. 237–271].

Пытанне арыентавана не так на атрыманне адназначнага адказу, як на магчымасць далейшых разважанняў на падставе таго ці іншага тлумачэн-

ня. Даволі доўгі час асноўнай формай існавання літаратурнай герменеўтыкі была экзэгетыка – мастацтва тлумачэння тэкстаў Свяшчэннага Пісання. Гэты пласт літаратурнай спадчыны асабліва актуальны ў кантэксце гісторыі беларускай літаратуры. На думку Г. Р. Яўса, існуе «тэалагічная трыяда моўнай дзейнасці: *размова* як модус *Адкровення* размяшчаецца дзесьці пасярэдзіне паміж *распевадам* як модусам Стварэння і *спевам* або *гімнам* як модусам усхвалення, так што на трэцім узроўні “я” і “ты” перакрываюцца літургічнай парадыгмай “Мы”» (цыт. па: [58, с. 72]).

Не толькі рэлігійная, але і свецкая літаратура заўсёды спрыяла выпрацоўцы гэтай культурнай калектыўнай самасвядомасці. Так, Б. Лёвенштайн звяртаў увагу на выключную ролю агульназначных у нацыянальным маштабе мастацкіх сімвалаў, якія ўвасабляюць сабой культурную памяць народа. Яна ж, культурная памяць, у сваю чаргу «забяспечвае зваротную сувязь грамадства са старажытнымі культурнымі парадыгмамі, з міфамі, якія носяць аб’яднаўчы або раз’яднаўчы характар і адрозніваюцца моцнай апелятыўнасцю». Гэта культурная памяць «становіцца тым інтэграцыйным фактарам, які напаўняе разрозненае грамадства “Мы”-свядомасцю і адмяжоўвае яго вонкі» [162, с. 23]. Згаданыя тут старажытныя культурныя парадыгмы, рэлевантныя для нацыянальнай свядомасці міфы і легенды (ці то Капіталійская ваўчыца, якая выкарміла Ромула і Рэма, ці то жалезны воўк на гары ў сне Гедзіміна) фіксуюцца найперш у помніках прыгожага пісьменства. Усе яны вартыя таго, каб нашчадкі пра іх памяталі і пыталіся. На актывізацыю ў чытачоў гэтай здольнасці – выклікаць з памяці засвоеныя культурныя асацыяцыі і задаваць пытанні – скіравана літаратура.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Якія метады традыцыйна адыгрываюць вядучую ролю ў даследаваннях па гісторыі беларускай літаратуры?
2. У чым сутнасць герменеўтычнай устаноўкі на плюралізм метадаў літаратуразнаўчага даследавання?
3. Што такое рэцэптыўна-эстэтычны падыход у літаратуразнаўстве?
4. Растлумачце сутнасць паняцця «практыка эстэтычнага пазнання».
5. Якое значэнне ў гісторыі беларускага пісьменства мае пыталына-адказавая форма літаратурнага дыскурсу?
6. У чым заключаецца асаблівая роля літаратурнай герменеўтыкі? Абгрунтуйце эфектыўнасць або неэфектыўнасць прымянення гэтай метадалогіі.

Глава 2

«ПРУСКАЯ ВАЙНА» ЯНА ВІСЛІЦКАГА ЯК *OMEN FAUSTUM*¹ ДЫНАСТЫІ ЯГЕЛОНАЎ

«Ну, Янка, раскажы ж нам што цікавага!» – папрасілі госці пана Завальні пляменніка гаспадара дома (кніга апавяданняў Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях»). Навучэнец Полацкай езуіцкай акадэміі вырашыў пераказаць ім некаторыя фрагменты з «Адысеі». Большасць слухачоў былі расчараваныя: «Нам гэтай басні ня выўчыцца, усё што-то ні па-нашаму, тут нічога ні прыпомніш». А потым і самі госці пачалі распавядаць – цяпер ужо «па-нашаму», раскрываючы ўсе таямніцы духоўнага космасу беларуса, выбудоўваючы парадыгму яго маральных прыярытэтаў. Чаму не спадабаўся расповед Янкі? Бо гэта быў Гамер, праслаўлены пясняр даўніх часоў, – а людзі патрабавалі настроіць лютню на новы лад.

Менавіта такая «новая настройка» назіраецца і ў творчасці новалацінскіх аўтараў Беларусі. Яны пісалі па-лацінску, больш ці менш строга прытрымліваліся прадпісанняў класічных паэтык, больш ці менш старанна ўплятаючы ў канву ўласных твораў цытаты або алюзіі з Вергілія, Авідзія і Гарацыя, але пры гэтым ведалі, як быць цікавымі для сваіх суайчыннікаў, якія не павінны былі сказаць: гэта не па-нашаму. Адным з першых герменеўтычных вопытаў такога кшталту стала гераічная паэма Яна Вісліцкага «*Bellum Prutenum*» («*Пруская вайна*»), якая складалася з трох кніг агульным лікам 1057 гекзаметраў і была апублікавана ў 1516 г. у кракаўскай друкарні Яна Галера.

Фармальна (у адпаведнасці з загаловам) асноўнай тэмай твора, здавалася б, была бітва з крыжакамі пад Грунвальдам у 1410 г., якую пісьменнікі часоў Рэнесансу называлі Прускай вайной. Насамрэч толькі другая, самая аб'ёмістая частка паэмы прысвечана перадгісторыі вайны з тэўтонцамі і апісанню непасрэднага ходу Грунвальдскай бітвы. Тым не менш, у ацэнках эпічнага таленту Яна Вісліцкага многія вучоныя XIX

¹ *Omen faustum* (лац.) – шчаслівы знак.

і XX стст. адштурхоўваліся ад супастаўлення «Прускай вайны» з класічнымі эпопеямі антычнасці – «Іліядай» Гамера і «Энеідай» Вергілія. Такая ўстаноўка спарадзіла шэраг негатыўных характарыстык адносна мастацкіх вартасцей твора з боку польскіх вучоных [85, с. 22–23].

Ці былі справядлівымі такія папрокі? Адказ на гэта пытанне немагчымы без дакладнай жанравай ідэнтыфікацыі паэмы Яна Вісліцкага, а таксама без даследавання літаратурнай традыцыі, у якую гэты помнік упісваецца. Альфрэд Ланге, складальнік польскамоўнай версіі фундаментальнага даследавання французскіх літаратуразнаўцаў А. Шасэна і Ф.-Л. Марку «Эпас», яшчэ ў канцы XIX ст. канстатаваў: «Першай польскай эпопеей з’яўляецца паэма Яна з Вісліцы “Прускай вайна”» [135, с. 381]. На жаль, у пазнейшай літаратуразнаўчай навуцы ў дачыненні да «Прускай вайны» ўзялі перавагу падыходы ў духу польскага даследчыка Тадэвуша Сінкі, які назваў Яна з Вісліцы «няўдалым эпікам» [191, с. 90]. Хутчэй за ўсё падобныя ацэнкі былі звязаны з тым, што ў «Прускай вайне» эпічная наратыўнасць з самага пачатку спалучаецца з ярка выражаным панегірызмам. Аўтар не імкнецца да стварэння паэтычнага пералажэння гістарычнай хронікі ў духу паэмы «Пунічная вайна» познеантычнага аўтара Сілія Італіка; апошняя насамрэч з’яўляецца вершаваным (у гекзаметры) пералажэннем «Гісторыі» Ціта Лівія.

У плане літаратурнай традыцыі «Прускую вайну» больш правільна было б супаставіць не са славытым эпасам Вергілія, хоць, як і для ўсіх іншых новалацінскіх эпікаў, «Энеіда» была для Яна Вісліцкага мастацкім узорам. Але з пункту гледжання сюжэтна-кампазіцыйнай пабудовы і стылістычнай манеры на «Прускую вайну» паўплываў, хутчэй, эпас Лукана. Паэма «Пра грамадзянскую вайну», якой сам Лукан даў назву «Фарсалія», увасобіла ў сваёй мастацкай фактуры з’яўленне новага, дэкламацыйнага, стылю. Гэты стыль знайшоў сваіх прыхільнікаў у познеантычным эпасе, дзе больш выразна праяўляецца панегірычная накіраванасць і «тыповай робіцца сувязь апавядальнага, міфалагічнага дзеяння з услаўленнем пэўнага, дамінуючага ў грамадстве роду альбо пэўнай асобы» [179, с. 95]. Выдатнай ілюстрацыяй дэкламацыйнага стылю з’яўляецца паэма «Вайна супраць Гільдона» Клаўдзія Клаўдыяна (IV ст.).

У літаратуры ранняга Сярэднявекі луканаўскі і вергіліеўскі тыпы эпопеі суіснавалі і праяўляліся ў той або іншай ступені ў помніках эпічнай паэзіі: у паэме «Пра подзвігі Людовіка Набожнага» Эрмольда Нігела, у «Аналах подзвігаў імператара Карла Вялікага» невядомага саксонскага паэта, ананімным «Вальтарыі», у паэме Абона Сен-Жэрменскага (Абона Гарбатага) «Пра войны ў горадзе Парыжы», у прысвечанай подзвігам Аляксандра Вялікага «Аляксандрэідзе» Вальтэра Шацільёнскага, у «Афрыцы» Франчэска Пятраркі і інш. Звыш таго, у эпічнай паэзіі часоў

Сярэдневякоўя назіраецца адыход у аксіялагічным плане ад непарушнага аўтарытэту Гамера і Вергілія. Паэты-эпікі лічаць магчымым для ўвасаблення пастуліраваных Гарацыем «гераічных дзеянняў каралёў і правадыроў, а таксама ліхотаў вайны» як змястоўнага матэрыялу эпэпей зварот да вопыту не толькі эпічных і элегічных паэтаў, але таксама рытараў, філосафаў і нават майстроў гістарычнай прозы.

З сярэдзіны XV ст. у літаратуры значнае пашырэнне атрымліваюць паэмы, да якіх прымяняецца тэрмін «гісторыка-панегірычны эпас» (*historisch-panegyrische Epos*) [198, с. 344] або «эпас пра гісторыю і сучаснасць» (*historisch-zeitgeschichtliche Epos*) [141, с. 146]. Часцей за ўсё гэтыя паэмы, напісаныя па-лацінску, прысвячаліся прадстаўнікам кіруючых дынастый дзяржаў Еўропы; для некаторых з іх аўтары выбіралі назвы на ўзор «Іліяды» ці «Энеіды» – з фіналямі *is*, *ias* або *eis*. Адзін з першых узораў такога эпасу стварыў у сярэдзіне XV ст. італьянскі паэт Базінія Базіні: яго паэма «Hesperis» («*Гесперыда*») была прысвечана подзвігам герцага Сігізмунда Пандольфа Малатэсты. Часцей за ўсё, аднак, у назвах гісторыка-панегірычных эпэпей фігуравала імя прадстаўніка той ці іншай дынастыі: «Sphortias» («*Сфарцыяда*») Франчэска Філельфа, «Cosmias sive de laude Cosimi Medici» («*Казміяда, альбо Пра славу Козіма Медзічы*»), «Laurentias» («*Лаўрэнціяда*»; у гонар Ларэнца Медзічы) Джавані Марыя Філельфа і інш. Да тыпу гісторыка-панегірычнага эпасу належыць і «Пруская вайна».

Як даводзілі папярэднія даследчыкі, паэма была створана Янам Вісліцкім ужо ў 1515 г. І менавіта ў гэтым годзе адбыўся Венскі кангрэс, на якім былі заключаны сяброўскія павязі паміж Ягелонамі і Габсбургамі, што мела важнае значэнне ў палітычнай гісторыі Еўропы. Варта прывесці тут таксама немалаважную літаратурную паралель. У адным годзе з паэмай «Пруская вайна», у 1516-м, упершыню пабачыла свет паэма Рыкарда Барталіні («*De bello Norico, ad divum Maximilianum, Austriados libri duodecim*») («*Пра Норыкскую вайну, да боскага Максіміліяна, Аўстрыяда ў дванаццаці кнігах*»). Непасрэднай тэмай гэтага твора была міжусобная вайна за права атрымання спадчынай улады ў Баварыі, аднак, па сутнасці, найбольшая ўвага тут надавалася ўслаўленню кіруючай аўстрыйскай дынастыі. «Аўстрыяда» Р. Барталіні храналагічна была першым помнікам дынастычнага эпасу ў гонар Габсбургаў; пазней з'явіліся яшчэ тры паэмы з аналагічнымі назвамі, яшчэ тры «Аўстрыяды»...

Звернем увагу на адну характэрную дэталю. У назвах згаданых вышэй паэм Лукана і Клаўдыяна, а таксама ў назвах паэм Рыкарда Барталіні і Яна Вісліцкага прысутнічае згадка пра вайну. Гэта не дзіўна: ваенныя подзвігі служылі найлепшым фонам для панегірычнай прэзентацыі эпічнага героя, якім у паэме Яна Вісліцкага з'яўляецца кароль Ягайла. Маг-

чыма, менавіта таму В. Дарашкевіч вызначыў жанр «Прускай вайны» як «гісторыка-гераічная эпопея» [31, с. 108]. Аднак, як вынікае з першых радкоў паэмы, тэма вайны непаруўна звязваецца аўтарам з тэмай дынастычнай – услаўленнем Ягелонаў.

Паэмы «Аўстрыяда» і «Пруская вайна», падобныя паводле сваёй мастацкай задумы (услаўленне кіруючай дынастыі), адрозніваюцца спосабам яе ўвасаблення. Адрозненне выяўляецца ўжо на ўзроўні ўступнай часткі. Р. Барталіні ў «запеве» сваёй эпопеі актуалізуе не толькі ўласна тэму эпічнага апаведу, але і непасрэдным чынам уплятае ў яго «касмаграфію мора і зямлі» (паводле М. К. Сарбеўскага):

Caesareis acies, Arctōaque regna, Ducesque
Magnanimos canimus, fontemque binominis Istri,
Et vastum, Helvetio spumantem vertice Rhenum
Strage hominum, atque atro maculantia aequora fluctu.

[129, с. 1]

Мы спяваем пра войска імператара і пра паўночную дзяржаву, пра высакародных правадыроў і воды двуіменнага Істра, таксама пра шырокі Рэйн, які струмяніцца з гельвецкіх вышыняў, і пра [яго] берагі, што заплямлены цёмнымі плынямі [крыві] у бітве паміж людзьмі¹.

Ян Вісліцкі будзе «запеў» у адпаведнасці з уласнымі творчымі задачамі. Паколькі вайна з тэўтонцамі (Пруская вайна) – ідэйны стрыжань паэмы, то *argumentum totius eporoeiae* (кароткі выклад тэмы цэлай эпопеі) тут звязаны з актуалізацыяй вобраза-сімвала *fata felix* (слаўная чутка):

*Слаўная чутка, прыйшоўшы ад зорнага полюса свету,
О неадольны кароль, пра надзвычай суровую бітву
Гучна з крывавым трыумфам азвалася, каб узвялічыць
Подзвігі мужанага продка твайго аж да самых нябёсаў.*

(Пруская вайна I, 1–4)²

«Слаўная чутка» ўвасабляе сабой памяць продкаў, пераемнасць гераічных традыцый. Перамога ў Грунвальдскай бітве, на думку аўтара, служыць для ўсіх сённяшніх і будучых ворагаў яго дзяржавы найлепшым сведчаннем ваеннага патэнцыялу караля Жыгімонта I. Сапраўды, калі яго дзед Уладзіслаў-Ягайла здабыў гэту вялікую перамогу, то і ўнук будзе,

¹ Тут і далей падрадкоўны пераклад наш. – Ж. Н.-К.

² Тэкст «Прускай вайны» цытуецца ў перакладзе аўтара, новая рэдакцыя якога апублікавана ў 2011 г. [68, с. 198–231]. Пры цытаванні тэксту паэмы ўказваецца (згодна з класічнай філалагічнай традыцыяй) парадкавы нумар кнігі (часткі) і вершаванага радка.

несумненна, дастойным прадаўжальнікам яго ратных подзвігаў. Вось чаму «слаўная чутка» ў экспазіцыі паэмы спалучаецца са зваротам да Жыгімонта і службы мастацкім сродкам сімвалічнага аб'яднання караля – сучасніка аўтара – і яго «магутнага продка» караля Ягайлы. Цікава, што сам паэт успамінае пра караля Ягайлу, звяртаючыся да караля Жыгімонта. У цэнтры эпапеі – абодва Ягелоны, паміж імі ўзнікае сімвалічны дыялог. Такім чынам, пры стварэнні мастацкай канцэпцыі «Прускай вайны» Ян Вісліцкі вызначыў для сябе два прыярытэтныя кірункі: па-першае, адрадзіць нападзубытую славу перамогі пад Грунвальдам; па-другое, прадставіць гэту перамогу як той шчаслівы *омен* (знак), які надзяляе Ягелонаў выключнымі правамі ўладарніцтва на землях Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

У першай кнізе паэмы аўтар распавядае пра той край, які «недасведчаны сусед» недакладна называў Сарматыяй, хоць спрадвечная яго назва – *Палонія*¹: так празвалі сваю Айчыну мясцовыя жыхары, якія займаліся працаю ў *полі* – адсюль і назва. Пры гэтым ён пачынае складаць паэтычную радаслоўную ўладароў Польшчы: каратка ўпамінае Леха, больш падрабязна расказвае пра Крака і яго дачку Ванду. Аднак нечакана да паэта звяртаецца Апалон, загадвае яму спыніць расповед пра «сармацкіх уладароў» і пачаць гаворку пра подзвігі караля Ягайлы. Знешняе парушэнне логікі аповеду (а пазней многія паэты адлюстроўвалі ў сваіх творах гэту генеалогію ад Леха да Ягайлы і яго нашчадкаў [85, с. 67–68, 80]) звязана з асаблівай мастацкай задачай, якую аўтар вырашае пры дапамозе незвычайнай пабудовы твора.

У «Аўстрыядзе» Р. Барталіні знайшла мастацкае ўвасабленне «актуальная ў той час у колах Максіміліяна ідэя *translatio imperii*²». Тая ж ідэя прымяняльна да «сармацкага» рэгіёна ўвасоблена і ў «Прускай вайне». У. Г. Кароткі ўпершыню канцэптуальна асэнсаваў глыбінную сутнасць ідэйнай задумы і кампазіцыйнай пабудовы «Прускай вайны», правёўшы паралель паміж гісторыяй старажытнай Русі (ад Кіа, Шчэка, Хорыва да Рурыкавічаў) і гісторыяй будучай Рэчы Паспалітай (ад Леха, Крака, Ванды да Ягелонаў) [52, с. 91–92]. Вучоны адзначаў, што, закранаючы дынастычную гісторыю Польскай Кароны, паэт «свядома абыходзіць гісторыю праўлення Пястаў, якая не ўвязваецца з яго дынастычна-дзяр-

¹ У дадзеным выпадку немэтазгодна выкарыстоўваць эквівалент «Польшча» – гэта ўнесла б палітанімічную блытаніну. Паказальна, што Андрый Садамора, перакладчык «Песні пра зубра» Мікалая Гусоўскага на беларускую мову, перадаў саманазву аўтара *Polonus* як «житель Полоніи», і гэта перакладчыцкае рашэнне абсалютна адэкватнае гістарычным абставінам.

² *Translatio imperii* – перанос улады.

жаўнай канцэпцыяй» [51, с. 263]. Заўважым, што наогул сітуацыя *маўчання аўтара* (у дадзеным выпадку Ян Вісліцкі «замоўчвае» ўсіх прадстаўнікоў польскай дынастыі Пястаў) павінна быць для літаратуразнаўцы сігналам да пачатку герменеўтычнай працы. Калі штосьці ў творы здаецца недасказаным або выказаным недастаткова, – сумленны вучоны амаль заўсёды вызначыць прычыну гэтага.

Раскрываючы перадгісторыю вайны з тэўтонцамі, Ян Вісліцкі падводзіць чытача да высновы аб тым, якое выключнае значэнне мела здабытая пад Грунвальдам перамога, і падкрэслівае, што самім лёсам каралю Ягайлу было наканавана супрацьстаяць вялізнай варожай раці. Апісаўшы шматэтнічны склад варожага войска, паэт рэзюмуе:

*Гэта была ўся Германія, сіла шматлікіх вайскоўцаў –
Тых, што германскую кроў за сваю прызнавалі бяспрэчна.
(Пруская вайна II, 112–113)*

«Германская кроў» набывае ў кантэксце цэлага твора сімвалічнае значэнне. Фактар «германскай крыві», якім былі аб'яднаныя і гельветы, і фрызы, і свебы, і нават брытанцы, найбольш непакоець паэта: ён разумее небяспеку анямечвання, бо ваенная пагроза з боку Германіі ізноў стала актуальнай на пачатку XVI ст. Вось чаму ў другой кнізе зноў з'яўляецца Чутка (*Fata*), заклікаючы як арыстакратаў, так і прасталюдзінаў узняцца «на абарону мілай айчыны» (*Пруская вайна II, 121*). Следам за Чуткай «міласэрны й магутны кароль» збірае на бітву «тых, каго ён падначаліў сабе і над кім валадарыў» (*Пруская вайна II, 129*), у тым ліку і тыя народы, «якія так часта на бітвы // брат яго Вітаўт вадзіў» (*Пруская вайна II, 132–133*). Такім чынам, ужо на этапе апісання падрыхтоўкі да бітвы фарміруецца ўяўленне пра сапраўдную «айчынную» вайну. Кароль жа паказаны як аб'яднальнік і духоўны натхняльнік народа.

«Развядзенне» легендарных гісторый старажытнай Польшчы і старажытнай Літвы па розных кнігах «Прускай вайны» тлумачыцца ідэйнай задумай аўтара, яго імкненнем стварыць не толькі паэтычны помнік Грунвальду, але і мастацкае апраўданне дынастычных прэтэнзій Ягелонаў і канкрэтна Жыгімонта I, якога сам паэт называе «ўладаром Еўрапейскай Сарматыі». Ян Вісліцкі хоча данесці да чытача сваё разуменне айчыннай дзяржаўнасці. На яго думку, народы Вялікага Княства Літоўскага і Польскай Кароны, аб'яднаныя ўладай Ягелонаў, павінны жыць у палітычным саюзе, гістарычную неабходнасць і мэтазгоднасць якога даказала яшчэ перамога ў Грунвальдскай бітве.

Апошняя, трэцяя, частка паэмы адкрываецца сцэнай нарады на Алімпе: багі збіраюцца разам паводле загаду Юпітэра, каб вырашыць, каго аддаць за жонку сівавалосаму каралю Ягайлу. Такім чынам, традыцыйны

для антычнай паэзіі «алімпійскі план» становіцца кампазіцыйнай рамкай для вырашэння дынастычнай праблемы. Прыгадаем яшчэ раз ідэйную і сюжэтную канву паэмы. Па неаглядных зямных прасторах ляціць «слаўная чутка» пра вялікую перамогу пад Грунвальдам, і галоўны пераможца – той, хто стаў пераемнікам улады ў Сарматы, прычым гэта ўлада была ўсталявана яшчэ Лехам, Кракам і Вандай. Ён, кароль, – вечная слава і гонар свайго народа, лепш сказаць, многіх народаў, якія здабылі векапомную перамогу над крыжакамі. Усе гэтыя народы прызнаюць над сабой уладу караля Ягайлы. Тое, што пытаннем пра спадкаемца каралеўскага трона занепакоены самі алімпійцы, служыць *герменеўтычным маркёрам* неардынарнасці героя і сітуацыі.

Мы ўжо ўказвалі напачатку, што час працы Яна Вісліцкага над «Прускай вайной» супаў з перыядам «пацяплення» ў адносінах паміж Габсбургамі і Ягелонамі. Але чаму ж аўтар быў упэўнены, што перамога стагадовай даўніны можа і нават павінна зацікавіць сучасных яму чытачоў? Чаму ён разлічваў на тое, што яго кніга зверне на сябе ўвагу караля Жыгімонта I? Адзначым, што «Пруская вайна» была напісана пасля разгрому войска вялікага князя Маскоўскага Васілія III пад Оршай у 1514 г., да таго ж у час напружаных адносін з ордэнам крыжакоў. Менавіта ў 1515 г., калі Ян Вісліцкі пісаў «Прускую вайну», магістр гэтага ордэна Альбрэхт фон Гогенцолерн-Ансбах перайшоў да палітыкі пошуку саюзнікаў ва ўжо запланаваным узброеным канфлікце са сваім дзядзькам Жыгімонтам I. Асноўныя спадзяванні магістр ускладаў на вялікага князя Маскоўскага Васілія III. У такой сітуацыі Ян Вісліцкі, гарачы патрыёт сваёй Айчыны, па-першае, імкнуўся паказаць, што толькі пры ўмовах усенароднага аб'яднання – як гэта было пры Ягайлу і Вітаўце пад Грунвальдам, як гэта было ўсяго год таму пад Оршай – магчыма адолець нават самага грознага ворага. Па-другое, ён хоча папярэдзіць крыжакоў, нагадаць ім, да чаго прывяла тэўтонцаў сто гадоў таму празмерная пыха Ульрыка фон Юнгінгена, які ганебна загінуў на полі Грунвальда. Патрэбнае, створаны паэтам незвычайны кампазіцыйны каркас «Прускай вайны» выступае выразным мастацкім увасабленнем таго, як Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае зрабіліся *de facto* адзінай магутнай дзяржавай у выніку заключэння дынастычнага шлюбу. Сімвал палітычнага аб'яднання дзвюх дзяржаў у паэме «Пруская вайна» – шлюб караля Ягайлы і князеўны Соф'і з роду беларускіх князеў Гальшанскіх.

Ян Вісліцкі – бадай што першы, калі не адзіны, сярод паэтаў эпохі Рэнесансу, хто ўславіў каралеву Соф'ю ў паэтычным эпасе. Штучна створаная праз палітычныя інтрыгі вялікага князя Вітаўта благая слава каралевы (а віна яе, дарэчы, так і не была даказана ні ў тэндэнцыйным, багатым на памылкі пасквілі Энея Сільвія [138, с. 7], ні ў «Гісторыях» Яна Длугаша і Марціна Кромера), відаць, прымушала маўчаць Музу

іншых паэтаў той эпохі ў дачыненні да чацвёртай жонкі караля Ягайлы (больш падрабязна пра гэта гл.: [85, с. 80–81]).

У паэме «Пруская вайна» каралева Соф’я заслугоўвае літаральна абгаўлення. Вось што расказвае пра яе Венера алімпійскім багам:

*Маю я німфу ў краіне русінаў, сваёй прыгажосцю
Нават не толькі жанчын, а й багіняў яна абганяе.
Імем належным – Сафіяй – яе суайчыннікі клічуць,
Даўніх жанчын-герайняў яна перавысіла многа
Славой свайго хараства, надзвычайнай любоўю да слова.*

(Пруская вайна III, 77–81)

У гэтай паэтычнай характарыстыцы вельмі мала ідэалізацыі. Ян Віліцкі звяртае ўвагу на тое, што каралева названа *proprio nomine* (імя належным): імя Сафія паходзіць ад грэчаскага σοφία – ‘мудрасць’. І, згодна з інфармацыяй прэфекта бібліятэкі князеў Залускіх Анджэя Даніэля Яноцкага, Соф’я Гальшанская, выходзячы замуж за Ягайлу ў 1422 г., хоць і была вельмі маладой, аднак паспела атрымаць «грунтоўную падрыхтоўку ў галіне гуманітарных навук», у сувязі з чым, відаць, і «была надзвычай прыхільнай і шчодрай да прафесараў і маладых школяроў Кракаўскай акадэміі» [145, с. 308–309]. Мішэль, прафесар з Парыжа, які пэўны час працаваў у Кракаве, прысвяціў ёй свае каментарыі да кнігі «Руф». Ужо стаўшы ўдавою, каля сярэдзіны XV ст., каралева Соф’я кіравала грандыёзным філалагічных праектам. Пад яе апекаю Анджэй з Яшовіцаў, тэолаг Кракаўскага ўніверсітэта, перакладаў тэкст Бібліі Старога і Новага Запаветаў на польскую мову *e veterrimo exemplari slavonico* (з вельмі старажытнага славянскага асобніка), а Пётр з Радошыцаў перапісваў гэты пераклад на чыстыя аркушы паперы [145, с. 309]. А. Д. Яноцкі пісаў тут пра так званую «Біблію каралевы Соф’і», якая сучасным навукоўцам вядома таксама як «Біблія Шарашпатацкая». Акрамя таго, бібліёграф ўказваў, што ў бібліятэцы Кракаўскага ўніверсітэта захоўваюцца лісты каралевы Соф’і да высокапастаўленых свецкіх і духоўных асоб таго часу, да вучоных [145, с. 309–310; 92, с. 81].

Эпізод трэцяй кнігі «Прускай вайны», прысвечаны апісанню вяселля Ягайлы і Соф’і, – лагічны працяг «славы» пераможцу Ягайлу, якая змешчана ў канцы другой кнігі. Мудры кароль, боскі абраннік, заслужыў такую ж мудрую жонку (дарэчы, тры папярэднія жонкі караля ў паэме нават не згадваюцца), таксама боскую абранніцу. Род Ягелонаў, такім чынам, працягваецца па волі зыхароў неба. Самі алімпійцы прадвызначылі для Соф’і яе шчаслівы лёс. Па задуме багоў, беларуская князеўна, стаўшы каралевай, нарадзіла Ягайлу трох сыноў, двое з якіх – Уладзіслаў і Казімір – сталі спадкаемцамі трона.

Яшчэ ў словах Юпітэра, якія перадаў каралю Ягайлу Меркурый, сфармуляваны годны адказ на імперскія амбіцыі Альбрэхта Гогенцолерна. Прадказанне першапачаткова датычыць Соф’і, але потым і прадаўжальнікаў дынастыі:

*Мае яна нарадзіць двух манархаў з цудоўным абліччам...
З іх жа адзін – Казімір-каралевіч – няроўме карону
Ў роднай краіне і многа гадоў пражыве ён у ічасці ...
Іншы ў Панонскай і ў Польскай краіне пачне валадарыць –
Уладзіслаў, непакісны ваяр у саборніцтвах ратных.*
(Пруская вайна III, 101, 105–106, 112–113)

Тым самым аўтар даказвае, што ніякіх іншых уладароў у дзяржаве акрамя нашчадкаў Казіміра Ягайлавіча няма і быць не можа (паколькі Уладзіслаў Ягайлавіч загінуў малады ў бітве пад Варнай, не пакінуўшы нашчадкаў, а трэці сын, таксама Казімір, памёр у дзіцячым узросце).

Відаць, Ян Вісліцкі ведаў пра спробы тэўтонцаў знайсці падтрымку ў маскоўскага князя. Ці з’яўляецца Васілій III надзейным ваенным саюзнікам, можна лёгка зразумець з наступных радкоў, звернутых да караля Жыгімонта I:

*Потым той верасень быў, што табе пераможныя лаўры
Шчодрай рукою прынёс: ты адолеў шматлікае войска
Скіфскага грознага князя, багата ваеннай здабычы,
Мноства варожых харугваў з палоннымі хутка даставіў
Ты да высокіх муроў тваёй велічнай Вільні літоўскай.*
(Пруская вайна III, 251–255)

Зашыфраваная тут інфармацыя проста дэшыфравалася сучаснікам Яна Вісліцкага: 8 верасня 1514 г. войска на чале з гетманам Канстанцінам Астрожскім разбіла войска «скіфскага князя» Васілія III пад Оршай. Успамін пра ваенныя трафёі стварае чарговы мастацкі паралелізм: падобным чынам у свой час былі дастаўлены трафёі з поля пад Грунвальдам і ўсталяваны ў касцёле святога Станіслава на Вавелі.

Толькі з улікам патрыятычна-дынастычнага падтэксту можа быць расшыфравана мастацкая загадка Яна з Вісліцы пад назвай «Пруская вайна». Гэта паэма, быццам велічная егіпецкая піраміда, угрунтаваная першапачаткова на масіўным фундаменце гістарычнай рэтраспекцыі, у цэнтры якой – бітва пад Грунвальдам, у рэшце рэшт сыходзіцца ў адной вяршыні – постаці Жыгімонта I. Яго постаць не ўводзіцца ў вобразны план твора, застаецца статычнай у панегірычных хітраспляценнях вытанчанай славеснасці аўтара. Але шматлікія апеляцыі паэта да караля, згадкі пра яго ў розных кнігах «Прускай вайны» паступова выяўляюць ідэйную дамінанту твора – усяляленне і апалогію дынастыі Ягелонаў як спадкаемных валадароў «Еўрапей-

скай Сарматыі». Жыгімонт, як і Ягайла, здольны найлепшым чынам праявіць сябе ў ваенных справах. Доказ таму – перамога пад Оршай. Разам з тым, як і Ягайла, Жыгімонт I – *«dux pacis»* («правадыр міру»). Прапаноўваючы каралю ў фінале паэмы аб'яднаць пад сваёй уладай далёкія і блізкія народы, аўтар гаворыць пра ўсіх шматлікіх падданных манарха:

*Хай жа ішчасліва жывуць яны пры каралю найвышэйшым,
Хай не разносіцца болей у межах сармацкай краіны
Рэха суровай вайны, хай пакрытыя чорнаю ржою
Перакуюць на аралы мячы, і даспехі, і шлемы.*

(Пруская вайна III, 273–276)

Паэма «Пруская вайна» стала важным літаратурным фактам, які паўплываў на фарміраванне адпаведнага «гарызонта чаканняў» [149, с. 77] у першую чаргу ў чытачоў з Вялікага Княства Літоўскага. Дынастычны кампанент працягваў захоўваць сваю актуальнасць у працэсе далейшага развіцця эпічнай паэзіі ў XVI ст. Гэта знайшло адлюстраванне ў творчасці Іагана Мюліуса з Лібенродэ [86, с. 79–91]. Яго пярэ належаць аб'ёмістая (больш за тысячу гексаметраў) паэма «Гіэронікі». Першая яе частка, прысвечаная імператару Максіміліяну, апявае старажытнаўрэйскіх цароў і суддзяў, якія змагаліся супраць ворагаў Айчыны, – Аўраама, Ісуса Навіна, Эгуда і інш. Другая частка прысвечана каралю Жыгімонту Аўгусту. Тут, адштурхоўваючыся ад гераічнай гісторыі старажытнай Іўдзеі як ад хрысціянскага топасу, паэт выяўляе манархаў-ваяроў новага часу: Канстанціна Вялікага, Карла Вялікага і г. д. Сярод валадароў Еўропы – таксама прадстаўнікі дынастыі Ягелонаў: Уладзіслаў Ягайлавіч, Ян Альберт і Жыгімонт I.

Падобна таму як Ян Вісліцкі завяршыў «Прускую вайну» «славай» каралю Жыгімонту, унуку вялікага Ягайлы, так віленскі паэт другой паловы XVI ст. Базыль Гіяцынт завяршае свой «Панегірык на ўзяцце Полацка» (1580) «славай» Стэфану Баторыю. Як Ян Вісліцкі спадзяецца, што ў часы Жыгімонта I «мір усталюецца шчасны» і «век Сатурна¹ настане» (*Пруская вайна III, 277*), так і Базыль Гіяцынт усклікае:

*Quis te Vitoldum quis te nobis Iagellum
Afflictis bone Rex caelo demisit ab alto?
Ferrea quo cessant, quo surgunt aurea regno
Secla, cadit tumidus quo devincente Tyrannus.*

[144, с. 44 н. н.]

О добры кароль, хто паслаў да нас, падупалых духам, цябе, Вітаўта, цябе, Ягайлу? З табой у дзяржаве завяршаецца жалезны і пачынаецца залаты век; пераможаны табой, падае ганарысты тыран.

¹ Век Сатурна – залаты век.

У гэтым выпадку таксама акцэнтуюцца момант пераемнасці ўлады (*translatio imperii*): Стафан Баторый не належыць па крыві да роду Ягелонаў, але ён ажаніўся з Ганнай Ягелонкай і зрабіўся годным прадаўжальнікам спраў сваіх папярэднікаў на троне.

Вобраз «дасканалага героя» – караля стварае і Францішак Градоўскі ў паэме «Апісанне маскоўскага паходу... Хрыстафора Радзівіла» (1582). Галоўныя складнікі *pietatis* (дабрачыннасці) Стафана Баторыя мала адрозніваюцца ад тых, якімі надзяліў караля Ягайлу Ян Вісліцкі ў «Прускай вайне»:

... quanta o pietas! Tranquillaque magni
Vis animi! Nulloque levis terrore moueri,
Nec noua mirari facilis! Quae docta facultas
Ingenii! Linguaeque modus! Responsum timebunt
Legati: o spontis radiat quam grata voluptas!

[139, с. 11 н. н.]

Што за добрачыннасць! Якая спакойная сіла вялікага духу! Ён ніколі не паддаецца легкадумнаму страху, не здзіўляецца лёгка новаму. Што за талент, памножаны на адукаванасць! Што за манера размовы! Паслы будуць баяцца [ягоных] адказаў. О якія высакародныя чалавечыя пачуцці ён праяўляе!

У «Прускай вайне» парывісты і гарачы Вітаўт адцяняе велічны спай і мудрасць Ягайлы. Падобным чынам у паэме Францішка Градоўскага эмацыянальны Мікалай Радзівіл кантрастуе з ураўнаважаным Стафанам Баторыем. Але і ў тым і ў другім выпадку падобнае мастацкае супастаўленне, своеасаблівы вобразны дыялог закліканы былі, хутчэй, больш выпукла прадставіць агульныя рысы абодвух герояў, якія арганічна дапаўнялі адзін аднаго.

Мастацкі вопыт Яна Вісліцкага, які стварыў «Прускую вайну», мог зрабіць уплыў і на творчую задуму «Радзівіліяды» (1592) Яна Радвана, якая, па сутнасці, таксама можа быць ідэнтыфікавана як гісторыка-панегірычны эпас. Ульская бітва 1564 г. і іншыя пераможныя баталіі пад камандаваннем гетмана Мікалая Радзівіла прадстаўляюцца Янам Радванам як такі ж самы *omen faustum* для ўсіх нашчадкаў роду Радзівілаў, якім была Грунвальдская бітва для караля Ягайлы і ўсіх прадстаўнікоў створанай ім дынастыі.

Своеасаблівы федэратыўны патрыятызм ягелонаўскага тыпу захоўваў сваю актуальнасць у культурнай прасторы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы на працягу многіх стагоддзяў. У пачатку XX ст. выдатны вучоны і грамадскі дзеяч Міхал Помер, аўтар кнігі «Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego» (Львов, 1908), шмат разважаў у сваіх творах наконт праблем нацыянальнага і дзяржаўнага будаўніцтва ў адносінах да беларускага, літоўскага, польскага і іншых народаў названага рэгіёна. Часта вучоны па-

кутліва шукаў патрэбныя фармулёўкі, прыбгаючы часам да выключнага педантызму. Так, ён спрабаваў ацаніць ступень паланізацыі Ліды і Ашмян, а таксама шырока разважаў пра дэнацыяналізацыю Коўна, Панявежа, Шаўля і Вілкамежа¹. Пры гэтым М. Ромер нярэдка змяняў свае погляды, часам нават на супрацьлеглыя. Нарэшце, у адным са сваіх позніх лістоў, адрасаваных у 1920 г. ксяндзу Юозасу Тумас-Вайжгантасу, ён выказаў наступную думку: «... у адносінах Польшчы і Літвы, нават шырэй – у адносінах да цэлага блока народаў *od morza do morza* (Украіна – Польшча – Беларусь – Літва – Латвія – Эстонія) – я з’яўляюся прыхільнікам ідэі, якую назваў бы «ідэяй ягелонскай» у самым шляхетным сэнсе гэтага паняцця. Гэта значыць, што я шчыра жадаў бы ўбачыць і дачакацца кааперацыі гэтых народаў, іх аб’яднання ў якой заўгодна форме супрацоўніцтва. Але кааперацыя катэгарычна выключае любыя «ўскраінныя» канцэпцыі, любое панаванне народа над народам, краіны над краінай, метраполіі над калоніяй» [189, с. 105].

Свайго кшталту «ягелонскай ідэяй» прасякнута і «Пруская вайна» Яна Вісліцкага. Ствараючы гісторыка-панегірычную, дынастычную па свайй ідэйнай накіраванасці паэму ў межах жанру гераічнага эпасу, паэт прадставіў перамогу ў Грунвальдскай бітве як нейкі шчаслівы знак. Ён меўся зрабіцца неаспрэчным сведчаннем велічнасці правячага дома Ягелонаў. Сама гэта перамога, яе несмяротная слава, якую ўсё яшчэ нясе шчасная чутка (*Fama felix*), на думку аўтара, павінна паслужыць урокам патрыятызму для ўсіх народаў Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага. Магчыма, і іх нашчадкам, якія сёння шукаюць свае шляхі інтэграцыі з агульнаеўрапейскай прасторай, варта прыслухацца да голасу гэтай чуткі.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Чым істотна адрозніваецца лацінамоўны эпас Беларусі эпохі Рэнесансу ад класічнай эпопеі вергіліёўскага тыпу?
2. Дакажыце (або абвергніце), што «Пруская вайна» Яна Вісліцкага – гераічны эпас.
3. Якую ролю адыгрывае дынастычны элемент у ідэйнай задуме і мастацкай фактуры «Прускай вайны»?
4. Ахарактарызуйце кампазіцыйную спецыфіку паэмы Яна Вісліцкага.
5. Як вы разумееце паняцці «ягелонаўскі патрыятызм», «ягелонаўская ідэя»?

¹ Сёння гэта літоўскія гарады Каўнас, Паневяжыс, Шаўляй і Укмерге.

Глава 3

ГЕРМЕНЕЎТЫЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ ЛАЦІНАМОЎНАЙ ЭПІКІ ЭПОХІ РЭНЕСАНСУ: ПЕРАДАЧА САЦЫЯЛЬНАГА (СІМВАЛІЧНАГА) КАПІТАЛУ

Помнікі эпічнай паэзіі прадстаўляюць сабой каштоўны пазнавальны матэрыял, які дапамагае рэканструяваць ход канкрэтных гістарычных падзей, сфарміраваць уяўленне пра аксіялагічныя арыенціры і ментальныя прыярытэты народа. Эпічны жанр у гісторыі літаратуры займае асаблівае месца, пра што трапна сказаў даследчык эпасу ў раманскіх літаратурах Леа Польшман: «Літаратурны эпас – гэта заўсёды свайго роду цуд, – яго ўзнiкненне ёсць вялікая таямніца, міласць, веліч, якая даецца чалавеку *par aventure* (sic! – Ж. Н.-К.). І, як усе таямніцы, ён валодае сваёй непераадольнай прыцягальнасцю, абуджае імкненне да зразумення, вытлумачэння, да адказу на пытанне, як узнікае і адкуль бярэцца яго такая неспасцігальна магутная надзённасць» (цыт. па: [86, с. 201]). З часоў антычнасці да эпохі позняга Барока эпіка ацэньвалася нарматыўнымі паэтыкамі як узорны паэтычны жанр.

Вылучэнне лацінамоўнай эпікі Беларусі (і шырэй – Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ), бо землі сучаснай Беларусі цалкам складалі тэрытарыяльнае ядро гэтай дзяржавы) у якасці аб’екта даследавання матывуецца адпаведнымі жанравымі прыярытэтамі ў акрэслены перыяд. Разнастайныя эпічныя жанры дамінавалі ў шматмоўнай паэзіі Беларусі і Літвы XVI – пачатку XVII ст. Навуковая каштоўнасць гэтай часткі літаратурнай спадчыны ВКЛ верыфікуецца канцэпцыямі сучасных гісторыкаў, у якіх ВКЛ прэзентуецца як асобая цывілізацыя Еўропы, прычым «не мазаіка, складзеная з розных цывілізацый, а іх спалучэнне» [134, с. 440]. Уплыў культурнай спадчыны гэтай цывілізацыі адчуваецца яшчэ і сёння на самых розных узроўнях. «Многія стэрэатыпы грамадскіх паводзін, – даводзіць Алесь Краўцэвіч, – так званы нацыянальны менталітэт – у цяперашніх нашчадкаў ВКЛ сягаюць карэннямі таксама туды, у больш чым пяцісотгадовую традыцыю арганізацыі жыцця федэратыўнай поліэтнічнай дзяржавы» [66, с. 9]. Дадзены культурны феномен тлумач

чыцца фактам існавання на пэўным храналагічным адрэзку асобай палітычнай супольнасці – *natio lituanica*, у межах якой, на думку М. Ніндарфа, «адрозненні ў паходжанні, этнічнай і канфесійнай прыналежнасці шляхты не былі знішчаны, але іх значнасць была зніжана» [175, с. 217]. Аднак пры вывучэнні літаратуры ВКЛ, асабліва лацінамоўнай, імкненне адштурхоўвацца ад паняцця «нацыянальнае» ў занадта вузкім яго разуменні можа адыграць негатыўную ролю.

Асобныя помнікі лацінамоўнай эпохі ВКЛ разглядаюцца ў працах беларускіх і літоўскіх вучоных. У кантэксце гісторыі ўкраінскай літаратуры першапачаткова разглядалася творчасць Мікалая Гусоўскага. Так, у 1987 г. урывак з паэмы «Песня пра зубра», а таксама паэма «Пра перамогу над туркамі» ў перакладзе на ўкраінскую мову В. Маслюка былі змешчаны ў зборніку «Українська поезія XVI століття» [108, с. 71–86]. Аднак у пазнейшых хрэстаматых старажытнай украінскай паэзіі імя гэтага паэта не сустракаецца ў пераліку аўтараў [30]. В. Ярэменка ва ўступным артыкуле да першага тома выдання «Слово многоцінне» (Кіеў, 2006) тлумачыць, што творы Мікалая Гусоўскага не былі ўключаны ў гэты зборнік з прычыны павагі да пазіцыі беларускіх літаратуразнаўцаў. Праўда, далей вучоны слухна заўважае: «Але ён – агульнаславянскі паэт, і правы на яго могуць адстойваць і ўкраінцы, і палякі, ды і, магчыма, літоўцы» [126, с. 20]. На шчасце, нават пасля дэкларацыі такой занадта пурыстычнай пазіцыі ўвага ўкраінскіх даследчыкаў да творчасці Мікалая Гусоўскага не аслабела. Так, у 2007 г. у Роўне выйшла паралельнае перавыданне «Песні пра зубра»: арыгінал і пераклад А. Садаморы [28]. На нашу думку, на сённяшні дзень гэты пераклад – адно з найлепшых славянамоўных перастварэнняў паэмы Мікалая Гусоўскага.

Дзякуючы даследаванням і перакладам Б. Казлаўскаса, М. Рочкі, Э. Ульчынайтэ, С. Нарбутаса, В. Дарашкевіча, Я. Парэцкага, А. Жлуткі, С. Кавалёва многія лацінамоўныя паэмы трывала ўвайшлі ў кантэкст гісторыі адпаведна беларускай і літоўскай літаратур. Разам з тым бракуе абагульняючага даследавання, прысвечанага лацінамоўнай эпочнай паэзіі. Гэта датычыцца гісторыі літаратуры не толькі ВКЛ, але і іншых краін Еўропы. Фактычна адзіным такім даследаваннем з’яўляецца вялікі артыкул нямецкага даследчыка Х. Гофмана. У параўнанні з папярэднімі вучонымі, якія традыцыйна адштурхоўваліся ад творчых здабыткаў «калыскі» еўрапейскага Рэнесансу – Італіі, Х. Гофман пашырыў геаграфічны дыяпазон сваёй працы ў кірунку паўночных дзяржаў – Германіі, Англіі, Галандыі, Швецыі. Аднак з ліку эпочных паэм, створаных у ВКЛ, нямецкі вучоны прыгадвае толькі «Радзівіліяду», пры гэтым памылкова сцвярджаючы, што яна была прысвечана Мікалаю Радзівілу Чорнаму [141, с. 155].

Да таго ж, гаворачы пра лацінамоўныя паэмы, большасць аўтараў канцэнтруюць перадусім сваю ўвагу на выяўленні ў іх нацыянальных (беларускіх ці літоўскіх) або гістарычных рэалій. Пры гэтым лацінамоўныя паэмы Яна Вісліцкага, Мікалая Гусоўскага, Яна Радвана і іншых аўтараў часта прэзентуюцца ў агульнай выяве літаратурнай эвалюцыі як «рэч у сабе», як самадастатковы культурна-эстэтычны феномен або, у лепшым выпадку, як сведчанне ўключанасці літаратуры ВКЛ у еўрапейскую літаратурную традыцыю.

Тым часам яшчэ Д. Чыжэўскі падкрэсліваў неабходнасць уліку гісторыка-сацыяльнага кантэксту пры вывучэнні літаратурнага твора. «Літаратурная тэорыя, – пісаў ён, – не з’яўляецца адзінай сілай, якая вызначае сабой літаратуру пэўнай эпохі. Літаратурная практыка залежыць і ад ідэалогіі свайго часу, і ад сацыяльнай структуры грамадства» [120, с. 311]. З ліку сучасных даследчыкаў лацінамоўнай эпікі ВКЛ бадай што толькі С. Нарбутас, які ў сваёй канцэпцыі абапіраецца на тэорыю рэцэптыўнай эстэтыкі, даследуючы «Радзівіліяду» (1592) Яна Радвана, бліжэй за іншых падышоў да думкі пра недастатковасць чыста літаратуразнаўчых метадаў даследавання помнікаў эпічнай паэзіі. Так, вучоны падкрэсліваў, што «гераічны эпас можа ўзнікнуць і атрымаць прызнанне толькі ў сваёй дзяржаве і толькі ў той час, калі, па розных прычынах, грамадства пачынае адчуваць неабходнасць у адраджальнай сіле гісторыі» [173, с. 358]. Гэта сіла, на думку вучонага, можа дапамагчы адшукаць неабходныя шляхі ў тых нестабільных умовах, якія бываюць уласцівыя перыядам сутыкнення дзвюх эпох. Такім чынам, С. Нарбутас абгрунтоўвае думку, што працэс узнікнення гераічных паэм і перыяды іх найбольш актыўнага прадуквання звязаны з больш агульнымі тэндэнцыямі не толькі літаратурнага, але перадусім грамадскага развіцця.

Цікава, што гераічная эпопея «Радзівіліяда», якую найперш меў на ўвазе С. Нарбутас, храналагічна знаходзіцца ў сярэдзіне таго перыяду, які калісьці празелітычна акрэсліў пясняр і прарок беларускага народа Уладзімір Караткевіч. У адным з лістоў да Максіма Танка пісьменнік разважаў пра храналагічную лакалізацыю «гераічнага» ў беларускай культуры. Ён адзначыў, што ў беларусаў, як і ў іншых народаў, павінен быць свой літаратурны тып, які з найбольшай паўнатай замалёўвае ўсю нацыю. Задаючы пытанне, да якой эпохі павінен гэты герой належаць, У. Караткевіч адказвае, што гэта прыблізна 1565–1649 гг., «84 гады цікавых здарэнняў», «эпоха, нягледзячы на яе трагізм, гераічная, багатая мужнасцю і верай» [46, с. 603–604]. На працягу названага У. Караткевічам перыяду была створана не толькі «Радзівіліяда», а яшчэ не менш за дзесяць помнікаў ліра-эпасу, у якіх адлюстраваны ключавыя для беларускай гісторыі і самасвядомасці падзеі, паказаны знакавыя для нацыя-

нальнай культуры гістарычныя постаці. Большасць з іх была напісана на лацінскай мове.

Пры разглядзе помнікаў лацінамоўнай эпокі ў кантэксце гісторыі пэўнай літаратуры ўзнікае шэраг праблем, звязаных з пошукамі крытэрыяў нацыянальнай ідэнтыфікацыі таго ці іншага аўтара або твора. Аднак спробы «размеркаваць» лацінамоўную літаратурную спадчыну ВКЛ паводле нацыянальнага прынцыпу амаль заўсёды прыводзяць да тых ці іншых фальсіфікацый. Хутчэй за ўсё гэтыя спробы на сённяшні дзень вычарпалі свой навуковы патэнцыял. У папярэдніх даследаваннях задача размяшчэння лацінамоўных аўтараў «па нацыянальных кватэрах» вырашалася або шляхам механічнага, мала ці наогул не аргументаванага падзелу (так, як гэта зроблена ў дзявятым томе маскоўскага выдання «История всемирной литературы», гл.: [39]), або шляхам уключэння літаратурнай спадчыны ВКЛ у гісторыю толькі адной (беларускай або літоўскай) нацыянальнай літаратуры.

Абодва шляхі відавочна выяўляюць сваю недастатковую канструктыўнасць. Супраць імкнення даследчыкаў атаясамліваць «гетэрагенную літаратуру з беларускай, свядома-кан'юктурна абыходзячыся з фактамі», справядліва выступае Л. Сінькова [99, с. 4]. Праўда, да ліку такіх вучоных яна далучае і аўтара гэтай кнігі. Не можам пагадзіцца з шаноўнай даследчыцай, бо, вывучаючы лацінамоўны ліра-эпас XVI–XVII стст., мы арыентаваліся на канцэпцыю гетэрагеннасці літаратуры ВКЛ, распрацаваную Э. Чаплявічам. Пры гэтым паняцце гетэрагеннасці мы дапаўняем канцэптам рэгіянальнасці, які актуалізуецца ў навуковых працах С. Станкевіча і Г. Тычко [102; 106], і падкрэсліваем, што большасць разгледжаных намі помнікаў лацінамоўнага ліра-эпасу можа быць аднесена да кантэксту гісторыі даўняга пісьменства не толькі Беларусі, але таксама Літвы і Украіны [87, с. 2]. Канкрэтныя цытат з нашых публікацый, якія б рэальна пацвярджалі наша імкненне да «міфалагізацыі навукі», шаноўная Л. Сінькова, на жаль, не прыводзіць. А вось калі яна піша пра свайго паважанага настаўніка Алега Лойку, то мае рацыю: «Ён у падручніках па літаратуры старажытнай і XIX стагоддзя пачаў акцэнтаваць беларускі (ліцвінскі, як казаў Алег Антонавіч) складнік у пісьменстве Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі» [99, с. 10]. Так, кніга А. Лойкі «Старабеларуская літаратура» (2001), якая ў цэлым вельмі багатая на цікавыя назіранні і арыгінальныя высновы, змяшчае ў сабе наступны пасаж: «У кароткай анатацыйнай прадмове да паэмы («Пруская вайна». – Ж. Н.-К.) князеўна Соф'я названа “беларускай дзевай”, у трэцім раздзеле – “дачкай беларускай зямлі”, “беларускай цудоўнай нявестай”» [73, с. 233]. Насамрэч *albos Ruthenos* (белых русінаў) Ян Вісліцкі згадвае толькі аднойчы: пры пераліку тых народаў, якіх Ягайла падпарадкаваў сваёй

уладзе ў ВКЛ (*Пруская вайна II*, 22); уласна ж эпітэт «беларускі» не ўжываецца ў «Прускай вайне» наогул.

Менавіта ў ракурсе акрэсленай навуковай праблемы асабліваю актуальнасць набывае наступная заўвага: «Тэорыі нацыянальнай літаратуры, уласна кажучы, не існуе. Апраўданне нацыянальных літаратур з’яўляецца, як правіла, больш або менш гістарычным. Скептыцызм у адносінах да такіх паняццяў, як “народ”, “ідэнтычнасць” і да т. п., пазбавіў азначэнне “нацыянальнае” базы тэарэтычнага абгрунтавання. На слабую тэарэтычную базу ўказвае таксама тая акалічнасць, што “нацыянальнае” як прыметнік у назве нацыянальных літаратур азначае розныя катэгорыі» [59, с. 65]. Аўтар гэтых слоў прафесар Гун-Брыт Колер на працягу апошніх гадоў каардынуе навуковыя даследаванні вучоных з розных краін (Беларусі, Польшчы, Германіі) у галіне вывучэння славянскіх літаратур, арыентуючыся на распацаваную П’ерам Бурдзё (1930–2002) мастацтвазнаўча-сацыялагічную канцэпцыю, перадусім – на тэорыю поля.

П. Бурдзё канстатуе: тыя, хто прысвячаюць свае навуковыя даследаванні творам мастацтва, ставячы перад сабой розныя задачы і зыходзячы з розных тэарэтычных і метадалагічных устаноў, увесь час забываюцца браць пад увагу сацыяльныя прасторы як такія. Тыя дзеячы (*Akteure*), якія прымаюць удзел у вытворчасці культурнай прадукцыі, размяшчаюцца ў гэтых сацыяльных прасторах; апошнія ў сваю чаргу даследчык называе палямі (літаратурнымі, мастацкімі, навуковымі, філасофскімі і г. д.) [130, с. 33]. У якасці прыкладу П. Бурдзё прыцягвае матэрыял французскай літаратуры XIX ст. Пад полем літаратуры ён разумее поле сіл, у якім узаемадзейнічаюць эканамічныя, палітычныя, рэлігійныя і іншыя фактары. Але магчымасць фарміравання літаратурнага поля Бурдзё звязвае перадусім з пэўным узроўнем сацыяльнага і літаратурнага плюралізму, калі адукацыйная сістэма і пэўныя літаратурныя інстытуты (такія, напрыклад, як літаратурная крытыка) ужо больш ці менш усталяваліся [131, с. 342; 45, с. 120]. На нашу думку, некаторыя фундаментальныя паняцці гэтай навуковай канцэпцыі могуць паспяхова выкарыстоўвацца ў галіне медыявістычных даследаванняў, прынамсі пры вывучэнні літаратуры ВКЛ XVI–XVII стст. Менавіта ў перыяд Рэнэсансу ў ВКЛ і Каралеўстве Польскім усталяўваецца адукацыйная сістэма: першапачаткова – дзякуючы дзейнасці парафіяльных школ і Кракаўскага (Ягелонскага) універсітэта, пазней – дзякуючы дзейнасці Віленскай езуіцкай акадэміі, а таксама езуіцкіх калегій [163, с. 60–67; 31, с. 33–48]. Што да літаратурнай крытыкі, то пра яе, у сучасным сэнсе гэтага выразу гаварыць, зразумела, нельга. Аднак адпаведна спецыфіцы старажытных выданняў абавязковым элементам іх структуры быў прадмоўна-пасляслоўны комплекс (тэрмін У. Кароткага: [50, с. 8]), у які ўваходзіла прысвячэнне. Характар

гэтых тэкстаў у літаратуры эпохі Адраджэння не абмяжоўваўся выключна лаўдацыйна-прэзентацыйнымі задачамі: у многіх выпадках прысвячэнне выступае як прэзентацыя тых істотных складнікаў, якія фарміруюць габітус [130, с. 67–68] паэта-эпіка, уасабляюць яго культурны капітал, праз наяўнасць якога ён даказвае сваё права здабыць капітал рэальны і – перадусім – сімвалічны. Адапаведныя дэкларацыі можна разглядаць як пачаткі літаратурнай крытыкі; пры гэтым іх можна выявіць як у прысвячэнні, так і ў іншых элементах прадмоўна-пасляслоўнага комплексу выдання, а таксама ў самім цэнтральным творы гэтага выдання.

Так, Ян Абрамовіч у сваім прысвячэнні да гераічнай паэмы «Радзівіліяда» Яна Радвана ўспамінае, як славыты Аляксандр Вялікі ўсклікнуў на магіле Ахіла: «Шчаслівы ты, юнача, які знайшоў Гамера вешчуном сваёй славы». І далей Я. Абрамовіч сцвярджае: «Так і той вялікі гераічны дух нашага Радзівіла <...> [ніколі] не адчуў бы, што разам з ім і ўсё ягонае памрэ ды цалкам знікне з памяці людзей (барані ад гэтага, о наш Апалон, не дапусціце, лацінскія Музы)» [183, с. 6–7 н. н.]. «Наш Апалон» – гэта і традыцыйны зварот да нябеснага апекуна паэтаў, і ў той жа час перыфрастычнае пазначэнне самога Яна Радвана. Наогул, у помніках гераічнага эпасу традыцыйныя вобразы «паэтычнага кола» антычнай міфалогіі – Музы, Апалон, Мусей – становяцца своеасаблівымі спадарожнікамі паэтаў. Паэты-гуманісты ў сваю чаргу не просяць пакорліва апекі ў Музаў (як Гамер або Вергілій), але заклікаюць стаць побач, ацаніць велічнасць абранага імі героя, значнасць падзеі, якая апісваецца. Так, калі ў межах традыцыйнага звароту да Музаў у экспазіцыі гераічных паэм Гамер і Вергілій прасілі багін пра дапамогу, то аўтар «Радзівіліяды» звяртаецца да іх як да роўных:

*О Каліона з Эратай, да нас павярніцеся тварам,
Слаўце шматгучна цяпер ваяводы літоўскага подзвіг.*

[68, с. 434]

Навідавоку агульнасць ідэйнай устаноўкі айчынных паэтаў-эпікаў: гераіч эпапеі эпохі Рэнесансу слаўныя не толькі сваімі подзвігамі, сваёй «абсалютнай дасканаласцю», але таксама сваёй богаабранасцю, прыхільнасцю нябесных апекуноў паэзіі. Разам з тым і паэт не адчувае свайго падначаленага становішча ў адносінах да Музаў, а размаўляе з імі як з роўнымі, сцвярджаючы сваю незалежную творчую пазіцыю.

Адзін з цэнтральных тэзісаў канцэпцыі Бурдзье – «палі культурнай вытворчасці займаюць эканамічна і палітычна падначаленае становішча ў полі ўлады» [130, с. 38] – дастаткова выразна верыфікуецца ў кантэксце вывучэння лацінамоўнай эпікі. Усе *carmina heroica* (гераічныя паэмы) эпохі Рэнесансу ствараліся ў першую чаргу як сродак маніфестацыі пэў-

най палітычнай праграмы і адначасова як сродак яе кананізацыі, на базе чаго фарміраваўся сімвалічны капітал. Найбольш цікавай у кантэксце навуковай праблемы, якая разглядаецца намі, падаецца наступная заўвага П. Бурдзье: «Ступень аўтаномнасці пэўнага поля (а разам з ёю суаднесенне сіл, якія ў ім дзейнічаюць) можа змяняцца ў розныя эпохі і ў залежнасці ад нацыянальных традыцый. Гэта ступень вызначаецца сімвалічным капіталам, акумуляваным з цягам часу ў працэсе дзейнасці некалькіх пакаленняў, якія змяняюць адно другое (належаць вартасць такіх паняццяў, як пісьменнік або філосаф, звязана з пэўным статусам, як быццам бы інстытуалізаваны дазвол на крытыку ўлады і г. д.). Дзеля гэтага калектыўнага капіталу прадукцыя адчуваецца сваё права і абавязак пагарджаць прэтэнзіямі і патрабаваннямі свецкай улады, нават супрацьстаяць ім у імя сваіх уласных законаў і каштоўнасцяў: калі яны праяўляюць сябе іманентна як аб'ектыўна магчымасць або нават патрабаванне вышэйшага розуму, то тыя свабода і смеласць, якія пры іншым стане поля або ў іншым полі былі б неадарэчнымі або проста немагчымымі, робяцца нармальнымі і нават банальнымі» [131, с. 349–350].

Гэта характарыстыка даволі дакладна акцэнтуюе тыя адметнасці, што набыў працэс культурнай (найперш літаратурнай) вытворчасці ў эпоху Рэнесансу. Ніводная папярэдняя эпоха не адкрывала перад творчай асобай столькі магчымасцей: у прыгожым пісьменстве таго часу «ўсё больш аформлена выступала пісьменніцкая індывідуальнасць» [184, с. 19]. Робячыся прадукцэнтам літаратурнага поля, чалавек Адраджэння мог знайсці найбольш выгаднае прымяненне свайму культурнаму капіталу: для гуманістаў «веды і адукацыя набылі характар асноўнага сродку для забеспячэння жыццёвага дабрабыту» [168, с. 162]. Літаратура эпохі Рэнесансу вызначаецца выразна эксплікаваным імкненнем прадукцэнтаў поля ўздзейнічаць на агентаў поля ўлады. Праграма гэтага ўздзеяння была цесна звязана з эстэтычнай праграмай гуманізму або ідэалогіяй Рэфармацыі і карэкціроўкай гарызонту аксіялагічных каштоўнасцяў у параўнанні з часамі Сярэднявекі. Першасным арыенцірам, які становіцца інтэграцыйным для поля ўлады і поля культурнай вытворчасці фактарам, становіцца імкненне да славы, якая, паводле трапнай заўвагі У. Кароткага, «у секулярызаванай культуры замяшчае сярэднявечны ідэал выратавання душы» [65, с. 114]. Гэта ўяўленне пра выключнасць і непаўторнасць творчай асобы прадукцэнта літаратурнага поля істотным чынам дапаўняла яго габітус і мела непасрэднае дачыненне да фарміравання сімвалічнага капіталу.

Працэдуруючы вышэй працытаваныя словы Бурдзье на сітуацыю ВКЛ XVI ст., мы павінны гаварыць, бадай, пра імкненне не столькі пагарджаць патрабаваннямі свецкай улады або супрацьстаяць ім, колькі пра

імкненне непасрэдным чынам уплываць на характар гэтых патрабаванняў, дыдактычна ўздзейнічаць на агентаў поля ўлады. Разгалінаванасць апошняга (вышэйшая дзяржаўная (княжацкая) ўлада і ўлада магнатаў), а таксама феномен мецэнацтва абумовілі складанасць і своеасаблівасць форм пазіцыяніравання ў адпаведным літаратурным полі, у якім лацінамоўная эпіка адносілася да «суб-поля абмежаванай (элітарнай) вытворчасці» [130, с. 39]. Гэта суб-поле, на нашу думку, у часы Рэнесансу дамінавала над суб-полем масавай вытворчасці; яго агенты былі пасрэднікамі ў перадачы найбольш каштоўнай часткі сацыяльнага капіталу, які пад уплывам пэўнага габітусу (звязанага найперш са спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства ВКЛ у эпоху Рэнесансу) набываў характар сімвалічнага.

У працэсе перадачы сімвалічнага капіталу, які быў рэлевантны для дадзенага поля і забяспечваў яго найбольш камфортнае ўзаемадзеянне з полем улады, удзельнічалі выхадцы не толькі з ВКЛ, але таксама з Каралеўства Польскага (напрыклад, Мацей Стрыйкоўскі) і з краін Заходняй Еўропы (Пётр Раізій, Іаган Мюліус). З іншага боку, «празрыстасць» межаў паміж літаратурнымі палямі, якія знаходзіліся ў падпарадкаванні розным палям улады, дазваляла літаратурным агентам удзельнічаць у перадачы разнастайных сімвалічных капіталаў. Такім чынам, пераарыентацыя даследчыцай увагі на формы і спосабы перадачы агентамі поля сімвалічнага капіталу дазваляе не браць пад увагу ні паходжанне аўтара, ні месца апублікавання яго твора, ні ў рэшце рэшт яго моўную прыналежнасць. Гэта тым больш важна, што ў папярэдніх навуковых даследаваннях вузка нацыянальная арыентацыя прыводзіла да літаратуразнаўчых парадоксаў. Так, творчасць выдатнага паэта, філалага-класіка Іагана Мюліуса з Лібенродэ, выхадца з Цюрынгіі, які пэўны час жыў і працаваў у ВКЛ, сёння «падзелена» паводле нацыянальнага прынцыпу. Так, нямецкі даследчык Г. Элінгер падкрэсліў імкненне паэта ствараць чыста хрысціянскую паэзію і творы антытурэцкай тэматыкі; тым часам Ю. Новак-Длужэўскі, Э. Ульчынайтэ і С. Кавалёў звярнулі ўвагу толькі на тыя вершы і паэмы, якія маюць дачыненне да падзей і асоб, датычных гісторыі ВКЛ і Каралеўства Польскага [86, с. 83].

Звернемся да канкрэтных прыкладаў. Ян Вісліцкі, аўтар гераічнай паэмы «Пруская вайна», змяшчае на пачатку свайго паэтычнага зборніка з той жа назвай наступную эпіграму, звернутую да чытача:

*Хочаш дазнацца пра вынікі Прускай вайны? Паспяхайся,
Каб са спагаднай душой твор гэты тут прачытаць –
Песню сармата, які, аанійскімі продкамі слаўны,
Сэрца сваё напаіў кволым натхненнем пакуль.*

[68, с. 192]

Паэт называе сябе «вядомым сарматам», і гэта сведчыць пра цесную сувязь поля літаратуры з полем улады: выраз *Sarmata* трэба ўспрымаць як маркер самаідэнтыфікацыі паводле падданства. Так, С. Заблоцкі лічыў, што тэрмін «сармат» у першай палове XVI ст. азначаў перадусім статус грамадзяніна дзяржавы (г. зн. дзяржавы Ягелонаў), што было, несумненна, «выражэннем прыдворнай палітыкі» [203, с. 213]. Эпітэт *notus* (вядомы, знакаміты, слаўны) з’яўляецца найбольш важным, істотным момантам самаацэнкі паэта, у пэўным сэнсе актам аўтакансекрацыі, своеасаблівай формай пазалітаратурнай акцыі агента [131, с. 366], формай пазіцыяніравання. Аўтар падкрэслівае сваю адукаванасць, прыналежнасць да плеяды *Aonii avis* (аанійскіх продкаў) – паэтаў, якія яшчэ з часоў Старажытнай Грэцыі і Рыма ўславілі сябе апяваннем векапомных дзеяў сваіх суайчыннікаў.

Разам з тым Ян Вісліцкі, як і іншыя творцы Рэнесансу, рэалізоўваў новую ў параўнанні з папярэднімі пісьменнікамі эстэтычную праграму. Аўтар «Прускай вайны» годна ўсведамляў вялікае значэнне свайго твора ў параўнанні з пярэстым шматквеццем сучаснай яму панегірычна-прынагоднай паэзіі: «Вісліцкага не задавальнялі ні змест, ні спосаб выкладання таго, што пры ім пісалася па-латыні. Яго творчая задума патрабавала больш глыбокіх разваг і больш паўнаважкага ўзору» [89, с. 27]. І паэт-гуманіст упэўнены ў сваіх сілах: гаранты яго поспеху – *Aonii avi* («Аанійскія продкі»), у першую чаргу Вергілій.

У папярэдняй главе было паказана, што ў «Прускай вайне» Ян Вісліцкі напоўніў актуальным зместам запатрабаваную ў той час палітычную ідэю «перадачы ўлады» (*translatio imperii*). Арыентуючыся на поле «ягелонаўскай» улады, ён стварае незвычайную кампазіцыю сваёй паэмы як мастацкае ўвасабленне ўтварэння федэрацыі Каралеўства Польскага і ВКЛ. Сімвал палітычнага аб’яднання дзвюх дзяржаў у паэме – шлюб караля Ягайлы і князеўны Соф’і Гальшанскай. Такім чынам, ідэйная дамінанта паэмы цесна звязана з задачай трансляцыі сацыяльнага капіталу, які ў дзяржаве Жыгімонта I набыў значэнне сімвалічнага капіталу і стаў істотным фактарам далейшай сацыяльна-палітычнай эвалюцыі: утварэнне рэальнай федэрацыі дзвюх дзяржаў¹ адбылося *de jure* ў выніку заключэння Люблінскай дзяржаўнай уніі ў 1569 г.

П. Бурдзье, абмяркоўваючы навуковую праблему вычленення матэрыялу і вызначэння аб’екта даследавання ў сувязі з праблематыкай, гаво-

¹ У параўнанні з шырокавядомым тэрмінам *Rzecz Pospolita obojga narodów* («Рэч Паспалітая абодвух народаў») для намінацыі гэтай дзяржавы падаецца больш удалы варыянт «Рэч Паспалітая абедзвюх дзяржаў», якім карыстаецца ў сваіх працах У. Кароткі [49, с. 133].

рыць пра неабходнасць стварэння мадэлі працэсу кананізацыі, які пераўтварае пісьменнікаў у інстытуты. Такую мадэль, рэзюмее даследчык, можна стварыць на аснове аналізу таго, якія формы ў розныя эпохі набывае літаратурны пантэон [130, с. 59]. Аналіз прысвячэнняў да лацінамоўных паэм дазваляе сцвярджаць, што арыентацыя на эпас як узорны літаратурны жанр была галоўным сродкам кананізацыі для тых аўтараў, якія імкнуліся заняць належнае месца ў гэтым пантэоне. Пры гэтым у працэсе перадачы адпаведнага сімвалічнага капіталу ў творах паэтаў-гуманістаў быў максімальна актуалізаваны іх габітус, які ў дадзеным кантэксце Бурдзье разумее як «сацыяльна сканструяваную кагнітыўную здольнасць» [131, с. 71]. Якую ролю ў працэсе пазіцыяніравання адыгрываў габітус агента эпохі Рэнэсансу, выдатна дэманструе прыклад Мікалая Гусоўскага і яго паэмы «Песня пра зубра» (Кракаў, 1523).

Калі Ян Вісліцкі прысвяціў «Прускую вайну» каралю Жыгімонту I, то Мікалай Гусоўскі разлічваў на падтрымку каралевы Боны. Гэту акалічнасць якраз і можна растлумачыць, зыходзячы з габітуса аўтара: ён быў выхадцам з ВКЛ, а каралева атрымала ад мужа ў спадчыннае валоданне землі менавіта ў гэтай дзяржаве. Магчыма, пасля вяртання з Італіі (дзе паэт правёў некалькі гадоў у якасці сакратара пасольскай місіі ў Ватыкане на чале з біскупам Эразмам Цёлкам) паэт пасяліўся на Радзіме, у ВКЛ. Дарэчы, па звестках В. Дарашкевіча, каралеўскі сакратар Людовік Альфіо, да якога звяртаецца паэт ва ўступнай эпіграме, быў прызначаны ў 1522 г. пасланнікам каралевы ў ВКЛ [29, с. 186]. Радзіма паэта стала другой айчынай і для адукаванай каралевы-італьянкі, якая выдатна ведала латынь. Нельга было прыдумаць лепшай кандыдатуры на ролю фундаментаркі падрыхтаванага паэтам выдання.

Менавіта каралеве адрасуе паэт праявічнае прысвячэнне і будзе яго ў форме звароту. Коротка паведаміўшы гісторыю стварэння паэмы, аўтар рэкамендуе каралеве прачытаць яе – але не толькі таму, што хоча мець з гэтага якую-небудзь карысць для сябе. У першую чаргу ён імкнецца да таго, каб пераканаць яе аказаць падтрымку тым сваім падданым, якія адораны талентам. Паэт адзначае: «Бо я бачу з вялікім болей для сябе і, бяспрэчна, з пэўнай стратай для дзяржавы, што да самых таленавітых людзей ставяцца абыхава і што яны з-за цяжкасці жыццёвых абставін не могуць рухацца наперад» (цыт. па: [85, с. 122]). Аўтар «Песні пра зубра» актуалізуе тут адну з вечных сацыяльных праблем: канфлікт паміж жаданнем мастака займацца творчасцю і неабходнасцю матэрыяльна забяспечваць жыццё. «Лакмусавай паперкай» гэтага канфлікту з’яўляецца сацыяльны прэстыж *studiorum humanitatis* у грамадстве. «Бачу я таксама мноства такіх людзей, – піша далей паэт, – якія далёка пераўзыходзяць

іншых і багаццямі, і талентамі. І вось, калі яны заўважаюць, што людзі, дасканалыя ў навуках, мала паважаюцца, то больш імкнуцца набываць багацці, чым удасканальваць душы, і дзеля гэтага нікчэмнай справы яны чыняць страты ў адносінах да свайго самага высакароднага прызначэння» (цыт. па: [85, с. 122]). «Самае высакароднае прызначэнне» – гэта прыродны талент чалавека, самая каштоўная і не залежная ад знешніх фактараў частка габітуса. На думку паэта-гуманіста, калі чалавек не можа сябе рэалізаваць, раскрываючы сваю адоранасць, то гэта стратна ўплывае на становішча (аўтар ужывае слова *status*) дзяржавы. Паэт усталявае прамую залежнасць не толькі эканамічнага, але нават палітычнага развіцця краіны ад узроўню развіцця яе інтэлектуальных сіл. І толькі «ўладары гэтага свету» могуць падтрымаць таленавітых людзей, каб умацаваць сваю дзяржаву.

Фармулюючы ідэйную дамінанту прысвячэння, Т. Ветэйкіс піша: «Узвышаючы род каралевы, [Мікалай] Гусоўскі таксама лічыў найважнейшым гарантам яе славы ўвагу яе падданных да навук і мастацтваў» [201, с. 236]. Па-за гэтым прысвячэнне каралева Боне дазваляе найбольш адэкватна зразумець тыя «правілы гульні» (*illusio* [131, с. 360]), якія прапагандуе паэт. Найвялікшае значэнне ён надае Чалавеку-Творцу, які павінен успрымаць кожны падараваны яму дзень як магчымасць упрыгожыць свет. *Ingenium* – найвышэйшая мера эстэтычнай каштоўнасці, прызначэнне і абавязак мастака – развіваць свой талент (успомнім *nulla dies sine linea* – заклік старажытнагрэчаскага мастака Апелеса, сфармуляваны па-лацінску Гарацыем). З другога боку, абавязкам «моцных гэтага свету», у першую чаргу дзяржаўных валадароў, паэт лічыць мецэнацкую дзейнасць. Гэта ідэя грунтуецца на перакананні гуманіста ў тым, што дзяржава «мацуецца больш дасканаласцю душы, чым сілаю цела, пра што сведчаць як грэкі, так і рымляне» (цыт. па: [85, с. 123]).

Крыніцай такіх разважанняў з'яўляецца пачатак трактата Гая Салюстыя Крыспа, старажытнарымскага пісьменніка I ст. да н. э., «Змова Каціліны». Разважаючы пра амбівалентнасць чалавечай прыроды, пра спалучэнне ў ёй цялесных і духоўных пачаткаў, Салюстый пісаў: «Наколькі больш правільным здаецца мне шукаць славу пры дапамозе таленту, а не фізічнай сілы. <...> Аднак жа доўга паміж смяротнымі была спрэчка, праз сілу цела ці праз дасканаласць душы большы поспех мае ваенная моц» (цыт. па: [85, с. 123]). Гэту думку Салюстый ілюструе прыкладамі з гісторыі персаў, грэкаў і афінянаў. Падобным чынам звяртаецца да гістарычнай аналогіі і аўтар «Песні пра зубра». Грэкаў і рымлян ён прыгадаў для таго, каб падкрэсліць: «у іх заўсёды ваенная моц квітнела найбольш тады, калі і навукі; калі ж найперш пачалі прыходзіць у заняпад таленты, то змарнелі і сілы, а з іх заняпадам дзяржава абрушылася і ўсталявалася

рабства» (цыт. па: [85, с. 123]). Паралель напрошваецца сама сабой: на думку паэта, толькі тады, калі ў дзяржаве будзе дасягнуты разумны баланс у грамадскім і культурным (навуковым) жыцці, тады яна здолее супрацьстаяць агрэсіі з боку Асманскай імперыі, якая ў канцы XV – пачатку XVI ст. падняволіла многія еўрапейскія дзяржавы. Аўтар лагічна даводзіць, што каралева павінна прыняць на сябе апякунства над навукамі і мастацтвамі ў першую чаргу для таго, каб яго Айчына выстаяла ў неспрыяльным час ваеннай пагрозы. З другога боку, такая ўвага да інтэлектуальнага жыцця, на думку гуманіста, засцеражэ дзяржаву і ад унутраных канфліктаў, падобных да таго, які ўзнік у Рыме ў часы Салюстыя з-за палітычных інгрыг Луцыя Каціліны. Вось з якой мэтай Мікалай Гусоўскі ўжывае тут алюзію на вядомы твор Салюстыя (хоць імя старажытнарымскага аўтара не ўпамінае). Цікава, што ў самой паэме «Песня пра зубра» аўтар прыгадвае Плінія Старшага і Паўла Дыякана – але толькі для таго, каб паказаць усю неадкладнасць іх літаратурных прэзентацый зубра. І ў тым і ў другім выпадку мы маем справу з рознымі спосабамі пазіцыяніравання аўтара.

Арыгінальнасць мастацкай канцэпцыі Мікалая Гусоўскага ў тым, што адначасова і практычна паралельна ў «Песні пра зубра» выступаюць рознаўзроўневыя элементы сімвалічнага капіталу: уласна зубр як сімвал ВКЛ і вялікі князь Вітаўт як сімвал былой магутнасці гэтай дзяржавы. Тэма Вітаўта спачатку ўзнікае «як адгалінаванне тэмы зубрыных ловаў» [43, с. 171]. Паэт, гаворачы пра небяспечнасць паляванняў, адзначае, што «высокі розум суролага Вітаўта» здолеў спалучыць у іх *otium* (вольны час) і *labor* (цяжкую працу): зубрыныя ловы ў яго час былі спосабам загартоўкі вайскавай моладзі: «Княжанне Вітаўта паўстае ў паэме як час гераічных спаборніцтваў і дружнай дэмакратыі, дзе кожны чалавек меў поле для подзвігаў і мог праявіць сваю мужнасць» [43, с. 171]. Хоць «Песня пра зубра» не належыць да жанру гераічнага эпасу, Вітаўт тыпалагічна адпавядае канону дасканалага героя. Ствараючы вобраз ідэальнага князя, паэт выразна гаворыць чытачу: менавіта такога валадара – рыцара, ратніка, «айца Айчыны» – патрабуе цяперашні час. Толькі такі валадар можа злучыць пад сваёй эгідай шматтысячнае войска ратнікаў з розных еўрапейскіх краін, якое здолела б супрацьстаяць туркам.

Ідэалізаваны вобраз Вітаўта адпавядае хрысціянскаму ідэалу. Як своеасаблівая жыццёвая фігура [43, с. 173] выглядаюць наступныя радкі: «*Рэчы зямныя цаніў намнога ніжэй ад нябесных, // Бога-тварца шанавуў сэрцам усім і душой*» (пер. У. Шатона). Гэта акцэнтаванне рэлігійнага аспекта яшчэ больш выразна прадстаўлена ў дзвюх пазнейшых паэмах Мікалая Гусоўскага – «Перамога над туркамі» (Кракаў, 1524) і «Пра жыццё і подзвігі Святога Гіяцынта» (Кракаў, 1525). У сваю чаргу адпаведныя

змяненні ў структуры сімвалічнага капіталу былі выкліканы змяненнем культурна-сацыяльных умоў у полі ўлады: з 20-х гг. XVI ст. у ВКЛ пачынаюць пранікаць ідэі пратэстантызму (найперш – лютэранства, а потым – і кальвінізму); кароль і буйнейшыя магнаты мусілі вызначыць сваю дыспазіцыю ў гэтым новым полі.

Апісанне ў «Песні пра зубра» ловаў, якія ладзіліся ў часы князя Вітаўта, – гэта сцэна рыцарскіх спаборніцтваў, дзе перамогу здабывае самы спрытны, хуткі і моцны. Паэт імкнецца паказаць, што «Вітаўт з палявання ўчыніў пайдэю народа. Культ паляўнічага рамяства кансеквентна прыводзіцца ў сувязь з культам ваеннага духу, з этычным, суровым максілізмам князя, нарэшце, з яго набожнасцю» [156, с. 193]. Камфортная для эстэтычнага ўспрыняцця і наступная (пасля адступлення, прысвечанага Вітаўту) сцэна апісання ўдалага завяршэння ловаў, калі спрытны паляўнічы ў патрэбны момант утыкае ў цела звера востры клінок (*Песня пра зубра*, 831–884). Такім чынам, паказаўшы Вітаўта як народнага правадзіра-рыцара, паэт замацоўвае станоўчае ўражанне чытача: як лоўчыя атрымліваюць перамогу над зубрам, так і Еўропа мае рэальны шанс атрымаць перамогу над ворагам. Што ж перашкаджае гэтаму? Адказ дае наступная сцэна зубрыных ловаў – апісанне палявання, якое адбывалася ў часы караля Аляксандра (*Песня пра зубра*, 887–928). Гэта ёсць ні што іншае, як адбітыя ў крывым люстэрку дзве папярэднія сцэны, якія атачаюць аўтарскае адступленне пра князя Вітаўта. Там было спаборніцтва – тут відовішча, там справядлівае адзінаборства – тут варварскае забойства, там імкненне атрымаць узнагароду ад князя – тут жаданне спадабацца жанчынам. Сваё іранічнае стаўленне да гэтага трагічнага выпадку (які насамрэч адбыўся пры каралю Аляксандру) паэт «выразіў нечаканым спосабам – пераносам думкі ў зусім іншую сферу, любоўную» [31, с. 165]. Кампетэнтны ў правілах рыторыкі чытач адразу заўважаў гэту неадпаведнасць паміж *dispositio* і *inventio*: гульні Амура не могуць служыць ампліфікацыяй для развіцця сюжэта ў сцэне зубрыных ловаў! Так у алегарычнай форме паэт дэманструе, якія трагічныя наступствы можа мець паблаглівае стаўленне да старажытных воінскіх традыцый, што ўспрымаліся як айчыны кодэкс рыцарскай годнасці. У гэтым можна бачыць дэклаванае Бурдзье імкненне калі не аспрэчваць улады, то ва ўсялякім разе выкрываць аблуднасць абранага імі шляху.

Лацінская культура (*Latinitas*) была істотным складнікам культурнага, а потым і сацыяльнага капіталу ў полі культурнай вытворчасці ВКЛ. Калі панаванне латыні ў літаратуры першай паловы XVI ст. можна растлумачыць агульнагуманістычнымі тэндэнцыямі, то з сярэдзіны стагоддзя культурная сітуацыя ў гэтым полі пачала істотна адрознівацца ад іншых. У той час, як паэты французскай Плеяды, італьянскі гуманіст С. Спероні

і іншыя культурныя дзеячы адстойвалі правы нацыянальных моў у сферы прыгожага пісьменства, а П'ер Рансар і Ян Каханоўскі паставілі перад сабой задачу стварэння гераічных паэм адпаведна на французскай і польскай мовах, эпічная паэзія ў ВКЛ па-ранейшаму стваралася пераважна па-лацінску. Гэта звязана з наяўнасцю даўняй культурнай традыцыі, якая сфарміравалася яшчэ ў часы Міндоўга. Частыя палітычныя, дыпламатычныя і культурныя кантакты з дзяржавамі Захаду, што развіваліся з XIV да XVI ст., патрабавалі ўжывання лацінскай мовы, якая была прынята ў заходняй дыпламатыі. Свабоднае валоданне гэтай мовай узвышала сацыяльны статус «паспалітага» жыхара ВКЛ, дазваляла яму далучыцца да перадавых дасягненняў адукацыі і навукі. Пры гэтым найбольшае значэнне для ўмацавання *Latinitatis* у ВКЛ адыграла пэўная гістарычная легенда, якая, як адзначаў Б. Лёвенштайн, часта ўяўляе сабой для нацыянальнай культуры нааўны «сімвалічны капітал» як канвертуемую каштоўнасць і замену рэчаіснасці. Гэты рэсурс, на думку даследчыка, здольны спарадзіць «сімвалічны дабавачны кошт» (паводле Бурдзье) і выклікаць бурную рэакцыю, якая параджае значныя змяненні: «сімвалы – гэта не толькі нейтральныя вобразы, якія суправаджаюць і рэпрэзентуюць сацыяльныя і эканамічныя працэсы, гэта, пры пэўных умовах, архаічныя “ініцыятары памкненняў”» [162, с. 23]. Такім «ініцыятарам» у XVI ст. стала легенда пра паходжанне арыстакратаў ВКЛ ад старажытных рымлян.

Яшчэ ў XV ст. атрымала распаўсюджанне паданне пра рымскага патрыцыя Палямона (*Palaemo*), або Публія Лібона (*Publii Libo*), які разам са шматлікімі сем'ямі рымскай шляхты эміграваў у прынёманскі край. Легенда пра Палямона набыла асаблівае пашырэнне ў XVI ст., чаму спрыялі «развіццё нацыянальнай свядомасці, гонар за ўласныя дасягненні, жаданне супрацьпаставіць сябе Маскве (трэціму Рыму) або Польшчы (новай Сарматыі)» [182, с. 77]. Згодна з беларуска-літоўскімі хронікамі, першыя пасяленні ўцекачоў-італьянцаў узніклі недалёка ад вусця Нёмана. Пазней іх тэрыторыя пачала пашырацца, і ўжо прапраўнук Палямона Эрдзівіл заснаваў Наваградак. Рым, Палямон, а разам з ім і лацінская мова сталі для элітарнай культуры ВКЛ важнымі наратыўнымі сімваламі, рэальным інтэграцыйным фактарам грамадскага жыцця.

Легенда пра Палямона, а разам з ёю *Latinitas* набылі значэнне менавіта такога інтэграцыйнага фактару. Вось чаму вядомы дзяржаўны дзеяч ВКЛ юрыст Аўгустын Ратундус настойліва прапагандаваў лацінскую мову і лацінскую пісьмовую культуру, рэкамендуючы (у першую чаргу ў дзяржаўным справаходстве) пісаць выключна на латыні. У сваім лісце да караля Стафана Баторыя ад 23 кастрычніка 1576 г. Ратундус прапануе надаць латыні статус афіцыйнай дзяржаўнай мовы ВКЛ, паколькі «*Latina lingua Lituanorum nativa et propria*» («лацінская мова родная і ўласцівая

літоўцам¹») (цыт. па: [200, с. 283]). Вядома таксама адпаведнае выказванне Міхала (Міхалона) Ліцвіна з яго трактата «Пра звычаі татар, літоўцаў і маскоўцаў», напісанага ў сярэдзіне XVI ст.: «Litteras Moscoviticas nihil antiquitatis complectentes, nullam ad virtutem efficaciam habentes ediscimus, cum idioma Ruthenum alienum sit a nobis Lithuanis, hoc est Italianis, Italico sanguine oriundis» (*Мы вывучаем маскавіцкія пісьмовыя помнікі, якія не змяшчаюць у сабе нічога старажытнага і не маюць аніякай карысці для духоўнага фарміравання, хоць спосаб маўлення русінаў чужы для нас, літоўцаў, гэта значыць, італійцаў, якія паходзяць ад італійскай крыві*) [161, с. 23–24].

Важным чыннікам далейшага ўмацавання «лацінскасці» ў сферы прыгожага пісьменства стала імкненне буйнейшых арыстакратаў дзяржавы – Радзівілаў і Хадкевічаў – здабыць тытул князя Свяшчэннай Рымскай імперыі. Мікалай Радзівіл Чорны і Мікалай Радзівіл Руды атрымалі яго ў 40-я гг. XVI ст. Каб надаць прэзентацыйнасці сваім асобам і рэзідэнцыям, Радзівілы пачынаюць запрашаць да сябе на службу ў якасці прыдворных настаўнікаў і паэтаў талентавітых літаратараў з-за мяжы. Паляк Станіслаў Кашуцкі і іспанец Пётр Раізіў знайшлі падтрымку ў Мікалаю Радзівіла Рудога, вершы ў гонар Мікалаю Радзівіла Чорнага пісалі паэты нямецкай культурнай прасторы.

Змены ў структуры поля ўлады ўплываюць на змены ў структуры поля літаратуры. Вядучымі агентамі гэтага поля становяцца не толькі манархі, але і буйнейшыя магнаты. Бадай, храналагічна першай паэмай у літаратуры ВКЛ, прысвечанай не каралю, а магнату, варта лічыць твор пад назвай «Перамога над маскоўцамі, здабытая яснавяльможным Панам Грыгорыем Хадкевічам... з Ласкі Божай у часы праўлення Жыгімонта Аўгуста...». Аўтар гэтага твора – Іаган Мюліус з Лібенродэ. Паэма прысвечана бітве з войскам маскоўцаў пад Улай (пры Чашніках), што адбылася 26 студзеня 1564 г. На чале войска, якое здабыло перамогу на кашніцкіх палях, стаяў кашталян віленскі, стараста гродзенскі Грыгорый Хадкевіч. «Ласка Божая» адкрываецца ўрачыстай прэзентацыйнай правадыра войска:

At tibi GREGORIO generosi Martis alumno
Inclyta CHODCONUM soboles, ac nobile germen,
Magnanimi titulos victoris grator abunde,
Atque tua in bello miror sat fortia facta.

[170, с. 3 н. н.]

¹ Тэрмін «літоўцы» ў сачыненнях XVI ст. ужываецца не як этнонім, а як па-літонім для пазначэння грамадзян Вялікага Княства Літоўскага, этнічны склад якіх быў надзвычай разнастайны.

Цябе, ГРЫГОРЫЯ, выхаванца радавітага Марса, о знакаміты прадстаўнік і знатны нашчадак ХАДКЕВІЧАЎ, я шчыра вінішую са славаю мужнага пераможцы і дзіўлюся на твае такія велічныя справы ў вайне.

Ужыванне вялікіх літар для фіксацыі імя героя ўзмацняе эффект сакралізацыі. Грыгорый Хадкевіч паказаны вопытным ваенным камандзірам і правадыром войска, у якім знаходзіліся мужныя героі з ліку айчыннай арыстакратыі: Мікалай Сапега, Раман Сангушка, Багдан Саламярэцкі [170, с. 5 н. н.]. Іаган Мюліус такім чынам беспамылкова вызначыў склад актуальнага для ўласнай кансекрацыі поля ўлады. Амаль праз 70 гадоў пасля апісаных падзей Мялецій Смятрыцкі ў «Верыфікацыі» менавіта Рамана Сангушку і Грыгорыя Хадкевіча побач з Канстанцінам Астрожскім, «мужоў светлай памяці і невыразнай у словах мужнасці», называў «трыма найхрабрэйшымі рускімі Геркулесамі, Ганібаламі і Сцыпіёнамі» [192, с. 13 н. н.].

Змяненне структуры поля ўлады паўплывала на спосабы мастацкага ўвасаблення ідэі *herois perfecti* (дасканалата героя). Паэты-эпікі другой паловы XVI ст. пашыраюць жанравы рэпертуар эпікі. Так, Базыль Гіяцынт, навучэнец Падуанскага ўніверсітэта, піша «Панегірык на ўзяцце Полацка». Ва ўступнай эпіграме аўтар прызнаецца: «*talis carmine non sim, // Qualis Homerus erat, vel Maro quails erat*» («я не такі ў песні, якім быў Гамер або якім быў Марон») [144, с. 2 н. н.]. Нягледзячы на дэкларацыю дыстанцыянавання ад традыцыі антычных эпікаў, у прэзаічнай прадмове да князя Мікалая Радзівіла аўтар закранае тэму гераічнага ідэала: «У той час, як да сённяшняга дня ёсць свае Фабіі, свае Марцэлы ў многіх іншых славурых каралеўствах і правінцыях хрысціянскай дзяржавы, наша Літва мае, о яснавяльможны княжа, бадай што адну толькі тваю сям'ю, з якой, быццам бы з нейкага надзвычай плоднага пітомніка воінскіх і грамадзянскіх дабрачыннасцяў, з'яўляюцца на свет наймудрэйшыя і найхрабрэйшыя мужы, – і каб кіраваць войска на бітву, і каб разважнасцю ўмацоўваць Радзіму» [144, с. 4 н. н.]. На пачатку паэмы Базыль Гіяцынт, як і Ян Вісліцкі, актуалізуе вобраз-сімвал Чуткі (*Fama*): на гэты раз велічная чутка (*grandia fama*) прымушае паэта ўзносіць «...да высокіх нябёсаў польскага караля Стафана, які з вялікай доблесцю стаў пераможцам над маскоўскім тыранам» [144, с. 9 н. н.]. Такім чынам, ужо ў першых радках твора выразна сфармуляваны матыў маскоўскай тыраніі, якім папоўніўся сімвалічны капітал поля літаратуры, прычым не толькі поля ВКЛ. Так, у 1573 г. выйшаў з друку зборнік «*illustrium Germanorum carminum*» (вершаў найвыдатнейшых немцаў), прысвечаны трагічным падзеям «варфаламееўскай ночы» ў Парыжы. У адным з вершаў ёсць такія радкі: «Дык радуйся ж цяпер, Масковія, радуйся: Галія пераўзышла цябе ў ганебным варварстве» (цыт. па: [86, с. 98]). Аўтар «Панегірыка на ўзяцце Полацка», выкрываючы тыранію Івана Грознага вуснамі Стафана Ба-

торыя, далучыўся, такім чынам, да перадачы адпаведнага сімвалічнага капіталу.

Тэма маскоўскай тыраніі актуалізуецца таксама ў паэме «Апісанне маскоўскага паходу яснавяльможнага валадара і пана, пана Хрыстафора Радзівіла» Францішка Градоўскага (каля 1545 – пасля 1599). Тут гэта тэма вырашаецца ў рэчышчы ўяўлення пра справядлівую помсту, належнае пакаранне маскавітаў за ўсе нанесеныя крыўды. Такім чынам даецца сімвалічнае апраўданне дзёрзкай ваеннай выправы Хрыстафора Радзівіла і Філона Кміты, падчас якой у 1581 г. іх войскі занялі Старыцу і Ржэў, чынячы шматлікія вынішчэнні на сваім шляху. З гэтай мэтай паэт падкрэслівае Боскую згоду на пакаранне маскоўцаў: войска Стафана Баторыя, ідучы на Пскоў, убачыла нябеснае знаменне. Незвычайную гульню фарбаў і агню, якой нечакана расквецілася неба, Мікалай Радзівіл (бацька Хрыстафора) растлумачыў як добры знак для войска ВКЛ [139, с. 12–13 н. н.]. Цікава, што ў паэме Ф. Градоўскага манарх (Стафан Баторый) і магнаты (Мікалай Радзівіл, Хрыстафор Радзівіл) сакралізуюцца ў аднолькавай ступені. Гэта акалічнасць адлюстроўвае рэальную інтэграцыю каралеўскай і магнацкай улады ў часы праўлення Стафана Баторыя.

Характарызуючы працэс змяненняў структуры літаратурнага поля як перманентную рэвалюцыю, Бурдзё падкрэслівае, што новыя маніфестацыі сцвярджаюцца пераважна негатыўна ў адносінах да папярэдніх маніфестацый, калі літаратурныя здабыткі папярэднікаў прызнаюцца чымсьці састарэлым і часта падлягаюць парадываванню [130, с. 87]. Такім чынам пазіцыяніруе сябе Ян Радван, аўтар «Радзівіліяды».

Паэма пачынаецца незвычайна: замест сціслай фармулёўкі традыцыйнага для эпопеі «аргумента» (кароткага зместу) Ян Радван складае доўгі рээстр тэм, якім прысвячалі свае творы паэты-папярэднікі: рухі нябесных святціл, апісанне планет і сузор’яў, антычныя паданні, войны даўніх часоў і г. д. І складае ён гэты рээстр толькі для таго, каб завяршыць яго іранічнай заўвагай:

*Гэтыя сумныя байкі, што вабяць адных ганарліўцаў,
Добра вядомыя ўсім, заслугоўваюць кедра – не веры.*

[68, с. 433]

Паэт лічыць, што паўтараць «сумныя байкі» – марны занятак для паэта той дзяржавы, гісторыя якой надзвычай багатая і павучальная. Яну Радвану, грамадзяніну дзяржавы, усялячай сваімі героямі і легендарнымі подзвігамі, ёсць пра што пісаць у жанры гераічнай эпопеі. Вось чаму мастацкія здабыткі папярэднікаў у жанры паэтычнага эпаса аўтар «Радзівіліяды» ацэньвае з вялікай доляй іроніі.

У цэнтры ўвагі Яна Радвана – подзвіг Мікалая Радзівіла, князя «Свяшчэннай Рымскай імперыі на Біржах і Дубінках», велікакняжацкага на-

месніка караля Жыгімонта Аўгуста, вялікага гетмана і канцлера Вялікага Княства Літоўскага, перадусім – яго перамога ў Чашніцкай бітве. Подзвіг войска Мікалая Радзівіла, на думку паэта, мае абсалютную аксіялагічную самадастатковасць для таго, каб зрабіцца ўласна арыстоцэлеўскім «агульным тэзісам».

Будуючы «касмаграфію неба і зямлі», паэт стварае бясконца прывабны вобраз роднага краю, выкарыстоўваючы з гэтай мэтай паэтычны арсенал «Георгікаў» Вергілія. Ян Радван ставіць свайго героя ў цэнтр свайго паэтычнага сусвету, гэтаксама як Вергілій – Энея. Старажытная Літва, як адзначае паэт, спарадзіла вялікіх князёў, якія правяць не толькі ў сваёй, але і ў суседніх дзяржавах:

З іх аднаго, Радзівіла Вялікага, мы апяваем.

Ясна, імя – гэта знак, але ён быў чаканым нашчадкам.

[68, с. 437]

Думка, што імя – гэта *nomen est omen* (знак), звязана з тым, што імя «Мікалай» перакладаецца са старажытнагрэчаскай мовы як «пераможца народаў». Сапраўды, Мікалай Радзівіл прадстаўлены ў паэме як сапраўдны народны герой, асілак, здольны на выключна цяжкія і выключна велічныя дзеі. Нездарма Ян Радван прыводзіць у «Радзівіліядзе» своеасаблівыя рэестры плямёнаў і народаў, якія *tremuerunt* («трымцяць») перад вялікім гетманам або якія пераможаны ім (*Радзівіліяда I. 199–201; 507–514*)¹. Постаць Мікалая Радзівіла ўключана аўтарам у гістарычную перспектыву. Яго імя стаіць у канцы рэестра вялікіх князёў літоўскіх, на пачатку якога знаходзіцца легендарны Палямон. Акрамя таго, напярэдадні Чашніцкай бітвы гетману ў вешчым сне з’яўляецца вялікі князь Вітаўт (*Радзівіліяда III, 255–302*). Адметная *illusio* ў «Радзівіліядзе» – апісанне шчыта Радзівіла, узорам якому паслужыла апісанне шчыта Ахіла ў «Іліядзе». На шчыце гетмана аўтар размяшчае выявы, звязаныя са знакавымі сюжэтамі, якія адлюстраваны ў помніках беларуска-літоўскага летапісання: прыход Палямона, каранаванне Міндоўга, заснаванне Гедзіміна Вільні, шлюб дачкі Гедзіміна Альдоны з каралевічам Казімірам, бітвы з войскамі крыжакоў і з татарскай ардой, Грунвальдская бітва, вайна Вітаўта з Тамерланам (*Радзівіліяда III, 87–185*). Такім чынам, Ян Радван стварае адмысловую дыспазіцыю дзеля кансекрацыі² свайго патрона і дзеля ства-

¹ У гэтым і наступных прыкладах спасылкі на тэкст паэмы робяцца ў адпаведнасці з традыцыямі класічнай філагіі: указваюцца скарачаныя назва твора, нумар главы і нумары паэтычных радкоў.

² Цікава, што ў дадзеным выпадку ўяўленне пра кансекрацыю насамрэч прадстаўлена ў прадмоўным комплексе выдання. Над выяваю родавага герба Радзівілаў рэальна чытаецца слова *consecratio*, што звязана, хутчэй за ўсё, з прыналежнасцю Мікалая Радзівіла да князёў Свяшчэннай Рымскай імперыі.

рэння адпаведнага сімвалічнага капіталу: ён максімальна насычае твор рэlevantнымі для поля мастацкай вытворчасці наратыўнымі сімваламі, што робіць «Радзівіліяду» тым творам, што ўвасобіў у сабе ўвесь культурны космас ВКЛ канца XVI ст.

Мастацкую практыку аўтараў ВКЛ эпохі Рэнесансу можна трактаваць як спецыфічную форму пазіцыяніравання ў полі культурнай вытворчасці. Лацінамоўныя эпічныя творы (у першую чаргу *carmina heroica*) былі асноўным каналам для перадачы сацыяльнага капіталу, які пад уплывам пэўнага габітуса выступаў як сімвалічны капітал. Сюды адносяцца ў першую чаргу актуальныя для гэтага перыяду грамадскія і палітычныя ідэі (*translatio imperii*, «ягелонскі» патрыятызм), а таксама легенда пра Паламона. Апошняя, аформіўшыся як ідэйная аснова своеасаблівых «вялікалітоўскага» патрыятызму, стварыла актуальны кірунак узаемадзеяння паміж цывілізацыйнымі прасторамі ВКЛ і Свяшчэннай Рымскай імперыяй (*Imperium Romanum*). Іншыя кірункі гэтага ўзаемадзеяння ў славянскім свеце канспектыўна, але дастаткова пераканаўча прадставіў Ганс Ротэ [185]. Усё гэта стварала падставу для актыўных кантактаў паміж рознымі літаратурнымі палямі.

Істотнай часткай сімвалічнага капіталу стала ў гэты час ідэя дасканаласці героя (*herois perfecti*). Яна забяспечвала легітымны доступ прадукцэнтам поля літаратуры да працэсу кансекрацыі і ўвасаблялася ў ідэалізаваных вобразах аўтараў поля свецкай улады. Аксіялагічны патэнцыял гэтага сімвалічнага капіталу ў пункце перасячэння літаратурнага поля з полем улады быў надзвычай высокі і прымальны ў еўрапейскім кантэксце, што паспрыяла актыўнай інтэграцыі замежных аўтараў, такіх як Пётр Раізіі або Іаган Мюліус, у поле літаратуры ВКЛ (якое, аднак, было цесна звязана з адпаведным полем літаратуры Каралеўства Польскага). Наяўнасць захаванага папярэдняй літаратурнай традыцыі сімвалічнага капіталу (перамога пад Грунвальдам, палітычныя міфалагемы Ягайлы, Вітаўта і Стафана Баторыя і інш.) стварыла ў пазнейшы час (у XIX і XX стст.) аснову для фарміравання як літоўскай, так і беларускай нацыянальнай ідэі.

Літоўскі вучоны С. Нарбутас прыпадобніў у свой час вяртанне «Радзівіліяды» ў кантэкст сучаснага літаратуразнаўства да вынікаў егіпецкай экспедыцыі Напалеона [173, с. 340], якая праклала шлях да працытання пісьмовых помнікаў тысячагадовай даўніны і ўзнiкнення егіпталогіі. Падобным чынам вернутыя ў кантэкст шматмоўнага пісьменства Беларусі помнікі лацінамоўнай эпікі – своеасаблівы ключ для расшыфравкі не менш мудрагелістых іерогліфаў беларускай гісторыі, для пранікнення ў паўсядзённае жыццё нашых продкаў, разумення спецыфікі іх менталітэту, патрыятызму, самавызначэння.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Паводле якіх крытэрыяў можа ажыццяўляцца ідэнтыфікацыя помнікаў лацінамоўнага ліра-эпасу эпох Рэнесансу і Барока?

2. Якім чынам лакалізаваў Уладзімір Караткевіч «гераічнае» ў беларускай гісторыі? Як вы лічыце, чаму?

3. Растлумачце сутнасць паняцця «гетэрагеннае» ў літаратуры. Як яно карэліруе з паняццямі «рэгіянальнае» і «нацыянальнае»?

4. На якіх асноўных метадалагічных устаноўках грунтуецца тэорыя поля П'ера Бурдзье? Ці можна (калі так, то якім чынам) выкарыстаць некаторыя палажэнні гэтай тэорыі ў кантэксце даследавання гісторыі беларускай літаратуры?

5. Што такое *Latinitas*? Якую ролю адыграў гэты феномен, а таксама легенда пра Палямона ў развіцці пісьмовай культуры на Беларусі пачынаючы з XVI ст.?

6. Зыходзячы з матэрыялаў главы, растлумачце значэнне тэрмінаў «сімвалічны капітал», «кансекрацыя», «*illusio*».

Глава 4

ПСАЛТЫР У ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ І ЕЎРАПЕЙСКІ КАНТЭКСТ

Сярод усіх кніг Старога Запавету Псалтыр займае асобае месца ў хрысціянскай кніжнай культуры. Бадай, менавіта дзякуючы творчасці Францыска Скарыны, які выдаў Псалтыр першай сярод кніг Бібліі, думка пра выключнае значэнне кнігі псалмоў цара Давіда нязменна паўтараецца большасцю даследчыкаў, выкладчыкаў, студэнтаў і нават школьнікаў. Я. Л. Неміроўскі адзначаў, што «ўсходнеславянскія народы з даўніх часоў выкарыстоўвалі “Псалтыр” як кнігу для навучання грамадзян», а «праваслаўная царква выкарыстоўвае “Псалтыр” для богаслужэння» [88, с. 465] і г. д. Адпаведна скарынаўская прадмова да «Псалтыра» ўспрымаецца як своеасаблівы «Ойча наш» старажытнай пісьмовай культуры Беларусі: «Всяко писание Богом водъхнуено полезно ест ко учению и ко обличению, исправлению и ко наказанию правды...» і г. д.

Паводле разбіўкі ў акадэмічным выданні твораў Францыска Скарыны [101, с. 17] працытаваны вышэй сказ належыць самому першадрукару. Менавіта так выканана разбіўка тэксту прадмовы да «Псалтыра» і ў «Анталогіі даўняй беларускай літаратуры» (Мінск, 2003). На самой справе прадмова да «Псалтыра» пачынаецца цытатай з 2-га паслання апостала Паўла да Цімафея (2 Цім. 3:16–17: «Усё Пісанне натхнёна Богам і карыснае для навучання, дакору, выпраўлення і ўзгадавання ў справядлівасці, каб дасканалым быў чалавек Божы, настаўлены на ўсякае добрае дзеянне»).

На жаль, занадта трапяткое стаўленне да першай скарынаўскай прадмовы спрычынілася не толькі да некарэктнай разбіўкі тэксту ў яго навуковых выданнях. У даследаваннях, прысвечаных Францыску Скарыне, не даецца належнае тлумачэнне факту, які нельга лічыць трывіяльным: толькі адну кнігу з ліку біблейскіх Скарына выдаў двойчы, і толькі адна прадмова была ім перадрукавана ў пазнейшы час. Гэта кніга – Псалтыр, гэта прадмова – да «Псалтыра». Для таго каб належным чынам пракаменціраваць гэту сімпаматычную акалічнасць, звернемся да гісторыі не толькі

ўсходнеславянскай кніжнасці, але і кніжнай культуры цэлай Еўропы, паколькі Скарына, які вучыўся ў Кракаве, Падуі, а магчыма, і ў Капенгагене, працаваў у Празе і ў Вільні, бясспрэчна, з'яўляецца гуманістам еўрапейскага маштабу.

Еўрапейскія (у першую чаргу нямецкія) гуманісты абвясчалі слова ўнікальным, ні з чым не параўнальным і нават таямнічым сродкам перадачы самай разнастайнай (у тым ліку сакральнай) інфармацыі. Вядомы нямецкі гуманіст Іаган Ройхлін быў аўтарам трактатаў «De verbo mirifico» («Пра чарадзейнае слова», 1514), «De arte cabbalistica» («Пра кабалістычнае мастацтва», 1517) і інш. У іх, адраджаючы асноўныя пастулаты старажытнаўрэйскай кабалы, вучоны сцвярджае Боскую прыроду вытанчанага слова, яго чудадейную моц. Дзякуючы Ройхліну сфарміравалася цікавасць да ўсіх трох «святшчэнных» моў – старажытнаўрэйскай, старажытнагрэчаскай і лацінскай. Гэтую цікавасць дэкларуе і Францыск Скарына ў прадмове да кнігі «Ісус Сірахаў». Усё гэта вызначыла новыя арыенціры хрысціянскага асветніцтва: Святое Пісанне вельмі пажадана было прапагандаваць у самых разнастайных літаратурных і кнігавыдавецкіх формах.

У першую чаргу гэта датычылася Псалтыра, які з даўніх часоў лічыўся найважнейшым помнікам старажытнаўрэйскай лірыкі і найпрыгажэйшай кнігай Старога Запавету. Так, выдатны нямецкі філолаг-класік Эабан Гес, якога сучаснікі называлі «хрысціянскім Авідзіем», прыкладна ў той час, калі Скарына друкаваў у Вільні свае кнігі, працаваў з тэкстамі псалмоў. У 1531 г. выйшла першае выданне яго кнігі «Psalterium Davidis carmine redditum» («Псалтыр Давідаў у вершаваным пералажэнні») [132, с. 20]. Прадмовы да гэтай кнігі напісалі самыя вядомыя дзеячы нямецкага рэфармацыйнага руху – Марцін Лютэр і Філіп Меланхтон. Лютэр, падкрэсліўшы сваю асаблівую прыхільнасць менавіта да гэтай кнігі Бібліі, высока ацаніў задуму Эабана Геса: «...ты першы і, магчыма, адзіны ва ўсёй лацінскай славеснасці, хто пачаў гэтую Боскую паэзію ўзнаўляць у лацінскіх вершах» [180, л. 3 адв. – 4]. У такой устаноўцы нямецкіх гуманістаў трэба бачыць карані літаратурнага наватарства Францыска Скарыны, які яшчэ ў пражскіх выданнях сваёй «Бібліі» змясціў некалькі вершаў дыдактычнай накіраванасці. «Псалтыр» жа Скарына друкаваў двойчы: у Празе і ў Вільні.

Традыцыйнай для беларускага літаратуразнаўства з'яўляецца сфармуляваная Я. Неміроўскім думка, што віленскі «Псалтыр» уваходзіць у склад «Малой падарожнай кніжкі» [110, с. 465]. Менавіта такую назву, як лічыць вучоны, Скарына даў сукупнасці выданняў, выпушчаных ім у Вільні каля 1522 г. У склад гэтай «сукупнасці» ўваходзяць «Псалтыр», «Часасловец», акафісты і каноны, «Шасцідневец», а таксама «Саборнік»,

які змяшчае «Святцы» і «Пасхалію» [110, с. 402]. Пры гэтым, ужываючы назву «Малая падарожная кніжка», Я. Неміроўскі робіць агаворку, што гэту назву ўпершыню ўвёў у навуковы зварот чэшскі славіст Йозаф Добраўскі, а ў гістарыяграфіі яна замацавалася і стала агульнапрынятай з лёгкай рукі І. П. Каратаева [88, с. 430]. Аднак, калі звярнуць увагу на богаслужбовы (а значыць, кананічны) характар тэкстаў, змешчаных у зборніку, прапанаваная назва выклікае жаданне супаставіць яе з падобнымі назвамі аналагічных па сваёй структуры выданняў.

На думку Я. Неміроўскага, «Скарына працягваў традыцыю, пачатую Бажыдарам Вукавічам, які ў 1520 г. надрукаваў у Венецыі “Зборнік для падарожнікаў”» [110, с. 402]. Аднак тое выданне называлася «Psaltir sa posledovanjem i časlovcem». Я. Неміроўскі, не прыводзячы арыгінальнай назвы гэтай кнігі, не згаджаецца і з меркаваннямі тых, хто адносіць віленскае выданне Ф. Скарыны 1522 г. да кнігавыдавецкага тыпу «Псалтырь с воследованием»: вучоны даводзіць, што югаслаўскія даследчыкі называюць гэта выданне «Зборник за путнике», што азначае «Зборнік для падарожнікаў». Пры гэтым Я. Неміроўскі прыводзіць фразу з пасляслоўя кнігі Б. Вукавіча, дзе сербскі гуманіст прыгадвае кнігі, «іже в поуть ходештимь оудобь носима бывают» (цыт. па: [88, с. 444]). На гэтай падставе вучоны робіць выснову, што «Малая падарожная кніжка» Ф. Скарыны непасрэдна пераклікаецца з прыведзенымі словамі.

Не ўсе беларускія даследчыкі далучаюцца да меркавання Я. Неміроўскага. Так, Л. Ляўшун, адзначыўшы наяўнасць двух тыпаў службовых Псалтыроў у славянскай рукапіснай традыцыі (просты Псалтыр і «следаваны», або «с воследованием»), сцвярджае: «Уяўленне пра просты Псалтыр дае выданне Скарыны 1517 г. ... “Следаваны” Псалтыр змяшчае ў сваім складзе акрамя простага Псалтыра яшчэ і Часаслоў (паследаванне штодзённых богаслужэнняў) і з’яўляецца, такім чынам, універсальнай богаслужбовай кнігай. Менавіта да “Следаванага” Псалтыра набліжаецца па сваім складзе так званая “Малая падарожная кніжка”, выдадзеная Скарынам у 1522 г.» [2, с. 942].

Пагаджаючыся з гэтым меркаваннем цалкам, звернем, аднак, увагу на некаторыя істотныя акалічнасці. Богаслужбовыя зборнікі, якія складаліся на аснове Псалтыра, тыповыя як для заходне-, так і для ўсходнехрысціянскай традыцыі. У адрозненне ад усходняй царквы, дзе асноўную сэнсавую нагрузку нясуць сціхіры, трапары і іншыя гімнаграфічныя сачыненні, у заходняй традыцыі ў аснове богаслужэння ляжаць менавіта псалмы, якія звязваюцца з успамінамі бягучага дня пры дапамозе антыфонаў – кароткіх вершаў. Тэксты традыцыйнага каталіцкага набажэнства былі паступова сабраны ў кнігу пад назваю *Breviarium* (па-нямецку *Brevier*), і гэтая кніга фактычна выконвала ролю Часаслоўца (па-лацінску *Horologium*,

па-нямецку *Stundenbuch*) для святароў. Скарочанай формай брэвіярыя быў так званы *liber viaticus* (па-нямецку *Reisebrevier*) – кніга для падарожнікаў, якая фактычна ўяўляла сабой брэвіярыў для падарожнікаў. У канцы XV – пачатку XVI ст. гэты тып выдання быў надзвычай пашыраны ў Еўропе. Так, толькі ў адной (Наўмбургскай) дыяцэзіі (Германія) з 1487 г. да часоў Рэфармацыі выйшла сем выданняў брэвіярыяў. Пры гэтым «форма і змест брэвіярыяў, як і службоўнікаў, на схіле Сярэднявечаў нават у асобных дыяцэзіях ні ў якіх адносінах не былі аднастайнымі і нават у брэвіярыях адной і той жа дыяцэзіі рэдка назіраецца адпаведнасць» [136, с. 349]. З гэтага пункту гледжання мелі рацыю тыя даследчыкі, якія, падобна, напрыклад П. Кепену, апісвалі скарынаўскае выданне 1525 г. у форме пераліку яго складных частак: «Псалтыр, Часасловец, Акафістнік, Шастадневец, Кароткія Святцы і Пасхалія» (цыт. па: [88, с. 433]). Сам Францыск Скарына, арыентуючыся на ўсходнеславянскага чытача, пабудаваў сваё выданне як «следаваны» Псалтыр, але падрабязна апісаў яго структуру. Таму гэтае пасляслоўе і пачынаецца так: «Писаныи речи в сей малой подорожной книжке по ряду кратце положены суть. Наипервей Псалтырь зуполная... За Псалтырею песней десеть... Потом Часословець... і г. д.» [101, с. 100]. Словы «в сей малой подорожной книжке» служыць тут, на нашу думку, пазначэннем тыпу выдання: «подорожная книжка» – гэта і ёсць тое, што па-лацінску называлася *liber viaticus*. Цікава, што на пераплёце капенгагенскага экзэмпляра скарынінскага выдання (пра гэта паведамляе Я. Неміроўскі) прысутнічае наклеяка з надпісам XIX ст.: «Psalterium Davidov, Horologium etc. (lingua Albo-Rossica), edidit F. Skorina» (цыт. па: [88, с. 438]). Паводле структуры гэта менавіта «Следаваны Псалтыр».

Такім чынам, словы Ф. Скарыны «в сей малой подорожной книжке» ніяк нельга атаясамліваць з рэальнай канкрэтнай назвай выдання. Пацвярджэннем гэтаму меркаванню служыць прадмова да выдання «Книга Нового Завета, в ней же напереди Псалтыр блаженнаго пророка и царя Давыда» (Еўе, 1611), апублікаваная У. Г. Кароткім у яго кнізе «Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны». У гэтай прадмове праваслаўныя братчыкі даводзяць: «их (кнігі. – Ж. Н.-К.)... выдати умыслили есмо приложивши до каждое главы сумму речей в ней замкненных, тудеж тетроване, ведлуг порядку церковного справленное, ку тому святцы з указанем Апостолов и Евангелий, и Прокимны и иные речи людем подорожным до отправоования набоженства пилно потребные» [92, с. 56–57]. Словы пра «речи людем подорожным», як і выраз «в сей малой подорожной книжке», указваюць тут на прызначэнне выдання, выразна акрэсліваюць яго адрасата.

Не прымаючы думку пра тое, што выданне Ф. Скарыны ўяўляе сабой «Следаваны Псалтыр», Я. Неміроўскі звяртае ўвагу на такое «прыныцыповае адрозненне»: «Следаваны Псалтыр – літургічная кніга, якая выкарыстоўваецца пры набажэнстве ў храме. Як правіла, гэта тоўсты том вялікага фармату. Скарына ж прызначаў “Малую падарожную кніжку” для асабістага чытання, адсюль яе невялікі фармат». Далей, прыгадваючы тры выданні славянскага «Следаванага псалтыру» з ліку так званых «сербуляў» (сербскіх старадрукаваных кніг), Я. Неміроўскі заўважае: «Усе тры Псалтыры надрукаваны ў чацвёртую долю аркуша. Але сярод выданняў Баждыдара Вукавіча ёсць невялікі па фармату томік, які мог паслужыць Францыску Скарыну непасрэдным узорам, калі ён думаў пра тое, якім павінна быць яго новае выданне» [88, с. 443]. Аднак нават Б. Вукавічу нельга аддаць лаўры першаадкрывальніка «падарожнага брэвіярыя» кішэннага фармату. Так, у кнізе «Das Bistum Naumburg» чытаем: «Фармат наўмбургскіх брэвіярыяў вар’іруецца ад тамоў *in folio* ды *in quarto* да выданняў *in octavo*, якія сустракаюцца найчасцей» [136, с. 350]. Такім чынам, фармат у восьмую частку аркуша (менавіта такім чынам пазначаюць фармат так званай «Малой падарожнай кніжкі» Я. Неміроўскі і Г. Галенчанка) быў тыповым для выдання тыпу *liber viaticus*.

Як і ў многіх іншых выпадках, ствараючы свой богаслужбовы зборнік, Ф. Скарына аб’ядноўвае заходнюю і ўсходнюю кнігавыдавецкія традыцыі. Свой «Следаваны Псалтыр», якога не ведаў каталіцкі Захад, ён стварае ўсё ж такі на ўзор каталіцкіх выданняў тыпу *liber viaticus* і гэты апошні момант якраз акцэнтуюе ў пасляслоўі. Як большасць пісьменнікаў не толькі XVI, але і XVII ст., Ф. Скарына надаваў Псалтыру выключную ролю (найперш з меркаванняў адукацыйных).

Пачынаючы з часоў Рэнесансу тэксты Псалтыра сталі жаданым матэрыялам для паэтычных перапрацовак: хрысціянскіх паэтаў вабіла, па-першае, невыразнае паэтычнае хараство Псалтыра; па-другое, боганатхнёнасць, эмацыянальная ўзнёсласць псалмоў і іх дыдактычная скіраванасць. Справядліва адзначаў Ф. Скарына: «Псалом ест ангельская песнь, духовный темъян, вкупе тело пением веселить, а душу учить» [101, с. 17]. Аўтарам паэтычных перастварэнняў псалмоў на лацінскай мове быў Іаган Мюліус, які ў 60-х гг. XVI ст. вучыў дзяцей Грыгорыя Хадкевіча – Аляксандра і Андрэя (падрабязней пра гэта будзе расказана ў наступнай главе). Адметна, што яго паэтычныя перастварэнні псалмоў з’явіліся на дзесяць гадоў раней за «*Psalterz Dawidów*» («*Псалтыр Давіда*») (1579) Яна Кахановскага. І. Мюліус не толькі сам паэтычна апрацоўваў тэксты псалмоў цара Давіда, але прыцягваў да гэтай творчай працы і сваіх вучняў. Вось адно з паэтычных практыкаванняў Аляксандра Хадкевіча:

Падобна таму, як алень... (Псалом 42¹)

Гоняць аленя сабакі, навісла ліхая пагроза...

Ён жа бяжыць да крыніцы, каб там наталіць сваю смагу.

Гэтак спяшаецца дух мой да Госпада ў роспачы прыкрай,

Горача прагне спазнаць ён праўдзівага Бога ў нябёсах.

Адзначым, што паэтычныя пералажэнні псалмоў на класічных мовах былі папулярныя нават у XVII ст. Так, англійскі паэт Джон Мілтан, вядомы ў гісторыі сусветнай літаратуры найперш паэмай «Страчаны рай», выдаў у 1673 г. у Лондане зборнік сваіх вершаў не толькі на англійскай, але і на лацінскай і старажытнагрэчаскай мовах, сярод якіх – паэтычнае пералажэнне 94-га псалма па-старажытнагрэчаску [167, с. 70]. А ў 1680 г. «Псалтырь рифмотворную» падрыхтаваў да друку і выдаў Сімяон Полацкі.

У трох прадмовах да кнігі «Псалтырь рифмотворная» (вершаванай – да цара Фёдора Аляксеевіча, праяічнай і вершаванай – да чытача) Сімяон Полацкі ўказвае на тыя прычыны, якія падштурхнулі яго да паэтычнай апрацоўкі псалмоў: першая – перакананне, што ў яўрэйскай Бібліі псалмы былі напісаны вершамі; другая – існаванне паэтычных пералажэнняў псалмоў не толькі на лацінскай і грэчаскай мовах, але таксама «на прыскренем нашему славенскому языку диалекте полском» (цыт. па: [97, с. 215]). Тут маюцца на ўвазе польскамоўныя вершаваныя перапрацоўкі псалмоў Яна Каханоўскага. Пры гэтым Сімяон падкрэслівае, што кнігі з гэтымі тэкстамі на польскай мове былі «не точию во странах полских, но и в царствующем граде Москве обносимыя» (цыт. па: [97, с. 215]).

Сам Сімяон Полацкі, ствараючы «Псалтырь рифмотворную», здолеў захаваць сваю творчую індывідуальнасць. На думку расійскага вучонага І. Яроміна, нават у адносінах да тэксту самога Псалтыра Сімяон Полацкі праяўляў дастаткова вялікую ступень самастойнасці. «Вывучэнне Псалтыра Сімяона Полацкага, – пісаў вучоны, – паказвае, што ў ягоным пералажэнні рознага кшталту “піітых” адступленняў ад арыгінала ўсё ж значна больш, чым можна было б меркаваць, зыходзячы з прадмовы; адны з іх – плён асабістага вынаходніцтва Сімяона, іншыя – вынік ўважлівага вывучэння надзвычай папулярнага ў яго час вершаванага Псалтыра славуэта польскага паэта XVI ст. Яна Каханоўскага» [98, с. 240]. Нягледзячы на тое што паэт падрабязна растлумачыў у прадмовах, якія змяненні і з якой прычыны ён дазволіў сабе ў тэкстах сваіх паэтычных пералажэнняў, у сувязі з «Псалтырью рифмотворной» разгарэлася вострая літаратурная барацьба [97, с. 216–220]. Аднак насуперак шматлікім абвінавачванням літаратурных апанентаў Сімяон Полацкі не жадаў пры дапамозе гэтай кнігі ні зводзіць рахункі са сваімі крыўдзіцелямі, ні насаджаць «лацінскую ерась». Праўда, што ў тэксты псалмоў ён уносіў пэўныя карэкціроўкі, якія,

¹ Нумарацыя псалмоў даецца паводле яўрэйскай Бібліі.

аднак, былі абумоўлены эстэтычнымі задачамі творцы. «За гэтымі прыватнымі змяненнямі біблейскіх тэкстаў у пералажэннях, – пісаў І. Серман, – стаіць агульная ідэя паэтычнай дзейнасці Сімяона Полацкага – ідэя цярапімасці, ідэя прымірэння рэлігійных спрэчак у імя агульных прынцыпаў маралі і асветы. Пералажэнні псалмоў пераўтвараліся ў яго ў выражэнне пачуццяў і думак самога паэта-перакладчыка. <...> Адбываецца як бы абміршчэнне паэтычных кніг Бібліі» [97, с. 218].

Прасочым на прыкладзе ўжо згаданага 42-га псалма асаблівасці інтэрпрэтацыйнай стратэгіі Сімяона:

Кніга псалмаў	Псалтырь рифмотворная
42:2 Як алень імкнецца да водаў крынічных, так імкнецца душа мая да Цябе, Божа.	Якоже елень, ловцы утружденный, Воды желает быти прохладженный, Такое аз, Боже, к тебе воздыхаю, зрети желаю.
42:4 Сталі хлебам слёзы мае днём і ноччу, калі кажуць мне штодня: «Дзе ж Бог твой?»	Слезы ми вместо хлеба тогда быша, Егда день и ночь врази мя просяща: «Где Бог твой? Аще тебе не остави, того нам яви».
42:6 Чаму ты смутная, душа мая, і чаго трывожышся ўва мне? Май надзею ў Богу, бо я ўсё роўна буду вызнаваць Яго: «Збаўленне абліча майго» і «Бог мой».	О душе моя! Вскую ты скорбиши, Мя смущаеши? На Бога да зриши, Того исповем, он ми Бог, Спаситель, и покровитель.

Тэкст Сімяона Полацкага ў параўнанні з біблейскім арыгіналам уражае сваёй своеасаблівай кінематаграфічнасцю. Паэт разумее слабасць чалавечай прыроды, якая не дазволіла ў свой час нават апосталу Фаме паверыць ва ўваскрэслага Хрыста: чалавек давярае да канца толькі сваім уласным пачуццям. Таму адсутныя ў Бібліі выразы «зрети желаю», «того нам яви», «на Бога да зриши» робяць паэтычную выяву Сімяона Полацкага ў поўным сэнсе слова асязальнай, рэльефнай і блізкай да рэальнага эмацыянальнага ўспрыняцця чалавека. Парцэляцыя заключнага паэтычнага радка (як, напрыклад: «Того исповем, // он ми Бог, // Спаситель, // и покровитель») стварае эфект драматычнага напружання, перадае ўсхваляванасць душы чалавека, які імкнецца супрацьстаяць спакусам гэтага свету (ворагам) і застацца побач са Збаўцам. Сам рытмічны малонак, такім чынам, дапамагае аўтару стварыць неабходны настрой. Нездарма тэкст гэтага псалма (а таксама некаторых іншых) у пералажэнні Сімяона быў пакладзены на музыку кампазітарам і пеўчым Васіліем Цітовым, адным з буйнейшых майстроў у галіне партэсных спеваў¹.

¹ У выкананні вакальнага ансамбля класічнай музыкі (мастацкі кіраўнік В. Капылова) гэта песнапенне даступна ў інтэрнэце: http://ksana-k.narod.ru/menu/psalm/semeon_ps.html

Літаратура XVIII ст. працягнула традыцыю паэтычнай апрацоўкі Псалтыра; пры гэтым найчасцей выкарыстоўваліся асобныя, найбольш вядомыя матывы з кнігі псалмоў, якія падлягаюць вобразна-мастацкай ампліфікацыі. Так, у рукапісных зборы Францішкі Уршулі Радзівіл, які захоўваецца ў бібліятэцы Чартарыйскіх (Кракаў), сярод польскамоўных тэкстаў былі знойдзены вершы на французскай мове. Адзін з іх – «Марнасць зямных спадзяванняў» – належыць не самой заснавальніцы прыдворнага тэатра ў Нясвіжы, а перапісаны княгіняй Францішкай са зборніка французскага паэта Франсуа Малерба. Такая своеасаблівая паэтычная вучоба была ўвогуле характэрна для літаратуры позняга Барока; уяўленне пра плагіят некарэктна экстрапаліраваць на гэту культурную традыцыю (як некарэктна, напрыклад, гаварыць пра плагіят усходнеславянскіх прапаведнікаў XII ст. у адносінах да тварэнняў Васілія Вялікага і Іаана Златавуста). Менавіта ў вершы «Марнасць зямных спадзяванняў» разгортваюцца два істотныя для Псалтыра матывы: «Госпад варты любові» (Пс 145:2, 146:2 і інш.) і «Зямная веліч гіне» (Пс 146:3–4), што ў сваю чаргу адпавядала барочнаму *vanitas* (марнасць) як вядучаму модусу светаадчування.

Засваенне творчага вопыту Ф. Малерба стварыла грунт нясвіжскай аўтарцы для іншага паэтычнага эксперыменту – французскамоўнага верша «Заклік да стварэнняў славіць свайго Створцу». Складальнікам збору выбраных твораў Францішкі Урсулы Радзівіл не ўдалося высветліць, ад якога арыгінала паходзіць гэты верш [94, с. 409], што дае падставы лічыць яго плёнам творчасці самой княгіні-эрудыткі. Гэты верш, напісаны ў псалмаспеўным стылі, змяшчае ў сабе – найчасцей у форме алюзій – найбольш істотныя складнікі этычнай парадэгмы не толькі Псалтыра, але і іншых кніг Бібліі. Так, шырока пададзены ў Псалтыры матывы «Любіце Госпада» сустракаецца таксама ў Кнізе Ісуса Навіна (Кнізе Ешуа) (Еш 22:5); у Евангеллі ж ад Марка гэты старазапаветны пастулат дапаўняецца новым – хрысціянскім: «любіць Яго ўсім сэрцам, і ўсім розумам, ды ўсімі сіламі ды любіць бліжняга, як самога сябе» (Мк 12:33). Магчыма, усведамляючы гэты матывы як найбольш істотны для фарміравання духоўнага сусвету хрысціяніна ў цэлым, Францішка Урсула Радзівіл пачынае з яго свой верш (пераклад А. Хадановіча):

Слаў Найвышняга, птушка ў дуброве,
Разлівайся хвалою ў лісці
І да самага неба ляці, –
Госпад варты любові.

[94, с. 68]

У наступных строфах славаслоўе Госпаду (на ўзор «Хваліце Госпада з нябёсаў, хваліце Яго на вышынях», Пс 148:1), прызнанне Яго ролі як

правадыра («Госпад – Пастыр мой, і нічога мне не бракуе», Пс 23:1), а таксама тэма ўсяленскага служэння Яму (Пс 148:2–12) дапаўняюцца эсхаталагічным матывам:

Палявыя прыгожыя кветкі
Расквітаюць і гінуць за дзень.
Нам таксама сыходзіць у цень,
Наскі лёс – ці не гэткі?
<...>
Сонца й месяц, травіца і статак –
Кожны рады скарышца ярму,
Кожны служыць Табе, усяму
Ты канец і пачатак.

[94, с. 69]

Апошнія словы адсылаюць да «Адкрыцця» святога апостала Яна Багаслова: «Я – Альфа і Амега, Пачатак і Канец» (Адкр 1:8, 21:6, 22:13). Успомніўшы ў наступнай страфе, што Бог у гневе можа сцерці з зямлі непакорнага, паэтка ўсё ж такі паказвае адзіны шлях да выратавання, прычым (што цікава!) робіць гэта на аснове ўсё таго ж 42-га псалма, які прыцягваў увагу папярэднікаў, у тым ліку Аляксандра Хадкевіча (хутчэй за ўсё, з падачы яго настаўніка Іагана Мюліуса) і Сімяона Полацкага:

Як у спёку алень шматпакутны,
Гнаны прагай, ляціць да вады,
Ад заганаў бягу і брыды
Да Цябе, Ўсемагутны.

[94, с. 69]

Як сам Псалтыр, так і створаныя паэтамі розных часоў травестацыі псалмоў давалі чытачам найлепшы матэрыял для таго самага *otium* ([душэўнага] спачыну), пра які марыў Мікалай Гусоўскі. Святы Афанасій Вялікі, разважаючы ў адным са сваіх пасланняў пра Псалтыр, пісаў: «Я думаю, што ў словах гэтай кнігі вымерана і ахоплена ўсё жыццё чалавека, усе станы душы, усе рухі думкі, так што ў чалавеку немагчыма знайсці нічога больш. Ці трэба ўчыняць пакаянне і споведзь? Ці прыгнятаюць цябе жалоба і спакуса? Пераследуюць цябе, ставяць на цябе пасткі? Скруха авалодала табою? Або, – бачачы сябе шчаслівым, а ворага прыніжаным, жадаеш ты прынесці Госпаду падзяку і хвалу? Усе могуць знайсці сабе настаўленне ў боскіх Псалмах. Няхай чытаюць словы іх пра кожны з гэтых станаў, і кожны чалавек будзе ўзносіць іх Госпаду, як быццам бы менавіта пра яго яны былі напісаны» (цыт. па: [13, с. 753]).

Цесная сувязь псалмоў цара Давіда з супярэчлівым, складаным і шматгранным светам чалавечай душы прыцягвала ўвагу да гэтай кнігі

Бібліі нават пасля абвешчанай Ф. Ніцшэ «смерці ўсіх багоў» – у бунтарскім XX стагоддзі. «У беларускамоўнай версіфікацыі, – піша І. Багдановіч, – вядомым з’яўляецца прынамсі вершаваны пераклад “Дайся ў вапеку ты Госпаду свому”, зроблены Карусём Каганцом з польскай мовы, які ўяўляе сабой парафраз 90-га псалма» [5, с. 8]. У гэтым жа артыкуле даследчыца прадстаўляе паэтычныя рэфлексіі паэта-святара Казіміра Сваяка на матывы псалмоў, адзначаючы, што яны «ўяўляюць самастойныя распрацоўкі тэмы, вельмі асабістыя, індывідуальныя» [5, с. 8].

У рэшце рэшт успомнім верш «Кніга» Максіма Багдановіча: у ім лірычны герой, узяўшы ў рукі «Псалтыр, пакрытую нязгорсткай бурай кожай», натрапіў на... усё тая ж радкі 42-га псалма:

Вось псалма слічная. «Як той алень шукае
Крыніцы чыстай, так шукаю Бога я».
Як вее свежасцю яе краса жывая!
Як радасна ўсё далыш спяшыць душа мая!

Такім чынам, Псалтыр на працягу многіх стагоддзяў быў не проста адной з кніг Старога Завету: ён уяўляў цікавасць і для кнігавыдаўцоў, і для паэтаў, і для навучэнцаў. Адштурхоўваючыся ад тэкстаў псалмоў цара Давіда, шліфавалі сваю паэтычную тэхніку і вядомыя літаратары, і простыя аматары паэтычнага пярэ, і школяры. Гэта традыцыя знаходзіла сваіх паслядоўнікаў нават у літаратуры XX ст. Праз Псалтыр паэты розных эпох здабывалі, гаворачы словамі Скарыны, «суцяшэнне і песню», а таксама найдасканалейшую «пабожную малітву». Старажытнаяўрэйскі цар Давід, натхнёны Боскай веліччу і любоўю да Госпада, быццам бы падаваў праз стагоддзі руку майстрам паэтычнага слова новага часу, даючы магчымасць выявіць свой уласны творчы патэнцыял, цесна знітаваны з асаблівасцямі не толькі індывідуальнага, але і нацыянальнага светаадчування.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Чаму Псалтыр займае асобае месца ў хрысціянскай кніжнай культуры Беларусі? Як гэта звязана з еўрапейскай кніжнай традыцыяй?

2. Ахарактарызуйце склад зборніка, выдадзенага Ф. Скарынам у Вільні ў 1522 г. З якімі выданнямі падобнага тыпу яго можна супаставіць?

3. Назавіце айчынных і замежных літаратараў, якія займаліся паэтычным пералажэннем псалмоў.

4. Ці адбівалася творчая індывідуальнасць пісьменнікаў Беларусі (Сімяона Полацкага, Францішкі Уршулі Радзівіл) у створаных імі паэтычных апрацоўках псалмоў?

5. У чым вы бачыце прычыну звароту паэтаў нават у XX ст. да псалмоў Давіда?

Глава 5

ВЕРСИФИКАЦЫЙНЫЯ ШТУДЫІ XVI ст. І АДУКАЦЫЙНЫЯ ПРЫЯРЫТЭТЫ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ

Школа, вучоба, імкненне да ведаў былі істотнымі складнікамі інтэлектуальнай прасторы нашых продкаў. Павага да людзей інтэлектуальнай працы, у тым ліку да настаўнікаў, вучоных і літаратараў, уласціва беларусам з даўніх часоў. Аўтар «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» (XII ст.) так распавядаў пра пачатак служэння святой ігуменні: «...учыніла найпадзвіжнейшы подзвіг посту і пачала пісаць кнігі сваімі рукамі». Пост, які лічыцца ў хрысціянстве галоўным сродкам ачышчэння і абнаўлення чалавечай душы, невядомы кніжнік паставіў у адзін сінанімічны шэраг з філалагічнымі заняткамі, тым самым надаўшы ім аднолькавую каштоўнасць. Тураўскі епіскап Кірыл з далёкага XII ст. заклікае ўсіх нас шанаваць настаўнікаў: «Аще кто велик святитель или малы, рекше попове, душеполезному разуму и хитрому сведению навек, и в разум истинный прийти и иных научити, то аще будет научился и от мужа проста, рекше не от иереа, то держать ему его в своем сердце и в души и уме в незабывную память до исхода души своея, имя его со своим именем в молитвах и в всяком святом поминании, не токмо в дневных, но и в ночных молбах» (цыт. па: [82, с. 450]). Такім чынам, з даўнейшых часоў на Беларусі сфарміравалася высокая этычная парадыгма, звязаная з працэсам набыцця ведаў. Найбольшае значэнне гэта культурная асаблівасць набыла ў эпоху Рэнесансу.

Варта заўважыць, што школьнае або прыватнае навучанне найперш мела на ўвазе філалагічныя заняткі. Дзеці беларускіх магнатаў і шляхты ў працэсе сваіх юнацкіх штудый (а некаторыя і пазней) мелі магчымасць (або мусілі) рабіцца літаратарамі: без урокаў паэтыкі не абыходзіўся ніводны вучань тых часоў. Маладыя Радзівілы, Сапегі, Кішкі, Завішы, Кміты, Тышкевічы вучыліся ў прыватных настаўнікаў або ў Віленскай езуіцкай акадэміі і ў межах вучэбных заняткаў спрычыняліся да майстэрства

версіфікацыі. Многія з іх маглі б здабыць лаўры на ніве літаратурнай творчасці, калі б жылі не ў такія неспакойныя і трагічныя для Айчыны часы... Але набыты ў школе духоўны скарб, культурны капітал (паводле П. Бурдзё) быў найвышэйшай каштоўнасцю для тых, хто яго здабываў. Уладзіслаў Сыракомля ў сваім вершы «Вясковая школа» выразна засведчыў, як навіна пра тое, што ў вёсцы адкрываецца школа, не пакінула абыякавым аніводнага, нават самага ўбогага яе жыхара. Непарыўная сувязь адукацыйна-асветніцкай дзейнасці і літаратурнай творчасці на Беларусі і прызнанне (менавіта літаратурай!) адукацыі адным з першасных аксіялагічных арыенціраў грамадства – адметнасць нашага нацыянальнага пісьменства. Яшчэ адна дасканалая мастацкая ілюстрацыя гэтай адметнасці – верш Сыракомлі «Непісьменны», дзе лірычны герой зайздросціць панам толькі ў тым, што іх пісаць навучылі; пра гэта марыць і сам герой, прычым здольнасць пісаць патрэбна яму, каб зрабіцца паэтам.

Пачатак жа фарміравання адпаведнага стаўлення да адукацыі і літаратурнай творчасці адносіцца да часоў «першага нацыянальнага адраджэння» (У. Конан) – Рэнесансу. Гуманістычная культура Еўропы канца XV–XVI ст. была арыентаваная перш за ўсё на шматграннае акцэптаванне дасягненняў лацінскай і старажытнагрэчаскай слаvesнасці. Побач з традыцыйным (свецкім) вершаскладаннем менавіта ў гэты час фарміруецца і іншая мастацкая традыцыя. Вынаходніцтва кнігадруку ў сярэдзіне XV ст. было ўспрынята гуманістамі як сігнал да новага прачытання традыцыйных, спрадвечных (у першую чаргу хрысціянскіх) тэкстаў. Інструментамі для іх абнаўлення і «свежай» інтэрпрэтацыі сталі паэтыка і рыторыка: «гуманісты надалі гэтым фундаментальным тэарэтычным дысцыплінам антычнасці новую вагу» [155, с. 278]. Названыя прыярытэты гуманістычнай культуры эпохі Рэнесансу дазваляюць зразумець, чаму Ф. Скарына згадвае паэтыку (граматыку), рыторыку і іншыя *artes liberales* у прадмове «Во всю Бивлию рускаго языка».

У эпоху Адраджэння зноў, пасля мастацкага вопыту раннехрысціянскіх паэтаў Лактанцыя, Прудэнцыя, Клаўдыяна, становіцца актуальнай задача паэтычнага пералажэння Бібліі, «бо дзякуючы гэтаму бліжэй становілася думка, што паэзія можа быць свяшчэннай» [179, с. 95]. Асабліва моцна гэта тэндэнцыя праявілася ў літаратурнай творчасці нямецкіх гуманістаў, а таксама дзеячаў Рэфармацыі. Гэта вызначыла новыя арыенціры хрысціянскага асветніцтва: Святое Пісанне пажадана было прапагандаваць у форме вытанчанай паэзіі. На думку нямецкіх паэтаў XVI ст., праз паэтычную форму сіла маральнага і эстэтычнага ўздзеяння кананічных тэкстаў хрысціянства намнога ўзмацнялася. Мовай паэтычных эксперыментаў была, зразумела, выдатна распрацаваная лацінская мова.

Як арыентаваная на інтэрпрэтацыю кананічных тэкстаў, так і традыцыйная (эпічная, панегірычная, элегічная і г. д.) лацінамоўная паэзія была жаданай госцяй пры дварах магнатаў і шляхты Вялікага Княства Літоўскага. Найперш гэта было звязана з пашырэннем у арыстакратычных колах нашай дзяржавы легенды пра Палямона (гл. главу 3). Дзякуючы ёй Алелькавічы, Радзівілы, Хадкевічы лічылі латынь мовай сваіх продкаў. Такая ўстаноўка паўплывала і на адукацыйныя прыярытэты: дзеці беларускіх арыстакратаў грунтоўна вывучалі лацінскую мову. А працэс навучання мове з тых прычын, якія мы ўказалі вышэй, ажыццяўляўся найперш у межах паэтычных штудый.

Яскравым прыкладам у гэтым сэнсе з’яўляецца педагагічная дзейнасць Іагана Мюліуса. Сярод падрыхтаваных ім і выдадзеных у Кракаве на пачатку 60-х гг. XVI ст. выданняў ёсць зборнік вершаў «Precationes haud inelegantes, quibus et mane et vesperi iuvenes sua studia Deo Opt. Max. commendare, felicemque in literis progressum orare poterunt» («*Вытанчаныя малітвы, у якіх і раніцай, і вечарам маладыя людзі могуць выказаць сваю прыхільнасць да Найвышэйшага Бога, а таксама прасіць у звароце [да Яго] шчасця і поспеху*»). Ён прысвечаны сыну вядомага польскага магната Станіслава Мацяёўскага Гаспару. Вершы, уключаныя ў кнігу, уяўляюць сабой паэтычныя малітвы: «Ранішняя малітва таго, хто ідзе ў школу» і «Вячэрняя малітва таго, хто вяртаецца з заняткаў». Спачатку Іаган Мюліус прапануе варыянт на старажытнагрэчаскай мове, потым – на латыні. Зразумела, што такім спосабам паэт-гуманіст імкнуўся прывабіць свайго вучня Гаспара да заняткаў класічнымі мовамі. Прыводзім тут тэкст «Ранішняй малітвы...» ў нашым перакладзе.

*Надходзіць час світання, насычаны спакоем.
Я абудзіўся з сонцам, з яго святлом прывабным.
Чало маё, спачыўшы, не прагне больш падушкі.
Вось чыстую малітву з глыбіняў сэрца праўлю:
«О бласлаўлены Сыне Айца ў высокім небе,
Смяротных адкупіцель, Ты ў горадзе нябесным
Сядзіш пры ім, спагадны, сын гэткага народа,
Выдатны красамоўца, які чыніў дзівосы,
Заўсёды быў гатовы, каб задаваць пытанні;
Заўсёды быў гатовы да добрае навукі;
Любога чалавека мог выслухаць ахвотна.
Цяпер іду я ў школу, каб там з навагай слухаць
Настаўнікаў шаноўных. Спрыяй мне, добры пастыр!
Хачу спазнаць я вельмі карысныя навукі
І плод здабыць салодкі ад розных добрых ведаў.
Дамажы мне ў гэтым! Як без Тваёй падтрымкі*

PRECA TIO NES HAVD INELE=

gantes, quibus & mane & vesperi iuue-
nes sua studia Deo Opt: Max: com-
mendare, fœlicemq; in literis pro-
gressum orare poterunt, Latinis
& Græcis versibus con-
scriptæ.

AVTHORE.
Ioanne Mylio Libenrodensi.

Lucæ capite 12.

πρῶτον ἐπιστραφέντων βροτέοι μαρτύρετε τὴν τιμὴν,
ἡμῖν δ' εὐτυχίαν ἔσσεσθαι ὅλβον ἅπασαν.



Книга Іагана Мюліуса «Вытанчаныя малітвы...» (Кракаў, 1561)

*Не дасягну нічога, так пры Тваёй апецы
Я змог бы вельмі многа. Прыдзі ж мне на ўспамогу,
О літасцівы Езу. Прастуй мой шлях, каб быў ён
Шырокім і шчаслівым».*

У тым жа 1561 г. у Кракаве выйшаў зборнік вершаў І. Мюліуса на старажытнагрэчаскай мове «ΤΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΤΗΧΗΣΕΩΣ ΜΕΡΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΔΩΣ ΜΕΤΡΟΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙΣ ΣΥΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΑ ΠΑΡΑ <...> ΛΟΥΚΑ, ΚΕΦ:ΙΒ» («Разделы хрысціянскага Катэхізіса, выкладзеныя ў асноўных рысах грэчаскімі вершамі наводле 12-га раздзела [Евангелля] ад Лукі»). У ім нямецкі філолаг-класік змясціў свае паэтычныя пералажэнні Дэкалога, Апостальскага Сімвала веры, Нагорнай пропаведзі і некаторых іншых кананічных хрысціянскіх тэкстаў на старажытнагрэчаскай мове. Цікава, што гэта выданне І. Мюліус прысвяціў князю ў Нясвіжы і Алыцы Мікалаю Радзівілу Чорнаму. Гэтым і папярэднімі выданнямі паэт звярнуў на сябе ўвагу – праўда, не Радзівіла, а іншага вядомага магната, віленскага кашталяна Грыгорыя Хадкевіча. Ён прапанаваў І. Мюліусу месца прыдворнага паэта і настаўніка сваіх сыноў – Аляксандра і Андрэя. Такім чынам, з 1562 па 1564 г. нямецкі гуманіст займаўся педагогічнай дзейнасцю і літаратурнай творчасцю пры двары Г. Хадкевіча, а з 1564 па 1567 г. апекаваўся Аляксандрам і Андрэем Хадкевічамі падчас іх навучання за мяжой.

У 1568 г. выйшаў з друку вершаваны зборнік Іагана Мюліуса «Cato graecolatinus» («Грэка-лацінскі Катон¹»). У прадмове, звернутае да сына прускага герцага Брандэнбургскага, паэт указвае, што ідэя перакласці маральныя сентэнцыі Катона з латыні на старажытнагрэчаскую мову прыйшла яму ў той час, калі ён жыў «пры двары, у сыноў пана Грыгорыя Хадкевіча, адважнага сярод літвінаў шляхціча, а таксама найзнакаміцейшага ў польскага караля сенатара». «Кніга гэтая, – дадае паэт, – нарадзілася ў іх іменні, суседнім з тваёй Прусіяй» [169, л. 3]. З гэтых слоў вынікае, што, праўдападобна, І. Мюліус у 1562–1564 гг. жыў у Заблудаве, іменні Хадкевічаў, якое знаходзілася ў Беластоцкім ваяводстве, і гэта насамрэч было недалёка ад межаў тагачаснага герцагства Прускага. Тут, як і ў зборніку «Вытанчаныя малітвы», паэт публікуе маральныя сентэнцыі паралельна на дзвюх мовах – лацінскай і старажытнагрэчаскай. Часам ён робіць даслоўны пераклад (напрыклад: Δικαίως κρίνε – Aequum iudica (Судзі справядліва) [169, л. 5 адв.]), часам змяняе форму выразу, захоўваючы асноўны змест (Ψευδος ου λέγε – Nihil mentiri debes (Не кажы няпраўды – Ты не павінен ні ў чым маніць) [169, л. 5 адв.]).

¹ Катон Марк Порцый (234–149 гг. да н. э.) – старажытнарымскі дзяржаўны дзеяч і пісьменнік; аўтар своеасаблівай энцыклапедыі па розных галінах навукі ў форме парад, прызначаных для сына Марка.

У склад зборніка «Грэка-лацінскі Катон», акрамя ўласна «катонаўскай» часткі, увайшлі паэтычныя пералажэнні кананічных тэкстаў, частка якіх была ўжо раней апублікавана ў зборніку «Найважнейшыя палажэнні хрысціянскай набожнасці» (Кракаў, 1560). Аднак калі ў кракаўскім зборніку пералажэнні названых вышэй свяшчэнных тэкстаў былі надрукаваны толькі на лацінскай мове, то ў кнізе «Грэка-лацінскі Катон» – па-лацінску і па-старажытнагрэчаску.

У самы вялікі збор твораў Іагана Мюліуса «Poemata» («Паэтычныя творы», 1568) увайшлі паэтычныя перастварэнні кананічных хрысціянскіх тэкстаў пад агульным загалоўкам «Carmina sacra» («Свяшчэнныя вершы»). У першай кнізе «Свяшчэнных вершаў» – паэтычныя перастварэнні Дэкалога, Апостальскага Сімвала веры і Малітвы Гасподняй (з Нагорнай пропаведзі) па-старажытнагрэчаску. Агульная інтанацыя гэтых твораў сведчыць пра тое, што яны мелі найперш дыдактычную скіраванасць і адукацыйнае прызначэнне. Напэўна, гэтыя перастварэнні выкарыстоўваліся паэтам на занятках па лацінскай і старажытнагрэчаскай славеснасці з Аляксандрам і Андрэем Хадкевічамі.

Зборнік «Паэтычныя творы» (1568) завяршаецца двума раздзеламі: «D. Andreae Chodcievitii equitis Lithuani МЕЛЕТAI» («Практыкаванні пана Андрэя Хадкевіча, літоўскага арыстакрата») і «D. Alexandri Chodcievitii equitis Lithuani МЕЛЕТAI» («Практыкаванні пана Аляксандра Хадкевіча, літоўскага арыстакрата»). Яны былі ўключаны таксама ў кнігу «Грэка-лацінскі Катон». Перад намі ні што іншае, як плён паэтычных практыкаванняў на лацінскай мове братоў Хадкевічаў. Тут змешчаны пераважна каротенькія двухрадкоўі, напісаныя элегічным двувершам, на розныя тэмы. Магчыма, у гэтым раздзеле Іаган Мюліус сабраў лепшыя вынікі хатніх заданняў, выкананых яго яснавяльможнымі вучнямі. Вось некаторыя ўзоры гэтых сачыненняў у нашым перакладзе.

3 «Практыкаванні пана Андрэя Хадкевіча»

Стары

*Так, я сагнуўся дугой, але ведаю многа, бо, зрэшты,
Розуму доўгі мой век многа дазволіў спазнаць.*

Чалавек чалавеку Бог

*Той, хто спрыяе другім, – гэта Бог на зямлі, несумненна,
Хто ж не спрыяе другім – воўк на зямлі, гэта факт!*

3 «Практыкаванні пана Аляксандра Хадкевіча»

Не хвалойся наконт ліхамоўных

*Людзі нягодныя кажучь у адрас твой брыдкія словы?
Значыць, парадуйся: ты правільна робіш усё!*

Fœmina.

Fœmina sancta domus castæ, prolisq; columna est:

Pessima sic contra fœmina semper obest.

Castâ uelut mulier decorat prolemq; domumq;:

Improba sic rursus dedecorare solet.

Fœmina castâ uelut prodest domuiq; suisq;:

Improba sic contra perdit, & ipsa perit.

Anacharsis Hannoni.

Est satis ad tunicam mihi pendula lena scytharum,

Et cutis in pedibus calceus esse potest.

Lectulus in terra, cœna & sint prandia nobis

Caseus, ac humor lactis, & assa caro.

E flumio potus: grata & sunt oia nobis,

Nec uigiles curæ pectora nostra premunt.

Quod si fortè uelis, ad me licet, ipse uenito,

Et tibi conserua munera lauta domi.

Nil mihi cum donis, Diuis suspendite dona,

Quos Carthago colit numina fida sibi.

D. ALEXANDRI CHOD-

CIEVITII EQVITIS LITHVA-

NI MEΛETAI.

Inuocatio.

Hoc Deus inceptum fortunet de super, oro:

Me pater, & natus, flatus & ipse iuuat.

Hortatio ad pietatem.

Omnipotens Dominus tantum dat prospera iustis,

In iustis rarò contribuitq; bona.

8

Quare

Фрагмент кнігі «Паэтычныя творы»

Іагана Мюліуса з «Практыкаваннямі...»

Андрэя і Аляксандра Хадкевічаў (*Лейпцыг, 1568*)

Не ўсім трэба падабацца

Хто падабаецца людз, для мудрых бывае агідны.

Ну дык навошта ліхім быць дастадобы, скажы?

Паэты захоўваюць памяць пра герояў

Быў Агамемнан не першым магутным асілкам; даўнейшых

Проста не ведаем мы: лёс ім не даў песняра.

Няма сумнення, што браты Хадкевічы практыкаваліся ў паэтычным майстэрстве разам са сваім настаўнікам, гэта значыць, пад яго кіраўніцтвам. Нездарма ў збор сваіх твораў І. Мюліус уключыў дзве чатырохрадковыя эпітафіі, напісаныя на смерць Соф'і Хадкевіч і падпісаныя адпаведна яе братамі – Андрэем і Аляксандрам; яны таксама ўключаны ў зборнік «Паэтычныя творы...». З іншага боку, ступень самастойнасці выканання паэтычных практыкаванняў Аляксандрам і Андрэем Хадкевічамі мусіла быць дастаткова высокай. Сведчанне таму – той факт, што настаўнік прапаноўваў маладым княжычам нават своеасаблівае паэтычнае спаборніцтва. Так, у адным і другім раздзелах «Практыкаванняў» ёсць вершы з аднолькавымі назвамі: «Хрыстос – крыніца жывой вады», «Шлюб у Кане», «Баяцца Бога – найвышэйшая мудрасць», «Апостальскі Сімвал веры», «Малітва Гасподня».

Характар літаратурнай дзейнасці Іагана Мюліуса сведчыць пра тое, што ён зрабіў паэтычную культуру неад'емнай часткай паўсядзённага прыватнага жыцця (падобны феномен у культуры Беларусі будзе ярка прадстаўлены пазней, у XVIII ст., у творчасці княгіні Ф. У. Радзівіл). У яго паэтычным зборніку мы знойдзем не толькі вершы на шлюб, на пахаванне, «на шчаслівае вяртанне», але нават на самыя, здавалася б, нязначныя выпадкі. Напрыклад, у зборніку 1568 г. змешчаны твор пад назвай «Пану Андрэю Хадкевічу, які хварэе на кашаль», а непасрэдна за ім – «Да пана Андрэя Хадкевіча, які пазбыўся хваробы». Як для сапраўднага творцы, для Іагана Мюліуса паэзіяй было напоўнена само жыццё, і яго ўласнае жыццё не магло існаваць без паэзіі.

Але найперш яго паэзія была прызначана для выхавання сапраўднага шчырага хрысціяніна і мудрага цнатлівага грамадзяніна. Так, сярод практыкаванняў маладых Хадкевічаў знаходзім двухрадкую з характэрнымі назвамі: Андрэй напісаў вершы «Пастыр над людзьмі Хрыстос», «Хрысціянам трэба несці крыж», «Слова Госпада трывае», «Шануй урача», «На скупого чалавека», «Нельга смяцца з бедных», «Фартуна», Аляксандр – «Бога нельга падмануць», «Вячэрнія развагі таго, хто кладзецца спаць», «Пра багатага і Лазара» ды многія іншыя.

Іаган Мюліус быў глыбока перакананы ў тым, што любоў да мастацтва (прынамсі вытанчанага паэзіі) можа даць вельмі добры і значны плён у

справе выхавання будучага дзяржаўнага дзеяча. Пра гэта ён гаворыць у прадмове да «Практыкаванняў...»: «О блаславёны чытач, калі зборнік маіх вершаў быў падрыхтаваны ўжо напалову, я знайшоў разнастайныя практыкаванні маіх былых вучняў, Андрэя і Аляксандра, літоўскіх арыстакратаў, з славутага роду Хадкевічаў. Я падумаў, што карысна будзе выбраць з іх ліку некаторыя вершыкі і выдаць іх разам з маімі, бо на гэтай падставе лёгка можна меркаваць, што можна спадзявацца атрымаць ад такіх талентаў. Больш таго, я спадзяюся, што першыя вопыты такога кшталту будуць стымулам для іншых, у першую чаргу для дзяцей паноў, каб у свой вольны час яны больш цесна зносіліся з Музамі і сачынялі штосьці падобнае ці нават яшчэ больш значнае» [171, л. 306]. У гэтых словах сфармуляваны той новы падыход да вырашэння пытання пра духоўнае выхаванне арыстакрата, які праз дзесяць гадоў з адкрыццём у Вільні езуіцкай акадэміі (1579) будзе практычна ўвасоблены ў грамадскім жыцці Вялікага Княства Літоўскага.

З'яўленне ў нашай дзяржаве першай вышэйшай навучальнай установы мела вялізнае значэнне для развіцця гуманітарнай адукацыі. Прывілеем караля Стафана Баторыя і булай Папы Грыгорыя XIII у 1579 г. першапачаткова створаная езуіцкая калегія была пераўтворана ў акадэмію. З таго часу айчынным арыстакратам – Радзівілы, Сапегі, Валовічы, Тышкевічы, Гедройцы – абавязкова праходзілі тут курс навучання. Пры гэтым у вучэбнай праграме акадэміі прыярытэтнае месца займалі дысцыпліны трывіума з ліку *artes liberales*. У трывіум, як пра гэта пісаў яшчэ Ф. Скарына ў прадмове да ўсёй Бібліі, уваходзілі граматыка, рыторыка і логіка.

Няцяжка зразумець, чаму настаўнікі-езуіты надавалі найбольшую ўвагу менавіта гэтым дысцыплінам. Віленская акадэмія была элітнай навучальнай установай, прызначанай для падрыхтоўкі будучых дзяржаўных дзеячаў. Адпаведная сацыяльная роля неабходна звязана была з уменнем прыгожа, пераканаўча, аргументавана, мудра прамаўляць і выкладаць свае думкі на паперы. Таму ўсе навучэнцы акадэміі рэгулярна выконвалі практыкаванні па рыторыцы і паэтыцы. Практыкаванні ж па паэтыцы былі ні чым іншым, як вершамі. Адмысловай практыкай, непасрэдна звязанай з вучэбным працэсам, было апублікаванне лепшых сачыненняў як вучняў, так і іх настаўнікаў.

Ужо ў 1579-м – годзе «нараджэння» акадэміі – выйшаў з друку зборнік панегірычных вершаў «*Gratulationes serenissimo ac potentissimo principi, Stephano I*» («*Падзякі найяснейшаму і наймагутнейшаму валадару Стафану I*»). Пачынаючы з гэтага часу паэтычныя зборнікі навучэнцаў акадэміі выходзяць адзін за другім. Мэтай усіх гэтых выданняў было або «ўславіць», «прывітаць» або «аплакаць». У адпаведнасці з гэтай тэма-

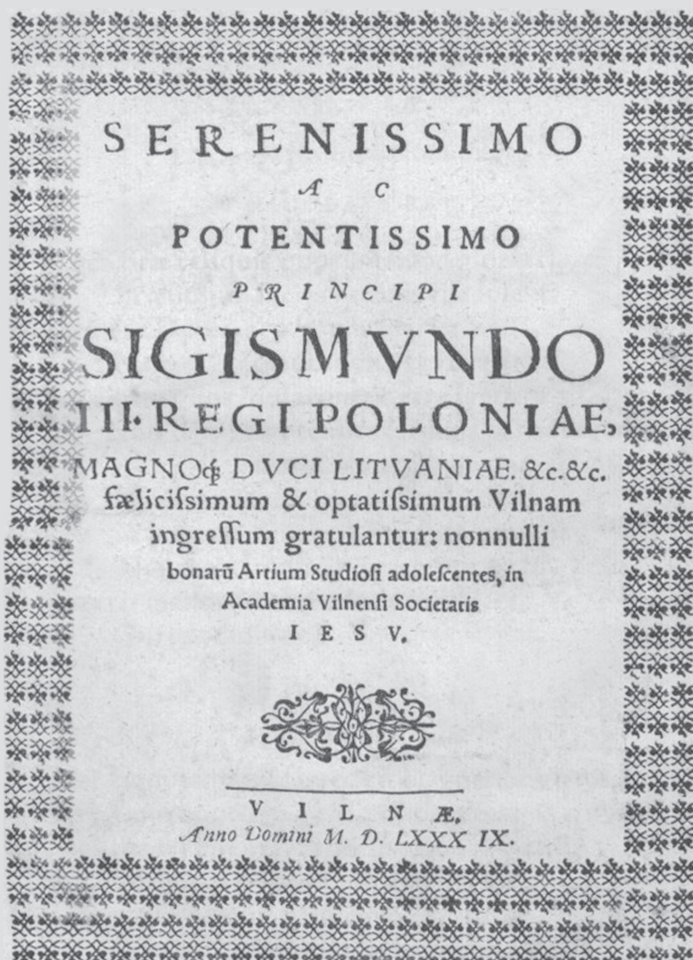
тычнай і функцыянальнай дамінантай усе зборнікі, якія выходзілі ад імя навучэнцаў акадэміі, можна падзяліць на дзве вялікія групы:

- выданні панегірычнага зместу;
- выданні элегічна-фунеральнага зместу.

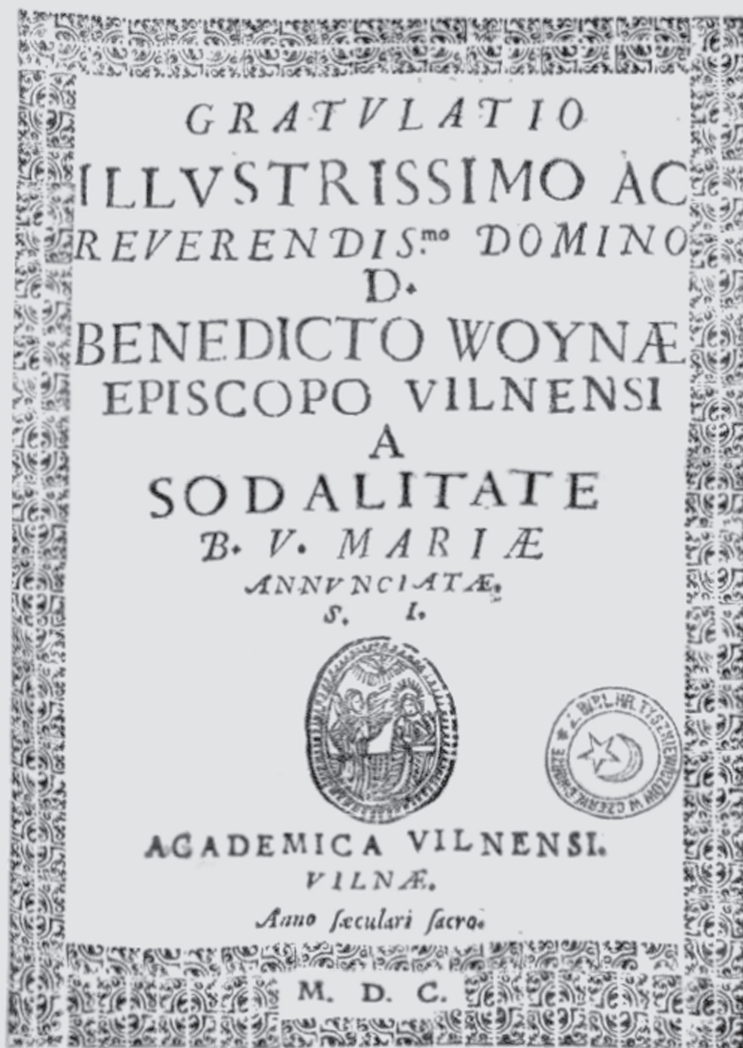
У колькасных адносінах панегірычныя выданні значна пераважалі ў параўнанні з элегічнымі. У першую чаргу зборнікі панегірычных вершаў ствараліся ў гонар «патронаў» – каралёў і віленскіх біскупаў. З’яўленне новага манарха на троне віленскія школяры адзначылі зборнікам «*Serenissimo ac potentissimo Principi Sigismundo III*» («*Найяснейшаму і наймагутнейшаму валадару Жыгімонту III*», 1589). Побач з вершамі на латыні ў гэтай кнізе змешчаны творы на фінскай і шведскай мовах. Трэба думаць, гэта быў асаблівы «сюрпрыз» прадстаўніку шведскай дынастыі Вазаў. Аднак на гэтых дзвюх мовах студэнты не спыніліся, дэманструючы перад каралём сваю моўную кампетэнцыю. У канцы названага выдання змешчаны (з падзагалоўкам «*Linguae variae*» («*Розныя мовы*»)) вершы на італьянскай, іспанскай, французскай, нямецкай, англійскай, польскай і нават літоўскай мовах. Менавіта апошні верш разглядаецца літоўскімі даследчыкамі як храналагічна першы ўзор вершавання на літоўскай мове.

Не пакідалі без увагі віленскія студэнты і сваіх непасрэдных апекуноў – віленскіх біскупаў. Так, у 1600 г. выйшаў зборнік «*Gratulatio illustrissimo ac reverendissimo domino d. Benedicto Woynae episcopo Vilnensi*» («*Прывітанне найсвятлейшаму і найшаноўнейшаму Пану Бенядзікту Войну, Віленскаму біскупу...*»). У гэтай кнізе апублікаваны вершы Станіслава Войны, Георгія Багушэвіча, братоў Яна, Аляксандра і Хрыстафора Сапегаў, чые прозвішчы лёгка ідэнтыфікуюцца як беларускія. Уласна паэтычная частка гэтага выдання – зборнік вершаў навучэнцаў акадэміі – мае падзагалолак «*Sodalium in officio donarium*», што можна перакласці як «*Дарунак таварышаў па службе*». Трэба думаць, менавіта «таварышамі», супольнікамі ў адносінах да біскупа Войны (? – 1615) адчувалі сябе студэнты акадэміі.

Падчас навучання маладыя магнаты імкнуліся праявіць сваю выключнасць (у пэўным сэнсе геройства!) у мастацтве версіфікацыі. Усе вершаваныя творы, што з’яўляліся з-пад пяра віленскіх навучэнцаў, – тыповыя паэтычныя прадукты эпохі Барока, і ў першую чаргу гэта датычыць іх фармальных характарыстык. Творца эпохі Барока імкнуўся прадэманстраваць не толькі сваю паэтычную тэхніку, але перадусім вучонасць: «барочны пастулат – *artifex doctus* (вучоны мастак)» [140, с. 26]. У канцы XVI–XVII ст. асаблівую папулярнасць набываюць разнастайныя формы так званай «кур’эзнай і фігурнай паэзіі» (тэрмін В. Маслюка). Так, зборнік у гонар арцыбіскупа Войны адкрываецца вершам пад назваю «*Prosphopema*» (ст.-грэч. ‘прывітальная прамова’) з падзагалоўкам «*Acrostichon*»



Збірник «Найяснейшаму і наймагутнейшаму
валадару Жыгімонту III» (Вільня, 1589)



Зборнік «Прывітанне... Бенядзікту Войну,
віленскаму біскупу» (Вільня, 1600)

(«Акраверш»). У гэтым і іншых зборніках прадстаўлены такія паэтычныя формы, як анаграма, *onomastichon* (верш, у які тым ці іншым спосабам уплятаецца імя адрасата прывітання), эмблема. Вершы будаваліся ў форме дыялога, часам ускладненага рэхам.

Сярод аўтараў паэтычных зборнікаў віленскіх шкаляроў часта фігуруюць «яснавальможныя» навучэнцы самой акадэміі. Так, у гонар Бенядзікта Войны ў 1600 г. выйшла з друку кніга «*In auspiciatum illustrissimi ac reverendissimi Domini D. Benedicti Woynae... ad suam Sedem ingressum gratulatione*» («*Прывітанне на ўрачыстае ўступленне ў свой сан... Бенядзікта Войны*»). На тытульным аркушы ў якасці аўтараў пазначаны Станіслаў і Ян Кішкі. Праўда, некаторыя даследчыкі скептычна выказваюцца адносна практычнай магчымасці таго, каб самі навучэнцы маглі ўкладаць такія выданні (гл.: [174, с. 166–167]). За іх, маўляў, пісалі настаўнікі, выкладчыкі рыторыкі і паэтыкі, а потым прыпісвалі сваім яснавальможным вучням гэтыя творы. І ўсё ж, думаем, як і ў любой іншай сітуацыі, тут трэба пазбягаць шырокіх абагульненняў. Што да Станіслава і Яна Кішкаў, то, мяркуючы па храналогіі, гэта сыны таго самага Яна Кішкі, які актыўна спрыяў развіццю кніжнай справы на Беларусі: ён заснаваў друкарню ў Лоску, пісаў рэлігійныя трактаты, а лацінскую эпіграму на яго герб змясціў у сваім перакладзе «Новага Запавету» Сымон Будны. Няма сумнення, што сваіх дзяцей з малых гадоў Ян Кішка выхоўваў у вялікай павазе да вытанчанага слова. Да таго ж згаданы вышэй зборнік складаецца з дастаткова простых, кароценькіх тэкстаў, з напісаннем якіх цалкам маглі справіцца два таленавітыя юнакі.

Частка панегірычных выданняў віленскіх навучэнцаў – гэта зборнікі, у якіх услаўляецца якая-небудзь вядомая асоба або якая-небудзь адметная падзея. Адзін з першых узораў такога выдання – зборнік 1587 г. «*Gratulationes in promotione doctissimi, simul et virtute ornatissimi d. Valentini Dąbkovii ad magisterii philosophici gradum...*» («*Віншаванні з нагоды атрымання высокаадукаваным і адначасова аздобленым цнотамі панам Валянцінам Дамбоўскім ступені магістра філасофіі*»). Панегірычным выданнем уславілі віленскія шкаляры ўрачыстае перанясенне мошчаў Святога Казіміра ў 1637 г.

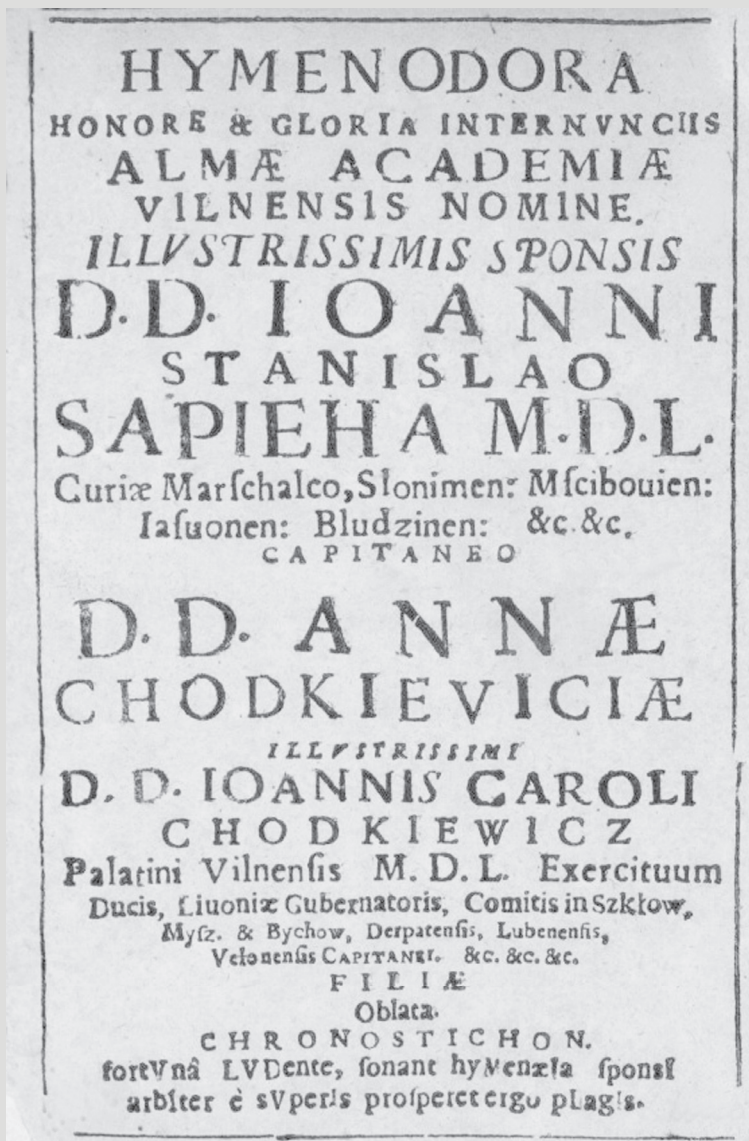
На працягу XVII ст. калегіі Ордэна езуітаў адкрываліся ў новых і новых гарадах ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі. Творчасць віленскіх студэнтаў была добрым прыкладам для навучэнцаў іншых устаноў.

У 1621 г. неверагодную папулярнасць набыў вялікі гетман, граф у Быхаве, Шклове і на Мышы Ян Караль Хадкевіч, калі ён гераічна скончыў сваё жыццё на полі пераможнай Хацімскай бітвы. У захапленні ад мужнасці і духоўнай сілы вялікага гетмана цыкл одаў прысвячае яму «сармацкі Гарацый» Мацей Казімір Сарбеўскі. А неўзабаве (як мяркуюць біб-

ліёграфы, у 1622 г.) выйшла з друку кніга пад назвай «Laurus immortalitatis ad Illustrissimi D.D. Ioannis Caroli Chodkiewicz <...> cenotaphium positum ab <...> Ioanne Stanislao Sapieha <...> in Ecclesia Nesvisine[si] Societatis Jesu» («*Лаўравы вянок на жалобны надгробак [у гонар] Яснавяльможнага Пана Яна Караля Хадкевіча, устаноўлены Янам Станіславам Сапегам у Нясвіжскім Касцёле супольнасці езуітаў*»). Год і месца гэтага выдання не пазначаны, аднак наконт аўтарства прысутнічае такая заўвага: «задуманы студэнцкай моладдзю Нясвіжскай калегіі і апісаны Рафаэлем Скарульскім» [153, № 1092]. Апошні (Скарульскі) фактычна выступіў у якасці пратакаліста гэтай урачыста-жалобнай цырымоніі.

З друкарні Віленскай акадэміі выходзілі таксама эпіталамійныя выданні, прысвечаныя ўслаўленню шлюбных урачыстасцей прадстаўнікоў вядомых магнацкіх родаў. Так, у 1620 г. пабачыла свет выданне «Hymenodora honore et gloria internunciis almae Academiae Vilnensis nomine» («*Дары Гіменей з ушанаваннем і славаю, ад імя пасланцоў карміцелькі Віленскай акадэміі*») у гонар шлюбу Яна Станіслава Сапегі і Ганны Хадкевічаўны; у 1715 г. – кніга «Roma in flore» («*Рым у квеценні*») на шлюб Хрыстафора Канстанціна Паца і Барбары Агінскай. Значная колькасць такіх выданняў да сённяшняга дня захоўваецца ў бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта.

Другая вялікая група выданняў віленскіх навучэнцаў – творы «на смерць» або «на пагрэб». Гэта маглі быць урачыста-афіцыйныя «Threnodiae in obitum illustris. Sac. Ro. Imp. principis, et domini d. Alberti Radziwil ducis in Olyka et Nieswiz... / a praecipua iuuentute Parthenicae Sodalitatis, in Academia Vilnen. Societatis Iesu, conscriptae...» («*Трэнодыі на смерць Яснавяльможнага князя Свяшчэннай Рымскай імперыі пана Альберта Радзівіла, князя ў Алыцы і Нясвіжы... ад найлепшай моладзі цнатлівай садружнасці, у Віленскай акадэміі супольнасці езуітаў*», 1593). Але маглі быць і выданні кшталту таго, што пабачыла свет у 1594 г. Кніга называлася «Parthenicae sodalitatis in Academia Vilnensi Societatis Iesu, Threni in exequiis nobilissimi clarissimique adolescentis Lazari Philonis Kmitae Czarnobylski <...> ejusdemque Academiae alumni» («*Ад цнатлівай садружнасці ў Віленскай езуіцкай акадэміі трэны на смерць высакароднейшага і найяснейшага юнака Лазара, [сына] Філона Кміты Чарнабыльскага*»). Узнаўляем сухі тытулярны запіс са скрыні каталога бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта – а колькі ўжо інфармацыі за ім прыхавана! Аказваецца, вялікаму герою беларускага народа Філону Кміту, які руйнаваў варожыя кагорты пад Полацкам і Чашнікамі, давялося перажыць найжахлівейшую для кожнага бацькі страту – смерць сына. Але ж сябрам па вучобе Лазара Кміты таксама здавалася спрычыніцца да гэтай трагедыі. Ці не для таго, каб знайсці своеасаблівы псіхалагічны буфер,



Збірник «Дары Гіменя з ушанаваннем і славою,
ад імя пасланцоў карміцелькі Віленскай акадэміі» (Вільня, 1620)

настаўнікі прапанавалі юнакам, якія не знаходзілі сабе месца ў тузе і ў роспачы, выказаць сваю скруху, свае адносіны да памерлага сябра ў вершах? І ў гэтым таксама праяўлялася жыццядайная сіла паэзіі...

Не толькі *carmina minora* (творы малой паэтычнай формы) выходзілі з-пад пярэа віленскіх студэнтаў. Ян Крайкоўскі, навучэнец курса рыторыкі, выдаў у 1604 г. «Эпас пра Святога Казіміра», Хрыстафор Завіша – гераічны эпас «Караламахія» (1606), Якуб Бенэт – гераічную паэму «Дасканаласць дзясніцы Божай» (1674). Менавіта ў друкарні Віленскай акадэміі была апублікавана і «Радзівіліяда» Яна Радвана. Гэту паэму цікава супаставіць з «Караламахіяй» Х. Завішы, паколькі абодва паэты-эпікі звяртаюць увагу на шлях духоўнага фарміравання сваіх герояў. Але калі ў «Радзівіліядзе» гэты шлях алегарычна прадстаўлены ў выглядзе падарожжа Мікалая Радзівіла ў суправаджэнні песняра Мусэя да Кастальскай крыніцы (*Радзівіліяда I, 233–378*), то ў «Караламахіі» акцэнтуюцца думка пра тое, што адукацыя неаддзельная ад навучання ў веры. Звяртаючыся да Панны Марыі, галоўны герой «Караламахіі» Ян Караль Хадкевіч гаворыць: «*Прыдалося мне тое, што я з юнацкага ўзросту прысвяціў сябе Табе і злучыў веру ў Цябе з настаўніцамі-Каменамі. Для Цябе была [зроблена] капліца ў святым Касцёле, які Вільня калісьці збудавала ў імя Святога Станіслава, побач з грабніцай айчыннага каралевіча Казіміра; [прыдалося,] што арцыбіскуп Война забяспечыў мяне свяшчэннай зброяй. О, якія магчымасці адкрыў перад шчаслівым віленцам з малітваю біскуп Бенядзікт гэтай зброяй; я сам – сведка, сам – той воіт, які быў шматкроць утаймаваны. Святая памяць гэтай тваёй справе і такой славе ды памяць пра ўспамогу ад абодвух патронах Сарматыі, якіх ушаноўвае набожная Вільня*» (цыт. па: [86, с. 158]).

Біскупа Бенядзікта Войну, які непасрэдным чынам паспрыяў росквіту Віленскай езуіцкай акадэміі, Х. Завіша (вуснамі Хадкевіча) ухваляе за яго асветніцкую дзейнасць. Словы гетмана пра тое, што ён – сведка вялікіх спраў біскупа, адпавядаюць рэальнасці: Ян Караль Хадкевіч вучыўся з 1573 г. у віленскім езуіцкім калегіуме, пазней – у акадэміі. Вядома, што ў 1579 г. ён ад імя навучэнцаў вітаў караля Стафана Баторыя. У многіх гістарычных крыніцах зафіксавана паданне, быццам бы кароль, выслухаўшы прывітальныя вершы Хадкевіча, прамовіў: «Гэта будзе вялікі герой».

І ўсё ж большасць навучэнцаў не рызыкавалі брацца за вялікія эпічныя творы, а сачынялі маленькія вершыкі. Тыповы ўзор такога сачынення – апублікаваны ў зборніку «Прывітанне... Бенядзікту Войну» (1600) верш пад назваю «*Flores*» («Кветкі»), падпісаны імем Мікалая Радзівіла, князя ў Алыцы і Нясвіжы (іл. 7). У зборы радзівілаўскіх партрэтаў («*Icones Familiae Radivilianae*») Мікалай Крыштаф Радзівіл, сын Станіс-

Vates. Accipe. nosq̃. Cādidatos
Arridens, Benedicito Puelllos.

Ioannis Sapiehæ. Capitanei
Marcouieh. &c. &c.



Nunc nos letitiæ iuuat virentes,
Nunc primos studiij iuuat fragrantcs
Flores spargere Præfuli sacrato.
Flores hortigenis suauiores:
Multis partibus elegantiores:
Olim sub Platanis Sodalitatis
Lusuri sapidè, inter Eloquentes.
Nunc tu Magne Pater Puellulorum,
Infantumq̃ melos loquaculorum,
Blanda suscipe fronte, Rosculorum,
Ex hortis cape rosidis odorem.

Nicolai Radziwił. Ducis in Olika
& Nieswiej &c. &c.

BENEDICTVS VI OINA.
Anagramma.
VI BONA VINCET DEVS.
Cij

Concipe

Верш «Кветкі» Мікалая Радзівіла ў зборніку
«Прывітанне... Бенядзікту Войну» (Вільня, 1600)

лава Радзівіла і ўнук славутага Мікалая Радзівіла Чорнага, які нарадзіўся ў 1589 г., характарызуецца наступным чынам: «Junior Musis Humanioribusque in Patria excultus» («юнак, які ў айчынным краі атрымаў добрую адукацыю ў мастацтвах і гуманітарных навук») [152, с. 91 н. н.]. Лепшае пацвярджэнне гэтым словам – той факт, што свой верш «Кветкі» на лацінскай мове ён напісаў у 11-гадовым узросце. Вось гэты верш у нашым перакладзе на беларускую мову:

*Сёння ў нашай душы пануе радасць,
Сёння перад Айцом рассыпаць хочам
Кветкі першыя – плён вучобы нашай,
Кветкі з саду, і водар іх салодкі.
Гэта кветачкі ведаў найвышэйшых:
Тут, сярод красамоўцаў гэтай школы,
Ім квітнець і квітнець паміж платанаў.
Ты ж, вялікі наш Ойча, з добрым сэрцам
Песню ішчабатуноў малых паслухай,
Ды прызна прымі ад нас, наш Ойча,
Водар кветчак з росных вертаградаў.*

На жаль, з той жа старонкі ў зборы радзівілаўскіх партрэтаў мы даведваемся, што аўтар верша «Кветкі» памёр у 1614 г., на 25-м годзе жыцця. Верш, апублікаваны ў названым вышэй паэтычным зборніку, застаўся фактычна адзіным вытанчаным помнікам таленавітаму прадстаўніку роду Радзівілаў.

Пачынаючы з XVI ст. менавіта каталіцкія школы (у першую чаргу – Віленская акадэмія) становяцца тым асяроддзем, з якога выходзяць у большасці сваёй літаратары Беларусі. Да іх ліку трэба аднесці і Мялеція Сматрыцкага, і Сімяона Полацкага, і многіх іншых пісьменнікаў. Аднак і ў помніках айчыннага пісьменства эпохі Барока (пры тым, што менавіта ў літаратуры гэтага перыяду даволі часта выказваюцца крытычныя адносіны да навукі, асабліва схаластычнай) мы не знойдзем адкрытага высмейвання ўніверсітэцкай навукі або рэзка сатырычнага стаўлення да вучоных. Даследчыкі адзначаюць, што «розныя досціпы і кпіны, скіраваныя пісьменнікамі на вучоных, датычылі выключна людзей, але ніяк не самой навукі непасрэдна <...> высмейваліся памылкі і слабасці людзей, якія лічылі сябе вучонымі» [15, с. 168–169]. У. Кароткі, разважаючы аб праявах неталерантнасці ў літаратуры XVII ст., прыводзіць у якасці прыкладу ананімны трактат «Ясныя довады пра лекараў габрэйскіх, што яны не толькі душу, але і цела сваё аддаюць на небяспеку вечнай пагібелі» (1623). Вучоны слухна адзначае, што гэты твор не мае хутчэй за ўсё веравызначальнага характару [48, с. 249], бо габрэй у дадзеным вы-



Портрет Мікалая Крыштафа Радзівіла (1589–1614)
 (з кнігі «Icones familiae ducalis Radivilianae...». Nesvisii, s. a.)

падку выкрываецца як прадстаўнік прыбыткавай прафесіі медыка, які не-сумленна выконвае свае абавязкі.

Апалогія навукі і асветы тэматычна і змястоўна напоўніла літаратурную творчасць пазтаў эпохі Асветніцтва. Міхал Карыцкі (1714–1781[?]) у сваім лацінамоўным вершы «Віншаванне найяснейшаму і шаноўнаму пану Марціну Пачобуту, каралеўскаму астраному, рэктару Віленскага ўніверсітэта», ухваляючы дзейнасць Марціна Пачобута, прыбягае да даволі смелага прыпадабнення:

Хто першым доктарам быў? Ім стаўся Гасподзь усявышні!
Ён, калі геніяў небных са змрочных нябыту прадонняў
Вывеў, то семя ўсіх рэчаў, якія спазнаць неабходна,
Ў душах іх вышніх засеяў і ўсё чалавецкае племя
(Ім запоўніў ён свет) навучыў усялякім навукам
Важным...

(Пераклад А. Жлуткі [10, с. 58])

Францішка Уршуля Радзівіл адной са сваіх камедый дала назву «Каванне – дасканалы майстра». Галоўны герой Галезій першапачаткова вельмі нагадваў паводзінамі батлеечнага Паныча (ягоны аналаг у вобразе Мітрафанушкі стварыў Фанвізін у камедыі «Недоросль»), рашуча заяўляючы бацьку:

Не хачу вучыцца, і прэч з вачэй аловак!
Лепш пайду я, ойча, да свінак і каровак.
[94, с. 284]

Аднак пераўтваральная сіла кахання да прыгожай і разумнай Філіды прымушае героя кардынальным чынам змяніць свой лад жыцця. Па просьбе Галезія яго бацька Дэмакрыт наймае для яго «мэтраў» – настаўнікаў для заняткаў філасофіяй, тэалогіяй, танцамі, фехтаваннем і верхавой яздой. Трэцяя сцэна трэцяга акта непасрэдна прэзентавала гледачам прыдворнага тэатра ў Нясвіжы адпаведныя заняткі. Прыводзячы ў гэтай сцэне пытанні настаўнікаў і адказы на іх Галезія, княгіня Радзівіл прыгавдвала хутчэй за ўсё заняткі сваіх сыноў Караля і Януша, на якіх яна магла прысутнічаць асабіста.

Адукацыйную эстафету Віленскай акадэміі пераняла ў канцы XVIII ст. Полацкая езуіцкая акадэмія. «Breve vivens tempus, vivit tempora multa» (*Жывучы кароткі час, перажыла многія часы*) – такімі словамі ахарактарызаваў дзейнасць полацкай вучэльні польскі даследчык Л. Яноўскі. У сваёй рэцэнзіі на «Матэрыялы да гісторыі Полацкай акадэміі» ён адзначаў: «Адукацыйнае насенне, калі нават не стварыла знакамітых па-

этаў, то пазней упала на такую глебу, як міцкевічаўскае пакаленне» [146, с. 237]. Сапраўды, Адам Міцкевіч, геній якога, на думку І. Навуменкі, «абуджае да творчасці хутчэй беларускіх пісьменнікаў, чым польскіх» [84, с. 25], пачынаў першапачаткова з тых самых класічных штудый, што Ян Радван, Ян Крайкоўскі або Хрыстафор Завіша. Выдатная падрыхтоўка ў галіне класічнай філалогіі дазволіла яму выкладаць лацінскую мову ў Коўне, а пазней, у эміграцыйны перыяд, чытаць у Лазанскім універсітэце лекцыі па літаратуры Старажытнага Рыма. Класічная школа не толькі не зрабілася перашкодай для аўтара «Пана Тадэвуша», а, на нашу думку, у значнай ступені спрыяла далейшай эвалюцыі яго творчай асобы. І. Багдановіч вылучае два стрыжнёвыя аспекты ўплыву А. Міцкевіча, які фарміраваў нацыянальную традыцыю ў беларускай літаратуры: «па-першае, А. Міцкевіч вызначыў ідэйна-мастацкае бачанне айчыны ў святле гістарычных, маральных, этнічных каштоўнасцей, замацаваў у свядомасці пакаленняў літвінска-беларускую канцэпцыю айчыны»; па-другое, «Міцкевіч узнавіў у літаратуры, тэматычна звязанай з Беларуссю, “сармацка-рыцарскі” комплекс паводзін рамантычнага героя, які рэпрэзентуе яго грамадска-гістарычны ідэал» [4, с. 31]. Дзіўна, наколькі шчыльна суадносяцца гэтыя аспекты з асноўнымі дамінантамі творчасці такіх лацінамоўных эпікаў Беларусі, як Ян Радван і Хрыстафор Завіша. Варта ўспомніць, што *pietas* (дабрачыннасць) Яна Караля Хадкевіча ў «Караламахіі», акрамя любові да Бога, уключае ў сябе таксама шчырую любоў да Айчыны. Так, у размове з Т. Ляцкім напярэдадні Кірхгольмскай бітвы гетман просіць, каб у выпадку яго смерці ён быў пахаваны на Радзіме: «*Me postquam victor vita spoliauerit hostis, // tu corpus patrio, feret hoc Sueo, conde sepulchro*» («Пасля таго як вораг-пераможца пазбавіць мяне жыцця, ты пакладзі цела ў айчынную магілу – хай яно пакіне Швецыю») (цыт. па: [86, с. 163]). І бадай што адзінае, у чым хочацца дапоўніць разважанні І. Багдановіч: падобна, «сармацкі акцэнт у рамантызме Міцкевіча» [4, с. 31] звязвае яго не толькі з барочнай, але і з рэнесанснай традыцыяй.

З арыентацыяй на класічныя ўзоры гераічнага эпасу ствараўся «Конрад Валенрод». Паказальна, што паэтычная страфа, якой А. Міцкевіч напісаў уключаную ў гэту паэму «Аповесць вайдэлата», уяўляе сабой метрычную стылізацыю гексаметра. Пятнаццаць складоў кожнага радка пры адпаведным пераакцэнтаванні можна прачытаць шасцістопным памерам, у рытме «гераічнага метра» (з заменаі ў неабходных стопах дактыля на спандэй):

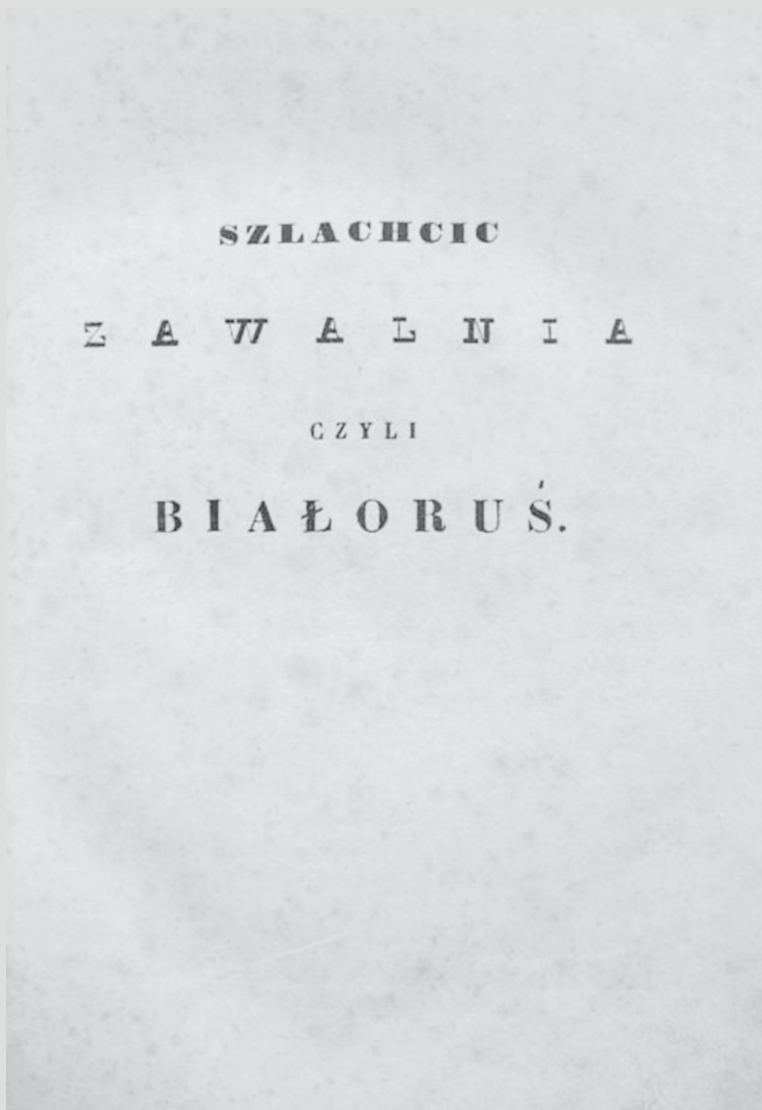
Skąd Litwini wracali? Z nocnej wracali wycieczki,
 Wieźli łupy bogate w zamkach i cerkwiach zdobyte etc.
 [166, с. 42]

Пульсация гексаметра адчуваецца нават у перакладзе А. Зарыцкага:

Скуль літвіны спяшаюць? З начнога спяшаюць набегу,
Шмат здабычы вязуць, што ў касцёлах і замках здабыта.

Вяртаючыся да Полацкай акадэміі, прывяду яшчэ адну цытату з артыкула Л. Яноўскага. «З Полацка, – пісаў даследчык, – не выйшла аніводная школа пісьменнікаў, якую б, на ўзор літоўскай і украінскай, можна было б назваць беларускай, аднак жа рамантычны дух адбіўся таксама і на некаторых яе выхаванцах. Ніхто з іх не можа быць залічаны ў гарачыя прыхільнікі новага накірунку, але адна рыса рамантызму – народнасць, ці, лепш сказаць, краёвасць, прыкметна праяўляецца ў самым славутым з іх – Яне Баршчэўскім, які быў таленавітым песняром сваёй айчыны» [146, с. 238]. Як піша ў сваім артыкуле Р. Падбярэскі, Я. Баршчэўскі падчас навучання ў Полацкай акадэміі захапляўся вершаваннем паводле класічных узораў і нават напісаў паэму «Пояс Венеры»: «аформіўшы яе паводле класічнага ўзору, ён здабыў апладысменты таварышаў» [177, с. XXVI]. Аднак надалей пісьменнік вырашыў адысці ад класічнай эпапеі і ад паэтычнай формы наогул, бо, «калі падчас вакацый ён вяртаўся ў родны край, то сярод навакольнай шляхты той самы паэтычны чорцік праяўляўся ў іншай форме» [177, с. XXVI] – у той арыгінальнай абразковай форме мастацкай прозы, якую пісьменнік выбраў для сваёй кнігі апавяданняў «Шляхціц Завальня» (1844–1845).

Варты ўвагі адзін выдавецкі «маяк» (гл.: [53, с. 54]) «Шляхціца Завальні». Выданні XIX ст. звычайна маюць два тытульныя аркушы: першы з іх носіць, так бы мовіць, прэзентацыйны характар і змяшчае толькі назву кнігі (часта скарачаную), а другі з’яўляецца паўнаwartасным тытулам (з імем аўтара, поўнай назвай кнігі, пазначэннем месца, года выдання, выдавецтва). На першым тытульным аркушы першага выдання першага тома кнігі «Шляхціц Завальня» чытаем: «Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś». Толькі другі тытульны аркуш прэзентуе звыклую для нас назву аповесці «Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach». На нашу думку, выкарыстанне на першым тытульным аркушы прыведзенай вышэй скарачанай назвы («Шляхціц Завальня, або Беларусь») мела скрыты сімвалічны сэнс, увасабляла фэнаменальную мастацкую задуму Яна Баршчэўскага, якая адштурхоўвалася ад тэорыі класічнай эпапеі. Фактычна ўжо загаловак свайго твора (другая назва якога – «Беларусь») аўтар падкрэслівае, што менавіта Беларусь – гэта тая самая *idea perfecti herois* (ідэя дасканаласці героя), якая была дэкларавана як неабходнае патрабаванне для паэтаў-эпікаў М. К. Сарбеўскім у трактате «Пра дасканалую паэзію, або Вергілій і Гамер». Галоўны станоўчы (прычым дзейсны!) герой кнігі Яна Баршчэўскага – сама Беларусь, неўміручы дух



Першая тытульная старонка кнігі Яна Баршчэўскага
«Шляхціц Завальня» (Пецярбург, 1844)

SZLACHCIC
Z A W A L N I A
CZYLI
B I A L O R U S

W FANTASTYCZNYCH OPOWIADANIACH

PRZEZ

JANA BARSZCZEWSKIEGO.

Poprzedzone krytycznym rzutem oka na Literaturę Białoruską

PRZEZ

ROMUALDA PODBERESKIEGO.

Zryciną Rud. Żukowskiego, przedstawującą główne sceny opowiadań.

PETERSBURG.
W D R U K A R N I K A R O Ł A K R A J A.
1844.

Другая тытульная старонка кнігі
Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня»

яе народа. Менавіта такі тытул («Шляхціц Завальня, або Беларусь») дапамагае чытачу зразумець асноўную думку твора, дасканала сфармуляваную М. Хаўстовічам. «Пры дапамозе сістэмы вобразаў-сімвалаў, – піша даследчык, – выказваецца асноўная думка кнігі: Беларусь – гэта край, які мае сваю гісторыю; гэта край, мінулае якога было куды шчаслівейшае, чым сённяшні дзень; гэта край, насельніцтва якога – асобны народ, які можа і павінен жыць без дыктату з боку суседзяў, жыць паводле законаў ды традыцый сваіх продкаў, а не па звычаях ды парадках іншых народаў» [114, с. 21]. Справядлівыя развагі даследчыка прымушаюць прыгадаць, што і Ян Радван у «Радзівіліядзе» спачатку годна прэзентуе Вялікае Княства Літоўскае:

*Воінскай велічы край, добра ў свеце шырокім вядомы, –
Гэта Літва, што наўсцяж распасцёрла шырокія нівы.
Плодныя землі яе, а народ – ваяўнічы і грозны.*

(Радзівіліяда I, 31–33)

Для таго каб адрозніць грамадзян ВКЛ ад насельнікаў іншых краін, паэт задаецца пытаннем: «Скуль радавод старадаўны літоўскі вядзецца, адкуль жа // Гэты магутны народ?». Ян Радван падкрэслівае, што Мікалай Радзівіл здолеў зрабіцца вялікім героем менавіта таму, што, гаворачы словамі М. Хаўстовіча, жыў «паводле законаў ды традыцый сваіх продкаў, а не па звычаях ды парадках іншых народаў»:

*Розным манархам чужым не прадаў ён за золата-срэбра
Маці-Радзіму сваю. За прывабны дарунак, за грошы
Сілаю ўладу змяніць не памог ён ніколі нікому.
Ведаў, што люд – легкадумны, а гэта – загана, таму ён
Сам не ўступаў у інтрыгі – ні з людям, ні з панскаю радай.
Прага да ўлады яго не душыла, як сквапная жаба,
Пыха, мярзотная немач, яго не з'ядала заўчасна.*

(Радзівіліяда IV, 230–236)

У апавяданнях «Шляхціца Завальні», як і ў «Радзівіліядзе», заўважны моцны паэтычны – дакладней, міфапаэтычны – струмень, а таксама тое, што Г. Тычко называе «магічным сілавым полем страчанай Айчыны (Вялікага Княства Літоўскага, Беларусі)» [105, с. 415]. Гэтыя элементы паэтычнай фактуры твора ў літаратуры Беларусі папярэдніх эпох найбольш плённа ўвасабляліся ў помніках лацінамоўнага ліра-эпасу (у паэмах Мікалая Гусоўскага, Базыля Гіяцынта, Яна Радвана). І хоць Ян Баршчэўскі ў адрозненне ад Мікалая Гогаля, які сам назваў свае «Мёртвыя душы» паэмай, не дае адпаведнай жанравай дэфініцыі, сюжэтна і кампазіцыйна твор арганізаваны прыкладна так, як «Песня пра зубра»: у паэме

Мікалая Гусоўскага зубр – такі ж ключавы наратыўны сімвал, як Беларусь – у творы Яна Баршчэўскага.

Праводзячы паралелі (няхай нават апасродкаваныя) паміж творчасцю аўтараў XVI і XIX стст., мусім зрабіць агаворку. Часцей за ўсё ў выпадку аддаленых у храналагічных адносінах літаратурных супастаўленняў гаворка можа ісці толькі пра *шматузроўневыя кантактныя сувязі*, а не пра непасрэдныя ўплывы ці запазычанні. Менавіта ў ракурсе шматузроўневых кантактных сувязяў мы бачым пераемнасць літаратурнай традыцыі, дыялог эпох. «Паміж дзвюма сіметрычна суаднесенымі эпохамі духоўнага ўздыму народа, – пісаў У. Конан, – гуманістычным Адраджэннем XVI ст. і нацыянальным Адраджэннем другой паловы XIX – пачатку XX ст. – амаль двухсотгадовы перыяд запаволенага, часам “паўпадпольнага”, неафіцыйнага развіцця беларускай культуры, літаратуры і літаратурнай мовы. Гэта была пераходная эпоха ад культуры беларускай народнасці, якая яшчэ не паспела аформіцца ў класічную нацыю, да ўласна нацыянальнай, самабытнай культуры беларусаў – новай у Еўропе нацыі» [62, с. 30]. Гэты амаль двухсотгадовы перыяд быў запоўнены не толькі зваротам да здабыткаў вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа (на гэта ў свой час звярнуў увагу В. Каваленка [41, с. 15–20]), але і «прыгладваннем» (паводле Н. Капысцянскай) класічнай традыцыі.

Такое разуменне літаратурнага працэсу дазваляе нам убачыць сувязь паміж традыцыяй і наватарствам у шматмоўнай паэзіі Беларусі XVIII–XIX стст. «Літаратурны твор, – пісаў Г. Р. Яўс, – у тым ліку і новы, не з’яўляецца ў інфармацыйным вакууме як штосьці абсалютна новае. Ён настройвае сваю публіку на пэўным чынам вызначаны спосаб рэцэпцыі пры дапамозе паведамленняў, адкрытых або скрытых сігналаў, знаёмых прыкмет або імпліцытных указанняў. Ён абуджае ўспаміны пра тое, што ўжо прачытана, выклікае ў чытача пэўную эмацыянальную ўстаноўку і ўжо самім сваім пачаткам закладвае чаканне “сярэдзіны і канца”, якія могуць або захавацца на працягу чытання ў адпаведнасці з правіламі жанравай гульні ці з разнавіднасцямі тэксту, або змяняцца, атрымліваць іншыя арыенціры, іранічна абвяргацца» [149, с. 235]. У жанры гераічнага эпасу, напрыклад, паступова адбываліся эвалюцыйныя змены. У выніку гэты жанр быў «іранічна абвергнуты» Іванам Катлярэўскім і Вікенціем Равінскім, а пазней «атрымаў новыя арыенціры» ў творчасці Адама Міцкевіча і Уладзіслава Сыракомлі. У сваю чаргу акрэсленыя вышэй адукацыйныя прыярытэты, якія былі актуальнымі ў часы Вялікага Княства Літоўскага, не маглі не паўплываць на літаратуру XIX ст. Толькі зважаючы на багатыя традыцыі школьнай версіфікацыі на землях Беларусі, мы можам зразумець, чаму постаць настаўніка ў паэме Уладзіслава Сыракомлі «Ян з роду Дубарог» была ўвасоблена ў вобразе ксяндза дэфінітара.

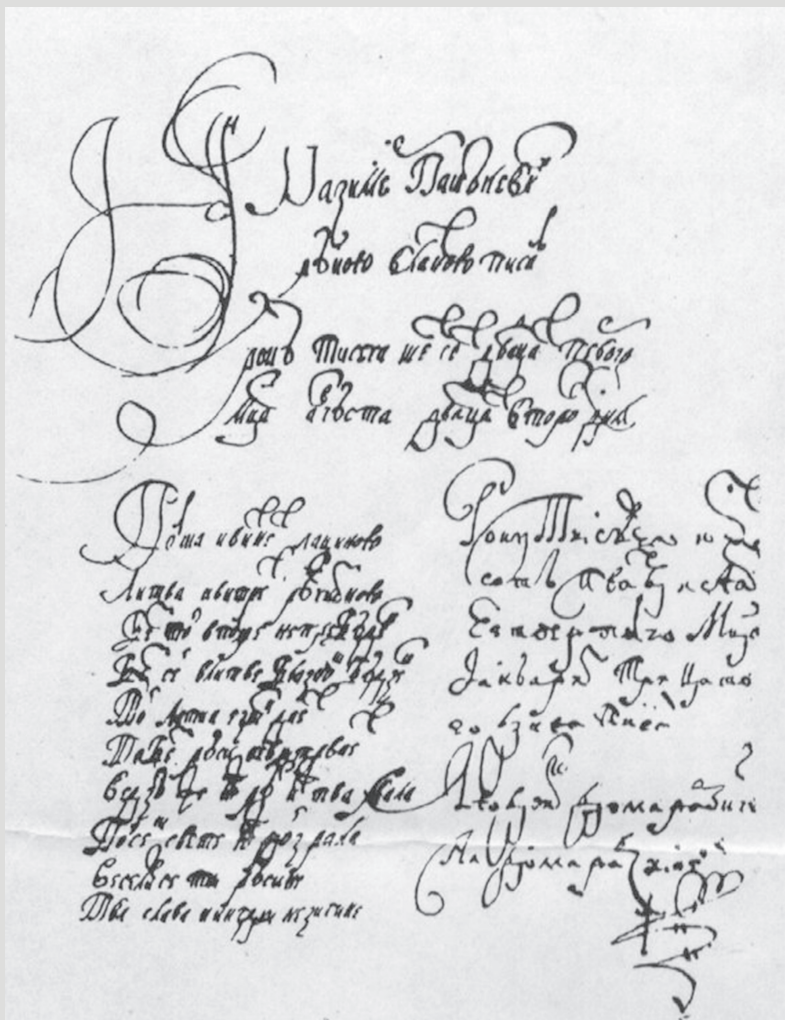
У літаратуры перыяду нацыянальнага адраджэння постаць настаўніка паступова трансфармуецца, але стаўленне да школьнай навукі не змяняецца. Зусім не выпадкова ў «энцыклапедыю сялянскага жыцця» – паэму «Новая зямля» Якуба Коласа – уключаны раздзел XIV «Дарэктар». Няхай сабе вельмі далёкім ад вытанчанай паэтыкі і красамоўнай рыторыкі быў наняты «дарэктар» Яська, але стаўленне самога гаспадара дома – Міхала – да вучобы дзяцей было надзвычай сур’ёзным:

– Ну, вось дарэктар вам, глядзеце! –
Міхал ківае тут на Яську. –
За кнігі заўтра і за ўказку,
Бо грошы бацькавы – не смецце,
Каб мне вучыліся старанна!
Не патураць ім анізвання!

Зразумела, «настаўнік» Яська не мог даваць сваім вучням, большасць з якіх наогул не ўмелі пісаць, заданне складаць вершы. Але затое Алесь прадэманструваў свой спытак, у якім ён панаставіў «птушак, каракуль розных, завітушак».

Пад «каракулямі і завітушкамі» Якуб Колас меў на ўвазе багацце фантазіі дзіцяці, якому ў працэсе вучобы жыццёва неабходна, ужываючы выраз Сыракомлі, «domarzuć» (дафантазіраваць), каб зразумець сэнс мудрагелістай навукі. Думаецца, некаторыя паэтычныя помнікі даўніх часоў паўсталі як версіфікацыйныя практыкаванні маладых (ці нават маленькіх) беларусаў. Так, адным з першых свецкіх беларускамоўных паэтычных твораў лічыцца верш Яна Казіміра Пашкевіча «Полска квітнет лациною, Литва квітнет русчизною...», які, на думку М. І. Прашковіча, з’яўляецца «сапраўднай хвалою роднай мове і роднай культуры» [93, с. 361]. Вядома, што адзіны спіс гэтага верша захаваўся ў першай рукапіснай рэдакцыі Статута ВКЛ 1588 г. Прасцей кажучы, хтосьці, каго звалі Ян Казімір Пашкевіч (ніякай канкрэтнай інфармацыі пра гэту асобу няма), акуратна запісаў на 13-м аркушы рукапіснай кнігі верш уласнага сачынення. Пры гэтым папярэдзіў тэкст самога верша такімі словамі: «Ян Казімер Пашкевич рукою властною писал року тисеча шестс[о]т двадцат первого м[е]с[я]ца августа двадцат второг[о] дня». Ці не нагадвае гэта надзвычай дысцыплінаваная форма запісу выкананне хатняга задання школяром? Або, магчыма, гэта быў успамін дарослага чалавека пра гады навучання ў школе, калі сваю ўласную думку можна было выказаць у форме самастойна складзенага верша. І не толькі можна было, але нават ухвалялася.

Яшчэ адзін унікальны вершаваны опус – «Віншаванне» Іахіма Храптовіча, верш XVIII ст., напісаны з нагоды ўезду бабулі і дзядулі аўтара ў новую хату. Адзін толькі гэты твор, па звестках даследчыкаў, быў напісаны



Арыгінал верша Яна Казіміра Пашкевіча
 «Полска квітнет лациною...» (1621)
 (з книги «Pirmasis Lietuvos Statutas» = Первый
 Литовский Статут. Vilnius, 1983)

Я. Храптовічам па-беларуску; пазней жа ён «пісаў вершы на польскай і лацінскай мовах, прасякнутыя ідэямі Асветніцтва і рацыяналізму» [118, с. 201]. Нагадаем пачатак верша:

Усім многі век у новай хаце
Пры гойнай неба заплаце.
Жывіце без всякай тугі
І як паны, тако ж слугі
Пры новай гадзіне.

Гэты твор – тыповае прывітанне кшталту «прасфонімаў», пашыраных у паэзіі XVII ст. Складальнікамі падобных сачыненняў былі шкаляры. Аўтарства Я. Храптовіча, здаецца, не выклікае пытанняў, аднак у сярэдзіне верша звяртае на сябе ўвагу такая страфа:

І я з братам нахіляю
Сву галову і спяваю
Бабцы й дзеду з дружиною
Пры здароўі і пакою
Усім многія леты.

Відавочна, што гэта ўжо пісаў не Іахім, а яго сястра Ганна, разам з якой ён выходзіўся ў доме сваіх бабулі і дзёда па маці. Што гэта, калі не вучэбнае практыкаванне маладых Храптовічаў па версіфікацыі? Тыпалагічна блізкімі да такіх практыкаванняў былі і беларускамоўныя вершы Яна Чачота перыяду вучобы ў Віленскім універсітэце, якія ён пісаў, аднак, не па заданні суроўга настаўніка, а дзеля ўпрыгожання філамацкіх урачыстасцей:

Czuli my heto, szto jeść waszeć Ukrainiec
I kontent, szto uradziusia u żyznoj krainie,
Jak abaczyu, szto u nas niewielki dziedziniec,
Skazau: Jak brzydko mieszkają Lićwinie!

[178, с. 76–77]

Беларуская мова ў часы Яна Чачота была яшчэ неўнармаванай, а таму свежай, арыгінальнай і жывой у параўнанні з добра распрацаванымі лацінскай і польскай. Яна давала незвычайны прастор для творчасці тым аўтарам, якія штудзіравалі паэтыку з апорай на іншамовныя ўзоры. Так адукацыйная парадыгма, якая ўсталявалася на Беларусі і зусім не была арыентавана на беларускую мову (хоць і не выключала яе з дыяпазону мовнай кампетэнцыі навучэнцаў), прывяла многіх аўтараў XIX ст. – Яна Чачота, Яна Баршчэўскага, Уладзіслава Сыракомлю, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча – да беларускамоўнай творчасці. Былі, зразумела, і іншыя –

сацыяльныя, асветніцка-дыдактычныя, агітацыйныя – фактары, якія ўплывалі на выбар аўтарамі беларускай мовы. Але ў любым выпадку багачце і разнастайнасць кантэксту філалагічных заняткаў, якія складалі падмурак школьнай адукацыі на нашых землях, такому выбару не прэрочылі.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Як традыцыйна ставіліся на Беларусі да працэсу набыцця ведаў? Як гэтае стаўленне адлюстравалася ў помніках прыгожага пісьменства?
2. Раскажыце пра адукацыйную і літаратурную дзейнасць Іагана Мюліуса.
3. Якое значэнне для развіцця літаратурнай творчасці на Беларусі мела адкрыццё Віленскай езуіцкай акадэміі?
4. Дакажыце, што адукацыйныя прыярытэты адыгралі ролю (не адыгралі ролю) у фарміраванні творчай асобы Адама Міцкевіча і Яна Баршчэўскага.
5. Ці адыграла практыка школьнай версіфікацыі нейкую ролю ў развіцці нацыянальнага пісьменства?

Глава 6

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА ЯК ПРАВАКАЦЫЯ ГІСТОРЫІ ЛІТАРАТУРЫ: ЭВАЛЮЦЫЙНЫЯ ЛАБІРЫНТЫ І СТРАТЭГІІ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ ПІСЬМЕННІКАЎ XIX ст.

Першая частка назвы дадзенай главы ўяўляе сабой перафармуляваны загаловак праграмазнага артыкула Г. Р. Яўса «Гісторыя літаратуры як правакацыя літаратуразнаўства», упершыню апублікаванага ў 1967 г. У гэтым сачыненні нямецкі вучоны адзначаў вялікія поспехі гістарычнай школы і адначасова памылковасць адмаўлення гэтай школы ад важнейшага метадычнага прынцыпу асветніцкай філасофіі гісторыі. Даследчык назваў гэты прынцып «*das Vergangene mit dem Gegenwärtigen zu verküpfen*» [149, с. 153]. Аднак пры перакладзе («*аб'ядноўваць мінуўшчыну з сучаснасцю*») адбываецца расслаенне семантычнага трохкутніка (дэна-тат – слова – значэнне) і зацямненне першапачатковага сэнсу, што звязана з адрозненнямі ў семантыцы паміж словам «*Gegenwart*» у нямецкай мове і «сучаснасць» у беларускай. Г. Р. Яўс насамрэч піша тут пра неабходнасць аб'ядноўваць «*мінуўшчыну гісторыі*» з «*сучаснасцю гісторыі*» або *ўспрымаць гісторыю ў яе сучаснасці*. Іншымі словамі, вучоны мае на ўвазе такі тэлеалагічны падыход, калі даследчык адварочваецца ад навейшай гісторыі і звяртаецца да вытокаў рэчаў – фактычна сам робіцца чалавекам той эпохі, які не ведае, што будзе далей. Менавіта ў гэтым сэнсе трэба разумець і заклік Г. Р. Яўса адмовіцца ад дыяхраніі і звяртацца да сінхранічных зрэзаў. Гэта не азначала, што нямецкі вучоны адмаўляў гісторыю літаратуры як такую: наадварот, менавіта ён у названым вышэй артыкуле не толькі апісаў механізмы рэцэпцыі твора, але і прадставіў сваю эвалюцыйную мадэль, якая дапамагае бачыць неабходную для даследчыка карэляцыю: успрымаць твор як «падзею», але адначасова бачыць яго ў адпаведным літаратурным шэрагу [149, с. 187].

Асэнсаванне карэляцыі паміж гісторыяй літаратуры і літаратуразнаўствам прыводзіць даследчыка да пытання пра сутнасць літаратуры ў

прынцыпе. Так, І. Чарота адзначаў, што, як гэта ні дзіўна, да сённяшняга дня літаратуразнаўцы спатыкаюцца на першасным пытанні – што такое літаратура? «Калі ўзнікае неабходнасць азначэння, – разважае вучоны, – бяром, як правіла, тое, што стасуецца з канкрэтнай патрэбай, чарговымі (вы)творчымі заданнямі: храналагічна размеркаваны збор асобных тэкстаў, банк апасродкаванай сацыяльна-палітычнай інфармацыі, рухомую гісторыка-грамадскую панараму, ланцуг вальналюбных ідэй, эвалюцыю пераходаў з аднаго напрамку (метаду) у другі, змены ў наборы вышукаў стылістыкі, пазыткі...» [119, с. 3]. Між тым праблему «Што такое літаратура?» актуалізаваў Жан Поль Сартр яшчэ ў 1947 г. У кнізе з такой назвай ён задае наступныя пытанні: «Што значыць пісаць?», «Для чаго пісьменнік піша?», «Для каго пісьменнік піша?». Разнастайны і рознаарыентаваны навукова-даследчыцкі дыскурс пад назвай «Метадалогія сучаснага літаратуразнаўства» з другой паловы XX ст. быў прысвечаны найперш вырашэнню названых трох пытанняў. Пры гэтым старажытнай літаратуры надавалася, бадай, менш увагі ў параўнанні з літаратурай XIX і XX стст.

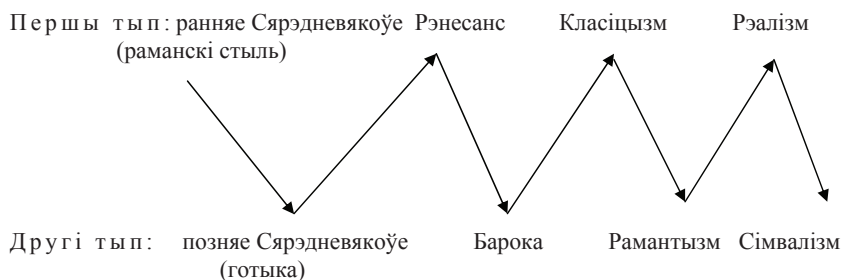
Разам з тым ніхто з аўтараў работ тэарэтыка-метадалагічнага характару не рабіў агаворку пра немагчымасць прымянення любой метадалогіі гуманітарнага даследавання – герменеўтыкі, семіётыкі, фенаменалогіі, нарталогіі або тэорыі палёў культурнай вытворчасці – у галіне медыявістычных даследаванняў. Наадварот, у многіх працах літаратуразнаўцаў XX ст. разважанні пра *Dasein* літаратурнага твора глыбока гістарычныя. Так, Ю. Тынянаў у артыкуле «Літаратурны факт» (1924) адзначае, што кожная культурная эпоха і адпаведна кожнае пакаленне будуць адрознівацца наборамі крытэрыяў, што вызначаюць літаратурны факт. Аўтар успамінае шарады і лагогрыфы, якія зрабіліся для яго пакалення дзіцячай гульні, а ў эпоху М. Карамзіна былі літаратурным жанрам. Нарэшце, вучоны прыходзіць да высновы: «Адасабляючы літаратурны твор, даследчык зусім не ставіць яго па-за літаратурнымі праекцыямі» [103, с. 258].

Можна прывесці мноства іншых прыкладаў, якія пацвярджаюць увагу вядучых літаратуразнаўцаў XX ст. да гістарычнай мінуўшчыны літаратурнага працэсу і наогул да літаратуры мінулых стагоддзяў. Варта ўвагі, наколькі гістарычна гучаць назвы многіх работ Г. Р. Яўса: «Больш не вытанчаныя мастацтвы», «Старажытнасць і сучаснасць сярэднявечавай літаратуры», «Даследаванні па змене эпох у сучаснай эстэтыцы». Ва ўсіх гэтых працах, таксама як і ў артыкуле «Гісторыя літаратуры як правакацыя літаратуразнаўства», нямецкі вучоны абгрунтоўвае мэтазгоднасць прапанаванай ім стратэгіі выканання сінхранічных зрэзаў у дыяхраніі.

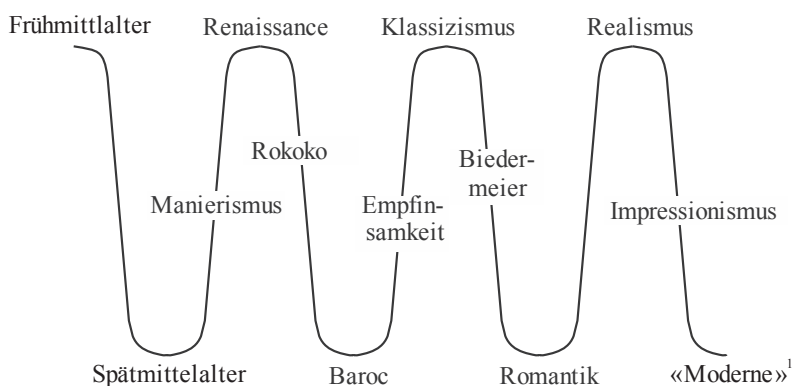
Тым не менш выснова, зробленая вучоным адносна таго, што «літаратура мінулага і сучаснасці распалася на асобныя вобласці дыскусій» [128, с. 45], захоўвае сваю актуальнасць да нашых дзён.

Навуковыя даследаванні піянераў гуманітарнай метадалогіі XX ст., якія паступова з'яўляюцца ў славянамоўным (на жаль, вельмі рэдка ў беларускамоўным) абліччы, актыўна запатрабоўваюцца найперш тымі вучонымі, якія займаюцца вывучэннем літаратуры XIX–XX стст. Літаратурная медыявістыка трымалася і ў многіх адносінах працягвае трымацца асобна, дазваляючы сабе ў якасці «імпартных» метадалагічных пасылаў асобныя думкі Э.-Р. Курцыуса, М. Вебера, Й. Хейзінгі і інш. Што да беларускага літаратуразнаўства, то фактычна адзінай работай гісторыка-метадалагічнага характару, у якой закранаюцца пытанні літаратурнай эвалюцыі, была і застаецца кніга В. А. Каваленкі «Вытокі. Уплывы. Паскоранасць: Развіццё беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў» (Мінск, 1975).

У расійскім літаратуразнаўстве найбольш уплывовая гісторыка-літаратуразнаўчая школа XX ст. звязана з імёнамі выдатных вучоных У. Ператца, В. Адрыянавай-Ператц, І. Яроміна, А. Панчанкі, але ў першую чаргу, бясспрэчна, Д. Ліхачова. Стварыўшы ўласную канцэпцыю гісторыі «древнерусской литературы», акадэмік Д. Ліхачоў з насцярожанасцю ставіўся да альтэрнатыўных мадэляў гэтай гісторыі. Мы маем на ўвазе ў першую чаргу канцэпцыю буйнейшага ўкраінскага вучонага-славіста XX ст. Д. Чыжэўскага. У сваёй рабоце «Параўнальная гісторыя славянскіх літаратур», апублікаванай упершыню на нямецкай мове ў 1968 г., Д. Чыжэўскі выкарыстаў створаную нямецкім гісторыкам культуры Г. Вёльфлінам так званую *бінарна-генетычную мадэль літаратурнай перыядызцыі*, якая ў сваю чаргу грунтуецца на канцэпцыі двух відаў культур, распрацаванай А. Шлегелем, Ф. Шэлінгам і Ф. Ніцшэ. Аднак канкрэтную графічную праекцыю гэтай мадэлі – а менавіта сінусоіду – Д. Чыжэўскі запазычыў у польскага літаратуразнаўца Ю. Кшыжанеўскага. Ужо пасля першай публікацыі Д. Чыжэўскім сваёй працы ў 1952 г. з першапачатковым варыянтам названай схемы акадэмік Д. Ліхачоў вельмі крытычна яе (схему) ацаніў, на што звярнуў увагу У. Кароткі [47, с. 24; 49, с. 8]. Д. Ліхачоў лічыў, што схема, створаная Д. Чыжэўскім для ўсіх славянскіх літаратур, не можа прымяняцца да рускай літаратуры, якая не ведала Рэнесансу, дзе Барока і Класіцызм не выступалі як кірункі двух супрацьлеглых тыпаў і г. д. Пры гэтым ў сваёй публікацыі [71, с. 4] ён графічна ўзнаўляе першапачатковы (спрошчаны) варыянт сінусоіды Д. Чыжэўскага, у якой адлюстраваны толькі асноўныя эпохі – Сярэднявек, Рэнесанс, Барока і г. д.



Аднак у самым вядомым (берлінскім) выданні работы Д. Чыжэўскага яго «сінусоіда» выглядае наступным чынам [199, с. 31]:



¹ (Frühmittelalter – ранняе Сярэднявёкаўе, Spätmittelalter – позняе Сярэднявёкаўе, Renaissance – Рэнесанс, Manierismus – маньерызм, Barock – Барока, Rokoko – ракако, Klassizismus – класіцызм, Empfindlichkeit – сентыменталізм, Romantik – рамантызм, Biedermeier – бідэрмайер, Realismus – рэалізм, Impressionismus – імпрэсіянізм, «Moderne» – мадэрнізм.)

Прынцыпова важна тут выдзяленне ўкраінскім вучоным «пераходных з’яў», або «пераходных эпох»: маньерызму, ракако, сентыменталізму, бідэрмайера, імпрэсіянізму. Фактычна Д. Чыжэўскі ўпершыню прынцыпова падкрэсліў патэнцыяльную актуальнасць гэтых пераходных эпох для гісторыі славянскіх літаратур. Праўда, вучоны сцвярджаў, што гэта рабочая гіпотэза не можа дагматычна прымяняцца да гісторыі любой славянскай літаратуры (і ў прынцыпе тым самым адказаў на пярэчанні Д. Ліхачова). Сам жа акадэмік Д. Ліхачоў на гэту (поўную) схему Д. Чыжэўскага больш нідзе не спасылаўся.

Аднак выклікае здзіўленне той факт, што ў новым украінскім перавыданні «Параўнальнай гісторыі славянскіх літаратур» Д. Чыжэўскага (Кіеў, 2005), дзе ў якасці зыходнага тэксту ўказана берлінскае выданне 1968 г., мы бачым толькі тую спрошчаную схему, на якую ў сваіх разважаннях абапіраецца Д. Ліхачоў [121, с. 38]. Чаму ж украінскія выдаўцы так і не прывялі поўнай сінусоіды Д. Чыжэўскага, якая ў берлінскім выданні вельмі наглядна дапаўняла вербальны дыскурс даследавання? Гэта тым больш дзіўна, што схема Д. Чыжэўскага ўвасабляе не толькі сучасныя аўтару, але і пазнейшыя адкрыцці ў галіне гісторыі славянскіх літаратур. Так, яшчэ ў 50-х гг. XX ст. польскі вучоны К. Куманецкі адстойваў правамернасць існавання тэрміна «маньерызм» у кантэксце гісторыі польскай літаратуры, а ў нашы дні правамернасць ужывання тэрмінаў «сентыменталізм» і «бідэрмайер» у кантэксце гісторыі беларускай літаратуры абгрунтаванае І. А. Бурдзэльвай [17; 18].

Выкарыстанне эвалюцыйных мадэлей і схем да сённяшняга дня практыкуецца ў гуманітарным дыскурсе. Так, расійскі даследчык А. Чучын-Русаў прапанаваў свой варыянт «працягу» бінарна-генетычнай схемы Г. Вёльфліна і давёў гэтую схему да канца XX ст. [122]. Апошні перыяд – пасля 80-х гг. XX ст. – вылучаны пад інтрыгуючай метафарычнай назвай «Апакаліпсіс пад наркозам. Вяртанне да вытокаў». Аднак пры ўсёй дасціпнасці аўтара яго імкненне да ўніверсальнасці і занадта шырокіх абагульненняў выклікае, зразумела, шэраг пытанняў.

Выкарыстанне бінарна-генетычнай мадэлі для схематызацыі гісторыі нацыянальнай літаратуры адрозніваецца, на наш погляд, больш высокай ступенню навуковай верыфікаванасці. Так, У. Кароткі, абагульніўшы вопыт папярэднікаў, прапанаваў сваю схему, якая дазваляе класіфікаваць эпохі і стылі прымяняльна да гісторыі беларускай літаратуры [49, с. 20]:

Эпоха (канфесійная)	Эпоха (культурная)	Стагоддзі	Стыль (мастацкі)
хрысціянізацыі ўсходніх славян	Ранняга Сярэднявечаўя	XI–XIII	кампілятыўна-імітацыйны
артадаксальна-праваслаўнага дыдактызма	Позняга Сярэднявечаўя	XIV–XV	царкоўна-арнаментальны
лацінска-каталіцкага асветніцтва	Ранняга Адраджэння	XVI (першая палова)	рэнесансны
Рэфармацыі	Позняга Адраджэння	XVI (другая палова)	рэнесансны
Контррэфармацыі і Контрправаслаўя	Барока	XVI (канец) – XVII	барочны

Аўтар дыферэнцыруе эпохі канфесійныя і эпохі культурныя, уводзіць актуальны менавіта ў кантэксте гісторыі беларускай літаратуры тэрмін «контрправаслаўе», вылучае артадаксальна-праваслаўны дыдактызм і лацінска-каталіцкае асветніцтва як дзве канфесійныя эпохі, якія паслядоўна змяняюць адна адну, што азначала ў культурным плане пераход ад Сярэдневякоўя да Рэнесансу.

Аднак у развіцці эвалюцыйных канцэпцый гісторыі беларускай, рускай і ўкраінскай літаратур найбольш дыскусійным да сённяшняга дня застаецца пытанне пра нацыянальную ідэнтыфікацыю. Першая проблемная зона – тэрміналагічны дыкурс вакол «древнерусской литературы» XI–XIV стст. У акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры XI–XIX стст.» (2006, т. 1) абгрунтоўваецца мэтазгоднасць выкарыстання выразу «старажытная Русь» «для пазначэння агульнай культурна-гістарычнай прасторы, якая склалася на грунце суперэтнічнай, моўнай, рэлігійнай еднасці, а таксама агульнага сацыяльнага ўкладу жыцця» [25, с. 16]. Аднак гэты выраз ужываецца толькі ў дачыненні да літаратуры перыяду ранняга Сярэдневякоўя (XI–XIII стст.). У Кароткі крытычна ацэньвае інтэнцыі акадэміка Д. Ліхачова атаясамліваць тэрміны «древнерусская литература» і «древневеликорусская литература» ў дачыненні да літаратуры XIV–XVII стст. як даніну даўно сфарміраванай традыцыі, а таксама паказвае шэраг тэрміналагічных нацяжак у працах Д. Ліхачова, В. Колесава і А. Рабінсона. Каб пазбегнуць непатрэбнай метанімізацыі навуковага дыскурсу, аўтар лічыць мэтазгодным прызнаць, што «гісторыя ўкраінскай літаратуры з’яўляецца храналагічна першаснай у адносінах да беларускай і рускай літаратур, як, у сваю чаргу, літаратуры Візантыі і Балгарыі сталі грунтам для ўзнікнення ўкраінскай літаратуры (першапачаткова – у Кіеве)» [49, с. 11]. Даследчык лічыць неэтычным і навукова няправільным пазначэнне літаратуры Кіеўскай, Турава-Пінскай або Полацкай Русі адным «універсальным» тэрмінам («древнерусская литература»), паколькі, з яго пункту гледжання, ужо з самага пачатку свайго развіцця беларуская, руская і ўкраінская літаратуры мелі не толькі розныя храналагічныя пункты адліку, але і адрозніваліся сваёй ідэйна-мастацкай спецыфікай. Таму вучоны лічыць магчымым разважаць не пра нейкую адзіную ўсходнеславянскую кніжнасць, а толькі пра асобныя ўсходнеславянскія літаратуры (пачынаючы з узнікнення пісьмовай традыцыі ва ўсходніх славян).

На жаль, у расійскім навуковым дыскурсе спробы пераадолення або хоць бы абмеркавання адзначанай вышэй метанімізацыі, любыя дыскусіі на гэту тэму ўспрымаюцца часцей за ўсё як мінімум са здзіўленнем. Аўтары падручнікаў па-ранейшаму дазваляюць сабе не абцяжараныя залішняй аргументацыяй разважанні пра «словесные привычки» і «неустоявшиеся слова», якія ідуць ад акадэміка Д. Ліхачова. Так, аўтары вучэб-

нага дапаможніка для ВНУ «История русской литературы XI–XIX веков» (М., 2001) пішуць: «В период формирования литературы, ее “ученичества”, средоточием политической и культурной жизни являлся Киев, “матерь городов русских”, поэтому литературу XI–XII веков принято называть литературой Киевской Руси» [40, с. 11]. Цалкам заканамерна ў гэтым сэнсе, што сучасныя расійскія даследчыкі, якія часткова «рэабілітавалі» нават прафесара Д. Чыжэўскага, якія выдалі ў 2008 г. шыкоўную ў сваім паліграфічным выкананні «Историю русской литературы» князя Д. Святаполк-Мірскага, да сённяшняга дня «не заўважаюць» надзвычай цікавага і грунтоўнага даследавання вядомага нямецкага славіста Ганса Ротэ з характэрнай назвай «Was ist *altrussische Literatur*?» («Што такое *древнерусская литература*?») (Вісбадэн, 2000).

Нярэдка ў якасці аргумента на карысць адзінай «древнерусской», або старажытнаўсходнеславянскай, літаратуры выкарыстоўваецца тэзіс пра агульнасць жанравай сістэмы літаратуры Старажытнай Русі. Аднак, на нашу думку, апісанне працэсаў генезісу і эвалюцыі жанраў ні ў якім разе нельга падмяняць уяўленнем пра працэсы фарміравання нацыянальнай традыцыі, тым больш нацыянальнай ідэі і самасвядомасці.

Падобна, менавіта такая падмена назіраецца ў артыкуле Л. Сіньковай «Беларуская літаратура ў параўнальным вывучэнні», дзе вядомая даследчыца беларускай літаратуры XX ст. крытыкуе нашу канцэпцыю генезісу і эвалюцыі ліра-эпічнай традыцыі ў беларускай літаратуры з XVI па XIX ст. Яна не прымае сфармуляванага намі тэзіса пра фарміраванне ліра-эпічнай традыцыі ў літаратуры Беларусі як паступальнага працэсу, а ў якасці аргумента прыводзіць травестыйную «Энеіду наываварат» В. Равінскага, у якой хоча бачыць «парадыгмальную змену эпох» [99, с. 11]. Але чаму? Насамрэч, нават з’яўленне адной з першых травестый новага часу – «Энеіды» П. Скарона ў XVII ст. – ніякай парадыгмальнай змены эпох у французскай літаратуры не азначала: праз тры чвэрці стагоддзя Вальтэр пачаў сваю творчую кар’еру з класічнай эпапеі – паэмы «Генрыяда» (1725). Сітуацыя змены жанравай парадыгмы – працэс складаны і не звязаны наўпрост са зменай эпох. Б. Эйхенбаум яшчэ ў 1923 г. адзначаў: «Састарэлі жанры – самае складанае і разам з тым самае плённае для мастацтва становішча» (цыт. па: [91, с. 214]). Але разважанні пра жанравую эвалюцыю трэба вельмі асцярожна спалучаць з усімі іншымі ракурсамі літаратуразнаўчага даследавання.

Тым часам, згадаўшы традыцыю травесціравання гераічнага эпасу, Л. Сінькова тут жа пераводзіць свае разважанні зусім у іншую плоскасць. «Прынцыповы алгарытм развіцця беларускай літаратуры, – піша яна, – мае на ўвазе ... адмаўленне ад тых сваіх традыцый, якія перарываліся-

перайначваліся іншакультурнай асіміляцыяй¹» [106, с. 11]. Гэта думка, на наш погляд, не мае дачынення да праблемы эвалюцыі ліра-эпасу: яна датычыцца праблемы беларускай нацыянальнай традыцыі. Людміла Дзмітрыеўна, жадаючы абвергнуць наш тэзіс пра тое, што «фарміраванне ліра-эпічнай традыцыі ў беларускай літаратуры – паступальны і цэласны працэс» [87, с. 5], пярэчыць: не, гэта «рух як мінімум па спіралі, рух дыскрэтны, перарывісты» [99, с. 11]. Аднак рух па спіралі ёсць разнавіднасць паступальнага руху (што пацвердзіць любы падручнік фізікі); акрамя таго, само навуковае азначэнне паступальнага руху не супрацьпастаўляе яго руху кручэння, гэта значыць, руху па спіралі. Наша канцэпцыя фарміравання ліра-эпічнай традыцыі – ад лацінамоўных аўтараў да ліра-эпасу А. Міцкевіча (а значыць, і творчасці пазнейшых, беларускамоўных, аўтараў) прыняццова карэлюе з эвалюцыйнай ідэяй Г. Р. Яўса, які пісаў, што новы твор узнікае «на фоне папярэдніх твораў або тых, якія з ім канкуруюць; пазней атрымлівае прызнанне як паспяхова форма, дасягае “вяршыні” літаратурнай эпохі, потым пачынае ўзнаўляцца, а тым самым паступова аўтаматызуецца, і, нарэшце, са сцвярджэннем новай літаратурнай формы папярэдняя, як ужо сцёрты жанр, успрымаецца ў літаратурным дыскурсе з пагардай» [149, с. 187]. Ілюстрацыю тэарэтычнай схемы Г. Р. Яўса мы бачым у гісторыі беларускай літаратуры. Звяржэнне вергілевай «Энеіды» з п’едэстала жанравай іерархіі, абуванне алімпійскіх багоў у лапці ў «Энеідзе» В. Равінскага патрэбна было для таго, каб стварыць эпапею новага часу, выдатныя ўзоры якой мы знаходзім у творчасці Адама Міцкевіча і Уладзіслава Сыракомлі. Але ні адзін, ні другі ніколі не зрабіліся б бліскучымі эпікамі, калі б не прайшлі грунтоўную школу падрыхтоўкі ў галіне класічнай паэтыкі (Міцкевіч – у наваградскіх, Сыракомля – у нявіжскіх айцоў-дамініканцаў), калі б дасканалы не засвоілі мастацкі матэрыял той жа «Энеіды», а таксама іншых узораў класічнага гераічнага эпасу. Так што мы не бачым тут ніякай дыскрэтнасці, а вось развіццё па спіралі насамрэч назіраецца. Калі ж гаварыць пра эксплікацыю **нацыянальнай** (у розных значэннях) **ідэі** ў помніках шматмоўнага ліра-эпасу Беларусі XVI–XIX стст., то тут мы абавязкова, прычым неаднаразова, будзем знаходзіць тую самую дыскрэтнасць, пра якую піша Л. Сінькова.

Вырашэнне задачы стварэння новай эвалюцыйнай канцэпцыі ў дачыненні да беларускай літаратуры, якая мае прыйсці на змену канцэпцыі паскоранасці В. Каваленкі (або прынамсі дапоўніць і актуалізаваць яе), патрабуе пэўных метадалагічных арыенціраў. Канстатуючы наяўнасць літаратурнай традыцыі, мы мусім памятаць, што паняцце літаратурна-

¹ Вылучана Л. Сіньковай.

мастацкага ўплыву нельга трактаваць прымітыўна: калі аўтар пазнейшага часу чытаў той ці іншы твор даўнейшых часоў – значыць, уплыў ёсць, калі не чытаў – значыць, уплыву няма. І. В. Жук засцерагае літаратуразнаўцаў ад такога занадта артадаксальнага разумення ўплыву літаратурнага вопыту папярэднікаў на творчасць паслядоўнікаў. «Літаратура, – піша вучоны, – жыва памятае вырваныя з яе творы, загубленыя лёсы яе стваральнікаў і трымае ўгатаванае для іх месца і выштукаваную “пад памер” матрыцу. Але на мяжы разрыву праступае незагойная сукровіца балючым напамінкам пра тое, што нармальнасць парушана, што, блукаючы следам за адарванымі лісткамі, складаючы іх адно да аднаго, як гербарый, мы толькі рэканструюем не столькі самую матэрыю літаратуры, колькі пашкоджаны духоўны зрок» [34, с. 3]. Намнога прасцей вызначыць толькі пачатак фарміравання пэўнай літаратурнай традыцыі ў беларускай літаратуры, а потым адразу «пераскочыць» у патрэбны даследчыку перыяд (напрыклад, ад Вергілія – да Яна Радвана); больш складана прасачыць усе этапы эвалюцыі паслядоўна, прааналізаваць усю разнастайнасць той ці іншай жанравай формы на значным гістарычным адрэзку, а таксама высветліць ступень залежнасці мастацкіх пошукаў пісьменнікаў новага часу ад творчых здабыткаў старажытных паэтаў. Пры гэтым, як неаднаразова падкрэсліваў Г. Р. Яўс, трэба адмовіцца ад уяўлення пра літаратуру як «традыцыйны шэраг шэдэўраў і вялікіх аўтараў» [149, с. 158] і звязаць на тых артефакты, якія, паводле І. Жука, можна трактаваць хутчэй як «незагойную сукровіцу», як сведчанне парушэння натуральнага працэсу эвалюцыі.

Гаворачы пра феномен літаратурнай традыцыі, Г. Р. Яўс падкрэсліваў, што чытач як адрасат быў не пасіўным звязом у трохкутніку «аўтар – твор – публіка», а ўяўляў сабою энергію, што творыць гісторыю; гэта ў сваю чаргу дае магчымасць разглядаць літаратуру як «дыялог твора і публікі, які ўтварае кантынуум» [149, с. 168]. Даследчык акцэнтуюе ролю эмпірычных даных, на якія папярэднія літаратуразнаўцы часта не звярталі ўвагі: «гэта літаратурныя даныя, якія дазваляюць устанавіць для кожнага твора спецыфічны набор чаканняў публікі, які папярэднічае як псіхалагічнай рэакцыі, так і суб’ектыўнаму разуменню асобнага чытача» [149, с. 171]. Ні рукапісы твораў пісьменніка, ні яго дзённікі або лісты не могуць даць поўнай інфармацыі пра ўсе магчымыя каналы рэцэпцыі культурных традыцый. Так, М. Тычына лічыць, што Якуб Колас у сваім творчым руху інтуітыўна ішоў паралельна з аўтарамі «філасофіі жыцця» (і найперш з В. Дзілтэем), «пра якога, хутчэй за ўсё, нічога не чуў і не ведаў, хаця росквіт філасофскай думкі таго быў у самым пачатку XX стагоддзя, калі малады Колас лёгка і прагна схопліваў новыя ідэі, якія луналі ў паветры» [107, с. 25]. «Лунаць у паветры», перадавацца ў працэсе творчых зносін

(як непасрэдных, так і апасродкаваных) маглі не толькі ідэі, але і актуальныя мастацкія прыярытэты, якія вызначалі кірунак творчасці пісьменніка. Каналы гэтай перадачы неабавязкова звязваць толькі з філасофіяй, эстэтыкай або ідэалогіяй пэўнай эпохі. Важную ролю тут маглі адыграваць краёвыя, сямейныя традыцыі, сяброўскія кантакты, асоба настаўніка, куміра і г. д.

Вяртаючыся да артыкула «Беларуская літаратура ў параўнальным вывучэнні», адзначым, што Л. Сінькова паставіла перад сабой высакароднейшую задачу: супрацьстаяць як старым, так і сучасным праявам агрэсіі супраць беларускасці. Гэта імкненне выразна дэфініраваць і ў пэўным сэнсе «ачысціць» паняцце нацыянальнай літаратуры ва ўмовах існавання як беларуска-, так і рускамоўнай літаратуры Беларусі зразумелае і слушнае. Так, насамрэч гэта важна і актуальна для літаратурнага дыскурсу рубляжа XX і XXI стст.: ва ўмовах суверэннай Рэспублікі Беларусі, добра развітай літаратурнай беларускай мовы, пры наяўнасці аўтаномнага і ў дастатковай ступені інстытуцыяналізаванага літаратурнага поля (наяўнасць апошняга, дарэчы, менавіта Л. Сінькова бліскуча абгрунтавала ў адным са сваіх артыкулаў [100]). Тут цалкам зразумелае імкненне сфарміраваць выразнае ўяўленне пра беларускую літаратуру як школьны прадмет XXI ст., гэта значыць, пра тую літаратуру, у якой адлюстравана беларуская нацыянальная ідэя, увасоблена беларуская нацыянальная самасвядомасць. І калі ідзе гаворка пра сучасны літаратурны працэс, то ніякіх пытанняў і сумненняў не ўзнікае.

Калі ж пачаць заглябляцца ў гісторыю, то тут перад беларускім літаратуразнаўцам паўстане цэлы комплекс ідэнтыфікацыйных праблем. З імі не сутыкаецца ні ўкраінскае, ні тым больш расійскае літаратуразнаўства: яны маюць справу ўжо ў XIX ст. з літаратурай, што выразна ідэнтыфікуецца ў сваёй – адпаведна рускай ці ўкраінскай – нацыянальнай прыналежнасці. Нікому не трэба даказваць, што Пушкін, Лермантаў, Талстой, нават Гогаль, нават Дастаеўскі – рускія пісьменнікі; ніхто не будзе сумнявацца ў тым, што Катлярэўскі, Шаўчэнка, Куліш – украінскія аўтары. Інакш выглядае справа з беларускай літаратурай.

Як у савецкім, так і ў постсавецкім літаратуразнаўстве так ці інакш акцэнтуюцца тэзіс пра паступовае ўзрастанне нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Так, А. Мальдзіс у «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (т. 2, 1969), гаворачы пра літаратуру XIX ст., сцвярджае, што ў сувязі са станаўленнем нацыі ўзрастала нацыянальная свядомасць беларускага народа. «Праўда, – даводзіць вучоны, – само слова “беларускі” ўжывалася ў той час яшчэ рэдка і недакладна» [75, с. 9], гэта значыць, не ў этнаграфічным, а ў тэрытарыяльным сэнсе, для пазначэння ўсходніх рэгіёнаў – Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Гэта,

піша далей аўтар, «дало магчымасць аднаму з першых даследчыкаў беларускай літаратуры Р. Падбярэскаму <...> аднесці да беларускай літаратуры рад польскіх паэтаў – Ф. Князьніна, Я. Аношку, Т. Лада-Заблоцкага» [75, с. 9–10]. Пры гэтым, працягвае аўтар, частка мясцовай шляхты падзяляла памылковае меркаванне, што яна – частка польскай шляхты, а беларуская мова з’яўляецца дыялектам польскай.

Мы прывялі гэту думку вядомага вучонага не толькі таму, што ў сучасным беларускім навуковым і адукацыйным дыскурсе Ф. Князьнін, Я. Аношка і Т. Лада-Заблоцкі ўжо не лічацца польскімі паэтамі: іх творчасць разглядаецца ў курсе гісторыі беларускай літаратуры. Думка пра недакладнасць выкарыстання слова «беларускі», называнне Р. Падбярэскага «адным з першых даследчыкаў беларускай літаратуры», выраз «памылковае меркаванне, быццам бы Беларусь з’яўляецца часткай Польшчы» ў дадзеным выпадку ўжываюцца ў яўным метатрапалагічным фокусе, гэта значыць, як ідэалагічна абумоўлены метаніміі – «Anzeige» (*апазнавальныя знакі*), паводле Э. Гусерля [142, с. 25]. Гэтыя знакі павінны былі дапамагчы савецкаму беларускаму чытачу паверыць, што ў 40-х гг. XIX ст. (а вышэй згаданы артыкул Р. Падбярэскага быў апублікаваны ў 1844 г.) ужо існавала ўяўленне пра Беларусь не як пра частку Польшчы, пра беларускую мову не як пра дыялект і, самае галоўнае, пра наяўнасць у першай палове XIX ст. не толькі выразу «*беларуская літаратура*», але нават даследчыка гэтай літаратуры – Р. Падбярэскага.

Ужо ў постсавецкі перыяд, у канцы XX і пачатку XXI ст., пра той жа артыкул Р. Падбярэскага «Białoruś i Jan Barszczewski» пачынае актыўна пісаць Мікола Хаўстовіч. Следам за Максімам Гарэцкім і Кастусём Цвіркам («...аўтар зрабіў цікавы агляд беларускай літаратуры свайго часу, пачаўшы з ранейшых пісьменнікаў» [69, с. 303]) М. Хаўстовіч назваў гэты артыкул смелай спробай расказаць пра беларускую літаратуру. Пры гэтым даследчык сцвярджае, што Р. Падбярэскі вызначыў выразныя крытэрыі беларускай літаратуры: маўляў, «“чыста народнаю” ён называе літаратуру на беларускай мове», а «нацыянальнай ён лічыць літаратуру, якая закранае нацыянальныя праблемы, нацыянальнае жыццё, а не на замежны лад апявае чужыя пачуцці» [115, с. 79]. На самой справе такая літаратуразнаўчая інтэрпрэтацыя з’яўляецца асаблівай метаніміяй, сканструяванай М. Хаўстовічам. Паказальна, што ён нідзе не цытуе артыкул Р. Падбярэскага ў арыгінале, рэдка цытуе нават у перакладзе, а часцей пераказвае сваімі словамі.

У рэальнасці Р. Падбярэскі адзначаў «na osądzonej dotąd na stronę zapadłą Białejrusi <...> niezwykły ruch intelektualny» («*незвычайны інтэлектуальны рух на Белаі Русі, якая да гэтага лічылася заняпалай старонкай*»). Ён пісаў, што «literatura na Białejrusi zaczyna być u płci obojej miłą zabawą» (*лі-*

BI A Ł O R U Ś

I

JAN BARSZCZEWSKI *).

Cóż w tém traci ogół, że każdy tak przemawia jak czuje, jak jest przekonany?...
Czy nie szlachetniej, aby Krytyk wynurzał własne myśli, jak żeby mówił to, w co sam nie wierzy?....

ŻEGOTA KOSTROWIEC, o KRYTYCE.

Na osądzonęj dotąd za stronę zapadłą Białejrusi, daje się od niejakiego czasu wyraźnie postrzegać niezwykły ruch intelektualny. Dopatrujemy się go w faktach objawiających się w literaturze, a więcéj jeszcze w żywym interessie, jaki sama Literatura zaczyna obudzać w życiu domowém obywateli, potoczne ich rozmowy

*) Jest to część moich pism o Białejrusi; ja tu w krótkim zarysie starałem się przedstawić Literaturę białoruską, tak jak w *Listach* statystyczne wiadomości z moich podróży, a we wstępie do jednej z *towarzyskich* powieści P. *Barszczewskiego* zamierzam skreślić fizjognomią czasów po-jezuickich.

I

Пачатак артыкула Рамуальда Падбярэскага
«Беларусь і Ян Баршчэўскі»

тартатура на Белаі Русі пачынае быць як для жанчын, так і для мужчын мілай забавай) [177, с. II]. І далей: «W domach oświeceńszych <...> nawet nie szukają chluby ze szczebiotania po frańcusku... Matki zajmują się z godną największego uwielbienia troskliwością uczeniem dzieci przedewszystkiem rodzowitego języka» (У дамах больш адукаваных [людзей] <...> нават не шукаюць пацехі ў ішчабятанні па-французску... Маткі займаюцца з вартай найвялікшага ўхвалення стараннасцю навучаннем дзяцей перадусім роднай мове) [177, с. II].

Для адекватнага разумення слоў Р. Падбярэскага неабходна, згодна з рэкамендацыяй Г. Р. Яўса, адмовіцца ад дыяхраніі і «выканаць сінхранічны зрэз» [150, с. 145]. У дадзеным выпадку важна, каму належаць гэтыя словы і ў які час яны былі выказаны. Р. Падбярэскі быў выдаўцом, які пачаў сваю кар’еру ў 40-х гг. XIX ст. у Маскве, потым працягнуў яе ў Пецярбургу; ён быў знаёмы са славутымі славянафіламі братамі Кірэеўскімі і – што асабліва важна – належаў да старажытнага беларускага арыстакратычнага роду Друцкіх-Падбярэскіх. Князі Друцкія паходзілі з роду Рурывавічаў. Менавіта таму публіцыст разважае тут не пра польскую, але і не пра беларускую літаратуру, а пра літаратурны рух на Беларусі, які павінен зрабіцца прыкладам у супрацьстаянні галаманіі. У гэтым сэнсе, на яго думку, толькі два аўтары заслугоўваюць таго, каб называцца нацыянальнымі (або народнымі)¹ беларускімі («dwaj tylko pisarze zdają się zasługiwać na nazwanie narodowych białoruskich» [177, с. XI]): польскамоўны аўтар Рысінскі і аўтар беларускай травесціраванай «Энеіды» Манькоўскі. Якраз беларускамоўную «Энеіду» Р. Падбярэскі называе чыста беларускай нацыянальнай (або народнай) паэмай паводле свайго духу і формы: «jest to czysto-narodowe białoruskie poema, z ducha i formy» [177, с. XI]. Але Р. Падбярэскі зусім не піша тут пра беларускую мову як крытэрыі вызначэння чыста народнай беларускай літаратуры, у чым пераконвае нас М. Хаўстовіч.

Характарызуючы артыкул «Беларусь і Ян Баршчэўскі», М. Хаўстовіч у многіх выпадках карэктывуе думкі Р. Падбярэскага ў патрэбным яму рэчышчы. Зразумела, пры гэтым вучоны кіраваўся высакароднымі патрыятычнымі мэтамі. Вядомы даследчык і перакладчык Мікола Валянцінавіч Хаўстовіч, які ў канцы 90-х гг. XX ст. упершыню распрацаваў і пачаў чытаць у БДУ курс лекцый па гісторыі беларускай літаратуры XVIII – першай паловы XIX ст., сфарміраваў (не ў апошнюю чаргу дзякуючы ўласным перакладам) корпус тэкстаў гэтага перыяду, меў на мэце сцвердзіць тэзу: «Беларуская літаратура – гэта літаратура, створаная беларуса-

¹ Польскі прыметнік *narodowy* можа перакладацца і як «народны», і як «нацыянальны».

мі пра беларусаў ды Беларусь і ў першую чаргу для беларусаў» [10, с. 4]. Аднак, дазволіўшы сабе яшчэ ў канцы мінулага стагоддзя адвольную інтэрпрэтацыю артыкула Р. Падбярэскага, шануюны аўтар стварыў, на жаль, пастку самому сабе. У 2008 г. М. Хаўстовіч выдаў кнігу «Жыццё і творчасць Рамуальда Падбярэскага». У гэтай кнізе ён змясціў пераклад артыкула «Беларусь і Ян Баршчэўскі», аднак у сваім уласным артыкуле пра творчасць пісьменніка («Мая аснова – адно праца літараткая») вучоны пакінуў ранейшыя пасажы, напрыклад, пра тое, што «чыста народнай» літаратурай Р. Падбярэскі называе літаратуру на беларускай мове (гл.: [112, с. 24]). Такім чынам, зроблены М. Хаўстовічам пераклад артыкула Р. Падбярэскага фактычна не адпавядае высновам самога даследчыка.

Не думаем, што канцэпцыя фарміравання нацыянальнай літаратуры ў XIX ст. (або, паводле вельмі трапнага выразу М. Хаўстовіча, канцэпцыя яе эмансіпацыі з рэчыпаспалітаўскай літаратурнай сістэмы [111]) нейкім чынам пацярпіць ад таго, што мы прызнаем відавочны факт: Р. Падбярэскі не гаворыць у сваім артыкуле ні пра беларускую літаратуру, ні нават пра беларускую мову. Калі пісьменнік ухваляе тых матак, якія навучаюць дзяцей роднай мове, то пад гэтым ён мае на ўвазе тую асаблівую разнавіднасць мяшанай польска-беларускай гаворкі (так званы *bigos*), якой карысталася засцяпковая шляхта (*szlachta zaściankowa* або *szlachta zagrodowa*) на Беларусі ў XIX ст. Менавіта гэтую моўную стыхію выкарыстоўваў Ян Чачот у сваіх філамацкіх вершах, што лічацца беларускамоўнымі (адзін з іх цытуецца ў главе 5).

Аднак М. Хаўстовіч у цытаваным вышэй артыкуле, дзе ў цэлым бліскуча асветлена важная метадалагічная праблема гістарычнага літаратурнаўства, выкарыстаў яшчэ адну смелую метанімію – на гэты раз для ацэнкі ролі беларускай мовы ў творчасці Яна Чачота. «Зварот Яна Чачота да творчасці на беларускай мове, – піша вучоны, – гэта падсвядомае выяўленне стану яго душы, не цалкам яшчэ “перавучанай” польскай школай, касцёлам, польскай ідэалогіяй; менавіта думкі, што да маральнага ўдасканалення грамадства неабавязкова ісці праз польскую культуру» [111, с. 73].

Першая частка гэтага сказа – яркая ідэалагічная метанімія, якая не мае нічога агульнага з рэчаіснасцю: пачатак духоўнага фарміравання Яна Чачота звязаны менавіта з польскай школай і каталіцкім касцёлам (якія яшчэ фактары паўплывалі на яго пазней – гэта ўжо іншае пытанне). Дык пра якое «перавучанне» тут можа ісці гаворка? А вось з думкай, сфармуляванай у другой частцы сказа, можна пагадзіцца: у літаратурным дыскурсе Беларусі XIX ст. сцвярджалася ідэя маральнага ўдасканалення грамадства не праз польскую, а праз беларускую шляхецкую культуру. лепшыя прадстаўнікі беларускай шляхты жадалі па-братэрску падаць ру-

ку сваім падданым, якія патрабавалі дапамогі менавіта ад свайго – а не ад польскага або рускага – пана. У гэта шчыра верылі і Я. Баршчэўскі, і К. Каліноўскі, і В. Дунін-Марцінкевіч, бачачы, што, кінутыя на волю лёсу, сяляне страчваюць пазітыўныя сацыяльныя арыентацыі (вершы Я. Баршчэўскага «Рабункі мужыкоў», «Дзеванька», «Гарэліца») і робяцца ахвярамі рознага кшталту грабежнікаў на дзяржаўных пасадах (фарс-вадэвіль «Пінская шляхта» В. Дуніна-Марцінкевіча).

Якое ж напаўненне меў у сярэдзіне XIX ст. эпітэт «нацыянальны / народны» (*narodowy*)? Чаму менавіта польскамоўнага Рысінскага і беларускамоўнага Манькоўскага Р. Падбярэскі лічыў «чыста нацыянальнымі беларускімі пісьменнікамі»? Аказваецца, таму, што іх творчасць «stała się bardzo popularną pomiędzy junacką szlachtą zaściankową» (*стала вельмі папулярнай у юнацкім асяроддзі засцянкавай шляхты*) [177, с. XI]. Пасля гэтых слоў аўтар робіць адпаведную выснову: «Jak Mańkowski był przedstawicielem dowcipu szlachty uboższej w Mohilewskiej, tak Rysiński oświeceniowej w Witebskiej, dwóch gubernijach, składających właściwą Białogość» (*Як Манькоўскі быў прадстаўніком гумару бяднейшай шляхты з Магілёўскай [губерні], так Рысінскі – найбольш адукаванай шляхты з Віцебскай, двух губерняў, якія складалі Беларусь ва ўласным сэнсе*) [177, с. XIII]. Менавіта «гарызонт чаканняў чытача» выступае тут як рэальны эстэтыка-аксіялагічны крытэрыў.

Беларуская засцянкавая шляхта была менавіта тым культурным асяроддзем, з якой паходзіў і беларускі пісьменнік, і беларускі чытач. Яны самі часта ідэнтыфікавалі сябе (і нават яшчэ ў XX ст.) пры дапамозе паняцця «польская шляхта» (*polska szlachta*, па-лацінску – *nobilitas Polona*), але пры гэтым выдатна ўсведамлялі сваю ліцвінскую, або беларускую, або нават «крывічскую» (як у выпадку з Янам Чачотам) рэгіянальнасць. Істотна, аднак, што **прыналежнасць да шляхецкага саслоўя** была рэальнай, не метанімічнай стратэгіяй ідэнтыфікацыі, або, згодна з П. Бурдзё, модусам пазіцыяніравання для аўтараў XIX ст., якія паходзілі з Беларусі, – ад А. Міцкевіча да В. Дуніна-Марцінкевіча. Зусім не выпадкова выхадзец з асяроддзя прыгонных сялян беларус Вінцэс Каратай у сваёй літаратурнай творчасці выступаў як Вінцэнт Каратынскі: такім чынам змяніў сваё прозвішча бацька Вінцэнта, атрымаўшы вольную. Такая трансфармацыя была неабходнай у сярэдзіне XIX ст.

Але ўжо з канца гэтага ж стагоддзя назіраецца наўпрост супрацьлеглая сітуацыя. Модус шляхецкасці быў актуалізаваны Францішкам Багушэвічам у 90-х гг. XIX ст., але для яго рашучага адштурхоўвання, для ажыццяўлення карэннага павароту ў развіцці беларускай літаратуры – павароту, які вызначыў яе прыныпова новыя арыентацыі. Ф. Багушэвіч, які вучыўся ў Нежыне і адчуў на сабе моцны ўплыў украінскага народ-

ніцтва, усведамляючы глыбачэзную, амаль фізічную нянавісць сялян да любых паноў – ці то польскіх, ці то рускіх – звяртаецца да антаганізму (*antagonistic meaning*), на грунце якога, як сцвярджае Хомі Бхабха, можа ажыццяўляцца «ўзаемаабмен каштоўнасцямі, значэннямі і прырытэтамі дзеяння» [20, с. 162]. Чаму беларускі пісьменнік у сваіх творах нідзе не выступае пад сапраўдным – шляхецкім прозвішчам, выкарыстоўваючы «мужыцкія» псеўданімы Мацей Бурачок і Сымон Рэўка з-пад Барысава? Таму што ягонай задачай было аксіялагічна знішчыць пана, шляхціца і паставіць на п'едэстал мужыка.

Падобная стратэгія была яшчэ абсалютна не ўласцівая беларускім аўтарам да Ф. Багушэвіча. Стратэгіі ідэнтыфікацыі Адама Міцкевіча, Яна Баршчэўскага, Уладзіслава Сыракомлі і іншых узніклі на грунце «ліцвін-скасці» і ў рэчышчы «рэчыпаспалітаўскага» пісьменства, што слухна падкрэслівалі і У. Мархель [78, с. 91], і М. Хаўстовіч [111], але гэтыя стратэгіі паўплывалі на далейшую эвалюцыю і ў рэшце рэшт – на фарміраванне ўласна беларускага літаратурнага працэсу. Дзеля больш адэкватнага разумення спецыфікі гэтай эвалюцыі варта ўлічыць, на нашу думку, два істотныя моманты.

Першы. Сёння наспела неабходнасць падрыхтоўкі такіх выданняў іншамовных твораў (а іх у нашай літаратуры аж да пачатку XX ст. – большасць), якія змяшчаюць у сабе тэкст арыгінала – узноўлены або факсімільны (другі варыянт больш пажаданы). Менавіта гэтым шляхам пайшлі ў свой час расійскія медыявісты (на чале з Д. Ліхачовым), ажыццяўляючы грандыёзны праект выдання кніг серыі «Памятники литературы Древней Руси». Менавіта гэтым шляхам ужо даўно ідзе літоўскае гістарычнае літаратуразнаўства: літоўскія вучоныя выдалі ў суправаджэнні факсімільна тэксты не толькі практычна ўсіх лацінамовных аўтараў ВКЛ XVI–XVII стст., але і многіх аўтараў XIX ст., у прыватнасці «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» Уладзіслава Сыракомлі (Вільнюс, 2013).

Другі. У межах даследаванняў па гісторыі беларускай літаратуры нацыянальны крытэрыі, на жаль, даволі часта не выяўляе сваёй эфектыўнасці, але не толькі з той прычыны, пра якую пісала Л. Сінькова: некарэктна прадстаўляць гетэрагеннае як нацыянальнае. Мы бачым неабходнасць больш шырокага выкарыстання не толькі ўжо асвоеных гуманітарным дыскурсам Беларусі паняццяў гетэрагеннасці і рэгіянальнасці, але і паняцця *культурнай прасторы*, выпрацаванага ў нямецкай гуманістыцы, дзе цяпер існуе нават асобны кірунак – *Kulturräumforschung* (*даследаванне культурнай прасторы*) [гл.: 151].

Што ж датычыць рэальных стратэгий ідэнтыфікацыі беларускіх пісьменнікаў XIX ст., то яны былі надзвычай адрознымі, але ў асноўным выз-

началіся складнікамі той акрэсленай гродзенскімі літаратуразнаўцамі матыўнай прасторы, якая прадстаўлена і ў беларускай літаратуры XX ст.: матыў роднай хаты, матыў бяды (у тым ліку вечарнічнай) і матыў шляху (у тым ліку шляху да ведаў). Спробы ж ідэнтыфікаваць гэтых аўтараў паводле іх нацыянальнай прыналежнасці малаперспектыўныя. Відаць, да адпаведнай высновы прыйшоў і А. Мальдзіс, які ў 2012 г. выпусціў кнігу сваіх артыкулаў на рускай мове «Соотечественники». Адам Міцкевіч прадстаўлены першапачаткова як «гениальный сын земли новогрудской», потым аўтар задае правакацыйныя пытанні «Белорус? Поляк? Литвин (литовец)?» і сам дае правільны адказ: «Гении не делятся». Гэта тая асаблівая мадэль беларускага духоўнага вопыту, якую І. Бабкоў прапануе разглядаць праз прызму сацыяльнай эпістэмолагіі і паняцце транскультурнасці [3] і якая дастаткова адэкватна, на нашу думку, метанімізуецца праз вобраз **палімпсеста**¹ ў інтэрпрэтацыі Томаса дэ Квінсі:

«The vellum, from having been the setting of the jewel, has risen at length to be the jewel itself; and the burden of thought, from having given the chief value to the vellum, has now become the chief obstacle to its value; nay, has totally extinguished its value, unless it can be dissociated from the connection. Yet, if this unlinking can be effected, then, fast as the inscription upon the membrane is sinking into rubbish, the membrane itself is reviving in its separate importance; and, from bearing a ministerial value, the vellum has come at last to absorb the whole value» [181, с. 228].

Пергамен, які быў спачатку аправаю каштоўнага каменя, вырас у цане і зраўняўся з самой каштоўнасцю, а важкасць думкі, якая вызначала цану рукапісу, зрабілася галоўнай перашкодай – нават больш таго, цалкам знішчыла каштоўнасць пергамену, бо нанесеныя на яго надпісы выдаліць было нельга. Калі ж такая залежнасць магла быць разарваная, тады пры імклівым пераўтварэнні напісанага на манускрыпце ў непатрэбны друз адраджалася самастойнае значэнне матэрыяльнага носьбіта напісанага: страчваючы чыста службовую, пабочную прыдатнасць, пергамен пачаў цаніцца выключна сам па сабе.

Многае з таго, што наносілася на пергамен нашай нацыянальнай культуры, прычым спачатку яно было надзвычай важным і істотным (напрыклад, прыналежнасць да пэўнай (праваслаўнай, каталіцкай, уніяцкай) веры, шляхецкасць – мужыцкасць, русінскасць – ліцвінскасць і г. д.), з ча-

¹ Палімпсест (грэч. *παλίμψηστον*, ад *πάλιν* – ізноў і *ψητός* – саскрэбены) – рукапіс на пергамене (радзей папірусе) па-над змытым або саскрэбеным тэкстам.

сам пачынала рабіцца перашкодай і зніжала каштоўнасць пергамену. Сам жа пергамен, аснова духоўнай экзістэнцыі беларусаў, – гэта назапашаны на працягу стагоддзяў **інтэлектуальны патэнцыял**, а таксама **прыярытэт адукацыі** і сфарміраваная ў шматлікіх сацыяльных і культурных катастрофах, ва ўмовах хуткай змены палітычных арыентацый **этычная парадыгма народа**, звязаная з прызнаннем чалавечнасці, узаемадапамогі, спагаднасці аксіялагічна вышэйшымі і даражэйшымі за золата. Названыя духоўныя здабыткі на доўгім шляху інтэграцыйных і дэзынтэграцыйных працэсаў у грамадстве «зраўняліся з самой каштоўнасцю» (*length to be the jewel itself*) – з каштоўнасцямі звыклага, але вельмі праблемнага для Беларусі ідэнтыфікацыйнага ўзроўню, які звязаны з нацыянальнай мовай, нацыянальнай дзяржавай, нацыянальнай ідэалогіяй, нацыянальнай рэлігіяй. Інтэлектуальны патэнцыял і этычная парадыгма набылі самадастатковае значэнне ў сітуацыі, калі неаднаразова стаяла пытанне пра выжыванне нацыі. Менавіта гэты аспект і акцэнтавалі Ян Радван у «Радзівіліядзе», Мялецій Смятрыцкі ў «Апалогіі перэгрынацыі», Ян Баршчэўскі ў «Шляхціцы Завальні».

Зрэшты, збой нацыянальнага крытэрыю як стратэгіі ідэнтыфікацыі можа датычыць не толькі літаратуры XI–XIX стст. Цікава ў гэтым сэнсе адно з апошніх інтэрв’ю Святланы Алексіевіч газеце «Комсомольская правда» (2014, 13 сакавіка). Карэспандэнтка спытала сусветна вядомую пісьменніцу: «Вы нарадзіліся ва Украіне, вучыліся ў Беларусі, жылі 11 гадоў у Еўропе – Італіі, Швецыі, Францыі, Германіі. Цяпер вы жывяце ў Беларусі. Кнігі пішаце на рускай мове. Вы кім сябе адчуваеце? Я пра нацыянальную самасвядомасць». Намінантка на Нобелеўскую прэмію адказала так: «Складана сфармуляваць. Я б сказала, напэўна, што мая радзіма – гэта думка».

Як бы гэта ні падалося парадаксальным, але менавіта ў такім адказе мы бачым далучанасць пісьменніцы да традыцый беларускай літаратуры з яе глыбокім інтэлектуалізмам, з яе ўвагай і павагай да чалавечай думкі, да абмену меркаваннямі, да дыялогу – ці то паводле Сакрата, ці то паводле М. Бахціна. Дамінаванне такой стратэгіі самаідэнтыфікацыі сімвалізуе ілюстрацыя ў кнізе апавяданняў Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня», дзе людзі самага рознага сацыяльнага паходжання і, магчыма, розных нацыянальнасцяў, канфесій, прафесійных заняткаў сышліся на традыцыйныя беларускія «вечарніцы». Менавіта такая стратэгія, звязаная з культурным капіталам, які здольны набываць значэнне сімвалічнага (паводле П. Бурдзье), вызначае, на нашу думку, творчасць многіх айчынных пісьменнікаў – незалежна ад эпохі, мовы, канфесійнай прыналежнасці. Выка-

рыстанне такой стратэгіі азначала імкненне ў сітуацыі драматычнай закінутасці (*Geworfenheit*, паводле М. Хайдэгера) да магутных і часцей за ўсё агрэсіўных суседзяў, у перыяд гістарычных катаклізмаў і палітычных авантур – да захавання свайго ўласнага свету ідэй (паводле Платона, сваёй інтэлектуальнай парадыгмы). Менавіта літаратура – з даўнейшых часоў і да XXI ст. – вырашала і вырашае гэту задачу найлепшым чынам.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Якім чынам у сучасным літаратуразнаўстве вырашаецца пытанне «Што такое літаратура?»

2. Прадстаўце асноўныя эвалюцыйныя мадэлі ў літаратуразнаўстве XX–XXI стст. Ці стварылі такія мадэлі беларускія літаратуразнаўцы?

3. У чым складанасць ідэнтыфікацыі твораў літаратуры XIX ст.? Паводле якіх крытэрыяў можа ажыццяўляцца гэта ідэнтыфікацыя?

4. Растлумачце думку Х. Бхабха: на аснове антаганізму можа ажыццяўляцца «ўзаемаабмен каштоўнасцямі, значэннямі і прыярытэтамі дзеяння». Прыкладзіце прыклад, як гэта ўвасобілася ў гісторыі беларускай літаратуры.

5. У чым сутнасць канцэпта палімпсестра ў разуменні Т. дэ Квінсі? Як суадносіцца гэты канцэпт з уяўленнем пра спецыфіку развіцця беларускай літаратуры?

Глава 7

ЛІРА-ЭПАС УЛАДЗІСЛАВА СЫРАКОМЛІ: ПРАГРАМА ДУХОЎНАГА САМАЗАХАВАННЯ НАЦЫІ

У большасці даследаванняў, прысвечаных творчасці Уладзіслава Сыракомлі, напісаных як па-беларуску, так і па-польску, перш за ўсё падкрэсліваецца выключная папулярнасць яго твораў. Пры гэтым польскія літаратуразнаўцы (як гэта найчасцей назіраецца менавіта ў іх працах, калі гаворка ідзе пра тых аўтараў, якія паходзілі з Беларусі) прыпадабняюць нашага паэта да кагосьці з «каронных» літаратараў. Вось меркаванне К. Вайцяхоўскага: «Сыракомля, хоць і не быў такі таленавіты, як Польш¹, аднак карыстаўся вялізным прызнаннем і любоўю сярод чытачоў, дый мы сёння ахвотна чытаем ягоныя творы. Кранае нас шчырасць паэта, узрушвае самотная пачуццёвасць, падкупае заўсёды шляхетная думка ягоных твораў» [202, с. 267]. Падобным чынам Ю. Кшыжаноўскі заўважае, што Сыракомля «спаборнічаў у папулярнасці з Ленартовічам²» [160, с. 353]. Думкай пра папулярнасць паэзіі Сыракомлі (хіба толькі без матыву спаборніцтва) прасякнуты і працы беларускіх вучоных. «Гэты творца ў сярэдзіне XIX ст. быў ці не самым вядомым у Беларусі», – сцвярджаюць П. Васючэнка, Л. Баршчэўскі і М. Тычына [7, с. 68]. Як мінімум тры свае артыкулы, прысвечаныя творчасці Сыракомлі, К. Цвірка пачынае з канстатацыі, што імя паэта «ў сярэдзіне XIX стагоддзя было добра вядома ва ўсіх кутках Беларусі» [117, с. 5; 69, с. 371; 116, с. 5]. А. Мальдзіс, з аднаго боку, падкрэсліваў, што Янка Купала назваў Сыракомлю адным са сваіх любімых паэтаў; з другога боку, пісаў пра трывалае месца, якое занялі творы паэта ў польскай дэмакратычнай літаратуры [75, с. 43]. Нарэшце, у артыкуле з акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры» (Мінск, 2007) У. Мархель прадставіў Сыракомлю як «вядомага ва ўсім славянскім свеце паэта» [78, с. 251].

¹ Вінцэнты Польш (1807–1872) – польскі паэт, які карыстаўся псеўданімам «Януш». Здабыў славу дзякуючы паэтычнаму цыклу «Песні Януша», які быў апублікаваны ў 1835 г. у Парыжы.

² Тэафіл Ленартовіч (1822–1893) – польскі лірык; пісаў вершы, стылізуючы іх пад польскія народныя песні, за што быў названы «лірнікам мазавецкім».

Такая сугучнасць крытычных меркаванняў магла азначаць толькі адно: гаворка ідзе пра вялікага мастака слова, творчае аблічча якога было сапраўды шматгранным, здольным задаволіць самых разнастайных патрабаванняў чытацкай публікі. Найлепшае сведчанне гэтай шматграннасці – вычарпальная характарыстыка пісьменніцкага дыяпазону Сыракомлі, дадзеная У. Мархелем: «Ён пісаў лірычныя вершы і паэмы, гавэндугутаркі і песні, краязнаўчыя нарысы і дарожныя нататкі, гістарычна-літаратурныя даследаванні і рэцэнзіі на паэтычныя кнігі, мясцовыя агляды для газет і публіцыстычныя артыкулы, апавяданні і фалькларыстычныя працы, пераклады з лаціны, французскай, нямецкай, англійскай, іспанскай, рускай, украінскай моў» [78, с. 251].

На першы погляд, адэкватнае ўяўленне пра жанравую і тэматычную разнастайнасць творчасці Сыракомлі фарміруе збор яго выбраных твораў, які выйшаў у 2011 г. Усе апублікаваныя тут тэксты згрупаваны па раздзелах: «Вершы», «Гавэндугутаркі і паэмы», «Проза», «Драматургія», «Публіцыстыка, крытыка». Аднак, калі больш уважліва прааналізаваць раздзел «Гавэндугутаркі і паэмы», то высветліцца, што ў яго склад уваходзяць насамрэч адно гутаркі (гавэндугутаркі). Паэма «Ян з роду Дубарог»¹ прадстаўлена толькі сваёй экспазіцыйнай часткай – «Перадспевам для літоўскага чытача». Такім чынам атрымліваецца, што сённяшні беларускі чытач, які не ведае польскай мовы, не мае магчымасці азнаёміцца з большасцю ліраэпічных твораў Сыракомлі.

Здаецца, няцяжка знайсці вытлумачэнне гэтаму прыкраму факту: паэмы Сыракомлі, напісаныя на польскай мове, не набылі такой папулярнасці (прынамсі сярод беларускіх чытачоў), як яго вершы. Сёння «взітная картка» Сыракомлі ў асветніцка-папулярным дыскурсе Беларусі – беларускамоўны верш «Добрыя весці», які здаецца празрыстым і добра зразумелым для літаратуразнаўчай інтэрпрэтацыі. Да таго ж з падачы двух іншых беларускіх паэтаў – Янкі Лучыны і Янкі Купалы (у творчай спадчыне аднаго і другога ёсць верш пад назвай «Лірнік вясковы», прысвечаны Сыракомлю) – выраз «вясковы лірнік» замацаваўся за вялікім паэтам і абсалютна лагічна быў выбраны У. Мархелем для назвы манаграфіі. Пры ўжыванні ж гэтай метаніміі, на нашу думку, лагічны акцэнт рабіўся і робіцца на слове «вясковы», а не на слове «лірнік», якое ў сваю чаргу выклікае асацыяцыі з лірычнай паэзіяй.

Аднак у свой час А. А. Лойка, таленавіты паэт і назіральны даследчык, даў адэкватную трапалагічную інтэрпрэтацыю выразу «лірнік вясковы». «Лірнікам, – пісаў А. Лойка, – Сыракомлю сталі называць не таму, што ў паэзіі ён быў лірыкам, а якраз у сувязі з эпічнымі творамі паэ-

¹ У перакладзе Кастуся Цвірка – «Радавіты шляхціч Ян Дэмбарог».

та, якія Сыракомля на польскі лад называў гавэндамі, а ў фальклорна-беларускай традыцыі падобны жанр меў назву гутаркі» [72, с. 116]. Разам з тым, прызнаючы, што першасным рэпрэзэнтантам творчасці паэта з'яўляецца яго паэтычны эпас, самі паэмы А. Лойка ўсё ж такі адсоўвае з прырыгэттных пазіцый на карысць гавэндаў-гутарак. Тым часам у польскім «сыракомлязнаўчым» дыскурсе назіраецца адэкватная жанравая расстаноўка акцэнтаў, таму эпічныя творы звычайна змяшчаюцца ў першых тамах (гл., напр.: [157]).

У. Казбярук, Г. Кісялёў і У. Мархель, вывучыўшы розныя спісы верша «Добрыя весці», прыйшлі да высновы, якая бачыцца сімвалічнай у кантэксце нашага даследавання: у 1861 г. была перапрацавана ўступная частка верша, што была напісана ў 1848 г. і ўяўляла сабой завершаны дыялагічны твор (гл.: [77, с. 96–111]). Менавіта на працягу таго перыяду творчасці, які быццам бы «абрамляецца» беларускамоўным вершам «Добрыя весці» (1848–1861), Сыракомля выпрацоўваў сваю эстэтычную праграму. У 50-х гг. XIX ст. ён стварыў вялікія паэтычныя творы, і назва ідыліі «Вясковы лірнік», напісанай у 1852 г., сведчыць пра выбар паэтам адпаведнай жанравай арыентацыі. Слушна, што ў гэтай ідыліі аўтар «раскрыў сваё разуменне ўзаемаадносін песняра, паэзіі і свету», што тут ён «атаясамлівае сябе з рамантычным вандроўным лірнікам – гордым носбітам народнай песні» [77, с. 36]. Але ж лірнікі, бандурысты, гусяры (і на гэта звярнуў увагу А. Лойка!) былі майстрамі сюжэтнага песенна-вершаванага аповеду, працягваючы традыцыі старажытнагрэчаскіх рапсодаў, балцкіх вайдэлатаў, кельцкіх бардаў і ўкраінскіх бандурыстаў. Адпаведна і Сыракомля паставіў перад сабой творчую задачу: стварыць новы тып ліра-эпічнага твора, засведчыўшы сябе песняром свайго народа і свайго часу (як і Мікалай Гусоўскі, толькі з паэзіяй той звязваў свой *otium* – час душэўнага спачыну, сваё Боскае прызначэнне і магчымасць пакінуць след на зямлі). Таму ў чацвёртай частцы «Вясковага лірніка», звяртаючыся да ліры, паэт заяўляе:

Ліра мая ты спеўная з чараўнічага дрэва!

Пояць слязамі людзі

Песні мае, і ў часіну, калі навек я спачыну,

Ты маім помнікам будзеш.

(Пераклад К. Цвіркi)

Расцытаваны па радках і строках «Вясковы лірнік» большасцю даследчыкаў разглядаецца фактычна як асноўная дэкларацыя эстэтычнай праграмы яго аўтара. Між тым гэты твор пры ўсёй шырыні яго праблемна-эстэтычнага дыяпазону – не адзіны верш, у якім Сыракомля разважае над адвечнай праблемай прызначэння паэта. Тую ж тэму пясняр уздымае

ў прасякнутым (сама)іроніяй вершы «Роздумы паэта» (1845), а таксама ў вершах «Вясковы музыка» (1854), «Яшчэ лірнік» (1859), «Маўчанне паэта», «Пясняр» (1854). Верш «Пясняр», нягледзячы на яго лірычную прыроду, мае выразны сюжэтны каркас. Песняра запрасілі ў палац караля, і за песню кароль прызначае ўзнагароду – залаты ланцуг. Пясняр, аднак, адмаўляецца ад золата, кажучы: «Pieśń, co się z piersi wylewa, // jest sama sobie nagrodą» (*Песня, што леецца з грудзей, – сама сабе ўзнагарода*) [157, т. V, с. 291]. Пасля гэтага пясняр папрасіў прынесці яму келіх віна, суправадзіўшы сваю просьбу мудрай заўвагай: «Szczęśliwe gościnne ściany, // gdzie pieśniarz siły nabierze!» (*Маюць шчасце тыя гасцінныя сцены, дзе пясняр набярэцца сілы*) [157, т. V, с. 291]. Фактычна гэтай апеляцыйнай аўтар падкрэслівае аб'яднаўчую сілу мастацтва, якое можа прымірыць паміж сабою антаганістаў любога кшталту, найперш прадстаўнікоў розных сацыяльных саслоўяў.

Наогул, у літаратуры XIX ст. цяжка знайсці іншага паэта, які так гарача марыў пра знішчэнне ці ва ўсялякім разе нівеліроўку любых сацыяльных межаў. Антон Луцкевіч слухна залічваў Сыракомлю да тых паноў, «якія бліжэй стаяць да народу, да вёскі, якія адчуваюць тое, што думае народ», лічачы, што менавіта гэты творца «ўдарае ў новы тон: тон прымірэння вёскі з дваром на новых асновах, як роўны з роўным» [74, с. 83]. Тым больш дзіўна, наколькі ўпарта даследчыкі запісвалі Сыракомлю ў апалагеты то таго, то іншага саслоўя. Вялікі майстар паэтычнага слова, літаратурны кумір многіх сваіх суайчыннікаў, з пункту гледжання К. Вайцяхоўскага, «мог бы атрымаць прызванне песняра засяянкавай брацці шляхцічаў-шарачкоў» [202, с. 266], а на думку К. Цвіркі, «абараняў інтарэсы запрыгоненага беларускага сялянства» [116, с. 9]. Кожная з гэтых фармулёвак занадта вузка акрэслівае творчыя інтэнцыі Сыракомлі, літаратурная дзейнасць якога – не толькі мастацкая, але і навуковая, не толькі арыгінальная, але і перакладчыцкая – вызначаецца ідэйна-тэматычнай разнастайнасцю і найбагацейшым жанравым дыяпазомам.

Зрабіўшы акцэнт у сваёй паэзіі на постаці вясковага лірніка, Сыракомля тым самым пазіцыяніраваў сябе ў літаратурным полі як аўтар эпічных твораў, якія павінны захаваць у мастацкай форме памяць пра найвялікшыя падзеі ў жыцці народа, пра найвялікшых яе герояў, правадароў і духоўных настаўнікаў. Неабходнай інтэлектуальнай базай, на якой узбуйнеў эпічны талент паэта, сталі не толькі гады яго вучобы ў хатняга гувернёра, у нясвіжскіх айцоў-дамініканцаў (перадусім у Шымана Чарніцкага, які выкладаў літаратуру), але і яго ўласнае шчырае захапленне гісторыяй і культурай вялікай Айчыны – Рэчы Паспалітай абедзвюх дзяржаў, якая ўздавала ягоных продкаў і якая працягвала жыць у сэрцах патрыётаў нават ва ўмовах расійскай няволі.

Сыракомлева школа эпічнага версіфікатарства была надзвычай грунтоўнай. З многімі помнікамі эпічнай паэзіі ён пазнаёміўся ў працэсе ўласных літаратуразнаўчых даследаванняў. Так, у «Гісторыі літаратуры ў Польшчы» (Вільня, 1850, т. 1) Сыракомля даў высокую ацэнку «Прускай вайне» Яна Вісліцкага і «Раксаланіі» Себасцьяна Кляновіча, абсалютна дакладна вызначыўшы два асноўныя жанравыя вектары нашай лацінскай паэзіі – героіка-эпічны і элегічны. Надалей захапленне Сыракомлі эпасам спрычынілася да з’яўлення шэрагу перакладаў, прычым у першую чаргу помнікаў лацінскай паэзіі. Бадай, з найвялікшым натхненнем ён перакладаў згаданую вышэй «Раксаланію». У пазнейшыя гады Сыракомля пераклаў таксама паэму «Смерць Агі Ізмаіла Чынгіза» сербскага паэта Яна Мазураніча і «Кабзара» Тараса Шаўчэнкі. Усё гэта дало паэту неабходную паэтычную (прынамсі эпічную) загартоўку і дазволіла стварыць шэраг уласных ліра-эпічных твораў.

У разуменні мастацкай прыроды паэмы Сыракомля пайшоў услед за Адамам Міцкевічам, які ажыццяўляў актыўныя жанравыя пошукі ў межах вялікай паэтычнай формы. Называючы «Гражыну» літоўскай аповесцю, «Конрада Валенрода» – гістарычнай аповесцю, шматразова дапрацоўваючы і перапрацоўваючы «Дзядоў», Міцкевіч рабіў подступы да стварэння «эпапеі новага часу» [133, с. 306] – «Пана Тадэвуша». Але і тут ён засведчыў сябе, як справядліва лічыў В. Брухнальскі, не столькі эпікам, колькі ліра-эпікам [133, с. 307]. У гэтых адносінах Міцкевіч быў прыкладам для Сыракомлі, які ў сваім «Кароткім даследаванні мовы і характару паэзіі русінаў Мінскай правінцыі» (1856) прыйшоў да высновы пра перавагу лірызму ў паэзіі беларускага народа – пры тым, што «апавядальныя, гістарычныя, традыцыйныя песні нешматлікія і слабыя» (цыт. па: [77, с. 80–81]). Але ў адрозненне ад Міцкевіча Сыракомля не толькі далей распрацоўвае традыцыйную разнавіднасць вялікай вершаванай формы – паэму, але і надае рысы эпічнасці паэтычнай гутарцы (па-польску *gawęda*), якая карысталася надзвычайнай папулярнасцю ў асяроддзі сярэдняй і дробнай шляхты.

Плёнам глыбокіх роздумаў паэта зрабіліся і змястоўныя прыярытэты яго паэм і гутарак. Рашучую настроенасць на наватарскі змест эпапеі Сыракомля сфармуляваў першапачаткова ў сатырычнай форме ў паэтычных фрагментах «O Filipie z Konopri» («*Пра Піліпа з Канопляў*»), напісаных у 1854 г. Традыцыйны для класічнай эпапеі аргумент паэт вырашае ў палемічным рэчышчы (да падобнага прыёму звярнуўся ў свой час Ян Радван):

*Няхай там пра сівых траянскія падзеі
Гамер або Вергілій пішуць эпапею.
Няхай спявае Таса пра меч крыжакаў годны,*

*Мілтан рай прадставіць, а Бака – скон журботны¹.
На свой манер хай кожны сваё распавадае.
Мяне ж Піліп з Канопляў вабіць, захапляе.*

(Гл.: [157, т. II, с. 127])

(Пераклад Ж. Некрашэвіч-Кароткай)

Парадыруючы далей наступныя неабходныя элементы ўступнай часткі *carmen heroicum* – інвакацыю і касмаграфію, – Сыракомля развітваецца з улюбёнай са школьных гадоў класічнай эпапеей, напоўненай стракатай вобразнасцю і стылістыкай антычнай паэзіі. Цяпер ён бачыць неабходнасць у новых мастацкіх прыярытэтах для твораў вялікай эпічнай формы. Ва ўмовах палітычнага крывадушніцтва расійскіх уладаў і сацыяльнай апатыі многіх прадстаўнікоў айчынай інтэлектуальнай эліты паэт выпрацоўвае выразную маральна-дыдактычную парадыгму, арыентаваную ў першую чаргу на браццяў-шляхту. Як і Міцкевіч, усведамляючы неабходнасць абуджэння гістарычнай памяці (так званай «ліцвінскасці») суайчыннікаў, Сыракомля звяртаецца да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў паэме «Маргер». Але ў адрозненне ад Міцкевіча ён бачыць сваё прызначэнне як песняра-эпіка не ў тым, каб клікаць да барацьбы, а ў тым, каб паказаць шляхі дасягнення грамадскага дабрабыту, разумеючы, што дзеля гэтага неабходна змяніць зацёртае ў вяках уяўленне пра шляхецкую годнасць, надаць яму новы змест і вызначыць новыя задачы ў справе духоўнага адраджэння народа, у справе злучэння арыстакратыі з людям.

На дапамогу паэту прыйшоў вядомы польскі гісторык XVI ст. Марцін Кромер. Яго трактат у дзвюх кнігах пад назвай «*Polonia sive De situ Poloniae et gente Polona*» («*Польшча, або Пра становішча Польшчы і пра польскі народ*»), які быў упершыню апублікаваны ў 1577 г. [158], Сыракомля пераклаў на польскую мову і выдаў у 1853 г. у Вільні ў друкарні Юзафа Завадскага [159]. Да таго ж духоўна-сацыяльная атмасфера пачатку 50-х гг. XIX ст. вызначалася наступствамі «вясны народаў», і ў першую чаргу нацыянальна-вызваленчым рухам ва Украіне. Выношаючы ў сваёй душы задуму стварэння вялікіх эпічных твораў, Сыракомля, магчыма, адштурхоўваўся ад творчага плёну Міцкевіча-эпіка, але адчуваў ужо недастатковую актуальнасць той героіка-ідылічнай выявы, якая бы-

¹ Сыракомля прыгадвае тут італьянскага паэта XVI ст. Тарквата Таса (аўтар гераічнай паэмы «Вызвалены Ерусалім»), англійскага паэта XVII ст. Джона Мілтана (аўтара паэмы «Страчаны рай»), а таксама польскага пісьменніка-езуіта XVIII ст. Юзафа Баку (аўтар вершаваных «Разваг пра неадступную смерць», першае выданне – 1766). Цікава, што ў 1855 г. (тады ж, калі выйшла з друку першая паэма Сыракомлі «Маргер») у Вільні была надрукавана кніга «Адроджаны Бака» – пародыя Уладзіслава Сыракомлі на названы вышэй твор.

ла створана ў «Пане Тадэвушы». Паходзячы з асяроддзя дробнай шляхты, ён добра ведаў надзвычай складаную сістэму сацыяльнай іерархіі сярод тых, хто, паводле Кромера, «in plebe numerantur» (пераклад Сыракомлі – «zalicza się do państwa», *лічацца прасталюдам*) і хто, здараецца, фігуруе ў сучасным навукова-публіцыстычным дыскурсе пад занадта агульным найменнем «сяляне». Пры гэтым, працэсуючы на гістарычную сітуацыю XIX ст. школьныя адукацыйныя стэрэатыпы, чытачы і даследчыкі часам аўтаматычна і непадзельна злучаюць слова «сялянін» з азначэннем «прыгонны». Паказальна ў гэтым сэнсе, што выдатны беларускі літаратуразнавец У. Калеснік, разважаючы пра творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча, пісаў: «Жыццё ставіла яго перад выбарам: або застацца ў асяроддзі польскай дваранскай інтэлігенцыі, да якога ён належаў па праву нараджэння, адукацыі і нават па службовым становішчы, або цалкам звязаць свой лёс з прыгонным сялянствам, якое складала яшчэ толькі этнічны матэрыял беларускай нацыі...» [44, с. 221]. З другой часткай гэтай тэзы можна паспрачацца: этнічны матэрыял беларускай нацыі складалі далёка не толькі прыгонныя сяляне. Увогуле ж, маёмасны і сацыяльны статус «паспалітага» (простага) чалавека на землях былой Рэчы Паспалітай у складзе Расійскай імперыі ў XIX ст. вызначаўся вялікай разнастайнасцю, якая стала вынікам так званых разбораў шляхты. У катэгорыю «простых людзей» (па-лацінску *plebs*, па-польску *pospólstwo*) пасля падзелаў Рэчы Паспалітай трапіла і былая шляхта, якая не здолела пацвердзіць свайго шляхецтва ў адпаведнасці з расійскімі юрыдычнымі нормамі. У такім выпадку былыя шляхцічы пераходзілі ў іншае саслоўе: рабіліся вольнымі хлебаробамі, дзяржаўнымі сялянамі або мяшчанамі.

Складаная схема сацыяльнай іерархіі ў Рэчы Паспалітай, якая складалася прынамсі ў часы М. Кромера, хоць і змянілася пад уплывам палітычнай і юрыдычнай сістэмы Расійскай імперыі, яшчэ «працавала» ў сярэдзіне XIX ст., а таму была добра зразумелая Сыракомлю. Адпаведны раздзел трактата Кромера, прысвечаны саслоўям, не выклікаў, відаць, вялікіх цяжкасцей у Сыракомлі-перакладчыка: ён даволі лёгка падбіраў патрэбныя эквіваленты ў польскай мове для называння разнастайных грамадскіх супольнасцей, бо з дзяцінства кантактаваў з імі ўсімi: «Do państwa zalicza się każdy kto nie szlachcic, bez względu czy się trudni rolą, ogrodnictwem, pszczelnictwem lub chowem bydła, czy jest rzemieślnikiem, wyrobnikiem, karczmarzem, przekupniem, woźnicą lub kupcem czy jako się rzekło mieszka na wsi. Wioski i przedmieścia zamieszkane od rolników, pasterzy bydła i pszczelników, zaś karczmarze, młynarze, rękodzielnicy, woźnicy i dostawcy koni zarówno w miastach jak i po wioskach przemieszkwać zwykli» (*Да прасталюду адносіцца кожны, хто не шляхціч, незалежна ад таго, працуе ён на раллі, займаецца агародніцтвам, пча-*

лярствам ці даглядае быдла, з'яўляецца ён рамеснікам, наёмным працаўніком, карчмаром, гандляром, вазнічым ці купцом, або, як ужо было сказана, жыве на вёсцы. Вёскі і прадмесці заселены земляробамі, пастухамі і пчалярамі, а карчмары, млынары, саматужнікі, вазнічыя і канаводы звычайна пражываюць як у гарадах, так і ў вёсках.) [159, с. 64]. Але тым больш складанай была задача для Сыракомлі-паэта, які меў на мэце паказаць усю гэту разнастайнасць у сваіх творах, а да таго ж знайсці ў гэтай разнастайнасці нейкі аб'яднаўчы фактар. А. А. Лойка ў свой час заўважыў, што паэт «цэнтральнымі героямі сваіх шматлікіх гавэндаў зрабіў беларускіх сялян» [72, с. 117], але ў прыведзеным даследчыкам пераліку (паштар, жаўнер на панскай службе Янка (Цвінтарнік), ляснік Улас, асочнік (потым пчаляр) Хадыка), які можна зрабіць нашмат даўжэйшым, ніводнае «амплуа» не паўтараецца і ў гэтым заключаецца маштабнасць мастацкай задумы паэта.

Вяртаючыся да трактата Марціна Кромера, адзначым, што ўвагу Сыракомлі прыцягнула не толькі само сачыненне, але і асоба польскага гісторыка. Ва ўступным артыкуле перакладчык у якасці эпіграфа прыводзіць разважанні аднаго з сучаснікаў Кромера: маўляў, невядома, ці меў польскі храніст адносіны да *nobilitas generis* – родавай арыстакратыі (насамрэч Кромер паходзіў з мяшчан), але яму ў поўнай ступені было ўласціва штосьці іншае: «*altera illa nobilitas, quae in virtute sibi domicilium fixit*» (той арыстакратызм іншага кшталту, які збудаваў сабе жытло ў дабрачыннасці) [158, с. VII]. Сам Сыракомля, не атрымаўшы багатай спадчыны, па-першае, дабіўся поспеху толькі дзякуючы ўласным талентам і тытанічнай працаздольнасці; па-другое, ставіўся да простага люду без той арыстакратычнай пагарды, якой, магчыма, не пазбыўся яшчэ Міцкевіч. Надзвычай важнай для Сыракомлі была заўвага польскага пісьменніка XVI ст., што ў Рэчы Паспалітай абедзвюх дзяржаў ёсць дастаткова вялікая катэгорыя людзей, якія працуюць на зямлі і цалкам залежныя ад сваіх гаспадароў. Кромер нават ужывае іх лацінізаваную назву – *smetones* (па-польску *kmieci*) і заўважае: «...*habent sane in eos domini vitae necisque potestatem, praeter eos, qui ab infante aetate litterarum studiis sacrorumque ministerio esse addixerunt*» (гаспадары маюць права распа-раджацца іх жыццём і асуджаць на смерць, за выключэннем тых, хто з дзіцячых гадоў прысвяціў сябе вывучэнню навук або святарскаму служэнню) [158, с. 83]. Менавіта адукацыя здаўна прадастаўляла шырокія магчымасці выхадцам з ніжэйшых саслоўяў у Рэчы Паспалітай. Да таго ж у «Польшчы» Кромера, напісанай непасрэдна пасля заключэння Люблінскай дзяржаўнай уніі, прыводзіліся праўдзівыя і дакладныя звесткі пра *novas accessiones* – новыя набыткі, гэта значыць, новадалучаныя землі Вялікага Княства Літоўскага, сярод якіх польскі пісьменнік першым

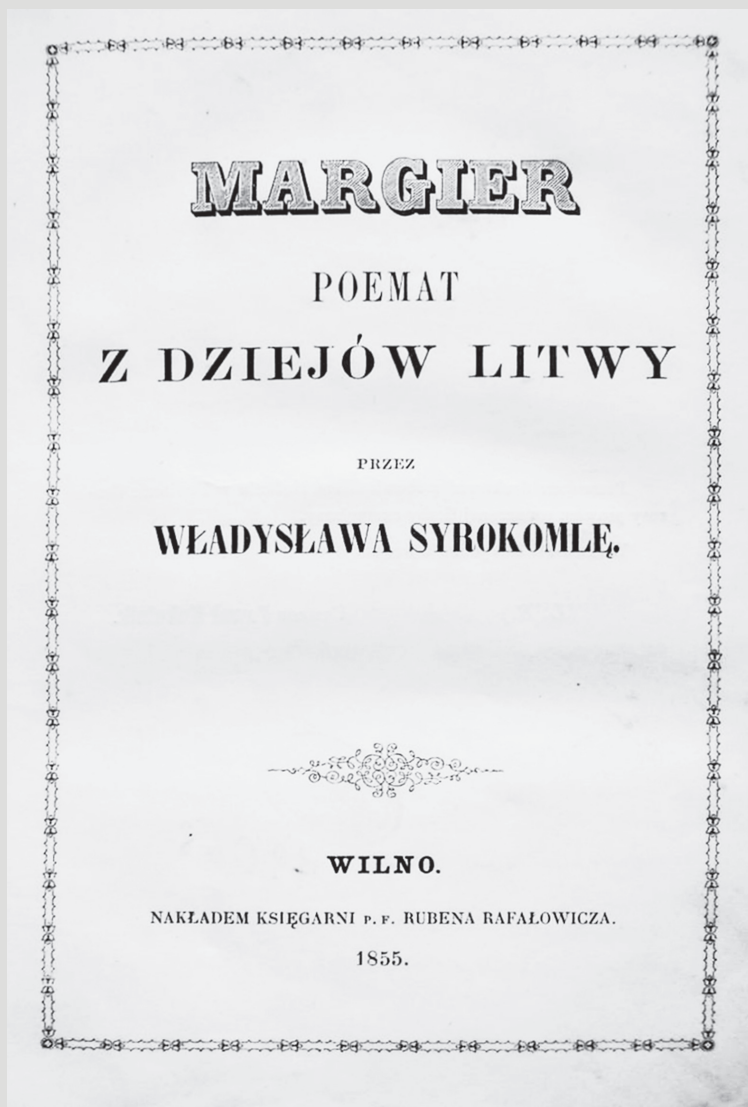
назваў дарагое сэрцу Сыракомлі Палессе [158, с. 7]. Менавіта да гэтага краю будзе звяртацца сам паэт на пачатку «вайсковай ідыліі» «Улас»:

Смутны краю Палессе! З маленства знаёмы.
Так і свецяць мне вобразы даляў замглёных;
Прад вачамі снуюць, нібы сонныя мары,
Неаглядныя багнаў куп'істых абшары.

(Пераклад К. Цвіркi)

Дастаткова шырока ўжываецца таксама назва «Белая Русь»: Кромер паведамляе нават, што межы *Albae Russiae* дасягаюць 57° паўночнай шырыні [158, с. 8].

Трэба думаць, што на хвалі гэтага засвоенага ад Кромера захаплення даўняй гісторыяй Польшчы з асаблівым акцэнтам на Вялікім Княстве Літоўскім пачынае Сыракомля сваю працу над «Маргерам» – паэмай, якую пазней ён называў найлепшым з дзяцей свайго духу [137, с. 295]. У «Слоўцы ад аўтара» паэт адзначае, што ў якасці гістарычнай асновы ён узяў зафіксаванае ў літоўскіх і польскіх хроніках апісанне нападу крыжакоў у 1336 г. на замак Пулен. Літоўцы, жыхары замка, гераічна абараняліся пад кіраўніцтвам свайго князя Маргера. Аднак, церпячы паразу і не жадаючы трапіць жывымі ў рукі ворагаў, «яны самі сябе прынеслі ў ахвяру сваім багам на вогненным стосе» [193, с. V]. Далей у прадмове аўтар палічыў неабходным расказаць пра фарміраванне яго творчай задумы. «Спачатку, – піша ён, – мы адступілі назад, зважаючы на веліч задачы. Бракавала нам адвагі на стварэнне ўрачыстага эпасу і, што найважней, на спробу ўвасаблення духу старажытнай Літвы: мы не валодаем яе мовай, а з гэтага вынікае, што не ведаем нават у асноўных рысах іх звычаяў» [193, с. VI]. Адвяргаючы ў якасці літаратурнага аўтарытэта Гамера і не прымаючы таго шляху, які вызначыў у літаратуры «славыты пясняр Анафеляса» (г. зн., Юзаф Ігнацы Крашэўскі), Сыракомля аддае перавагу вергіліеўскай форме. Далей паэт змяшчае нечаканае прызнанне: «Не маючы надзеі зрабіць дакладнае апісанне Літвы і літоўцаў, на падставе гістарычных дадзеных мы апісвалі людзей наогул, імкнучыся, тым не менш, старанна ўлічваць умовы месца і часу» [193, с. VI]. Напрыканцы прадмовы Сыракомля спачатку заяўляе пра адпаведнасць яго «вершаванай аповесці» канонам гераічнай паэмы («тут ёсць зварот (*invocatio*), адзінства дзеяння, дастатковая адлегласць часу... нават уплыў звышнатуральнай сілы (*deus ex machina*)»), а потым, жадаючы заінтрыгаваць чытача, дадае: «Урачыста сведчым, што гэта следаванне правілам згаслага класіцызму адбылося цалкам выпадкова, бо мы ніколі не спакушаліся на стварэнне эпапеі, якую старажытнасць слухна лічыла найвышэйшым узроўнем паэзіі» [193, с. VII].



Тытульная старонка першага выдання паэмы
Уладзіслава Сыракомлі «Маргер»

Вядома, падобная апеляцыя – спецыфічны мастацкі прыём, які можна назваць рамантычным какецтвам па аналогіі з рэнесансным какецтвам, да якога прыблягаў, скажам, Мікалай Гусоўскі. Так, на пачатку «Маргера» сапраўды ёсць інвакацыя, але якая?

*Дзе ж ты, Айчыны нашай даўніна святая?
Цябе багоў, герояў слава асвятляе,
Ды, як няюць музыкі, дзеці твайго лона,
Ты прамінула ў свеце, як бы ў марах сонных.
Дык у якім кургане ці ў сутарэннях коўзкіх
Ты прыхавала арфу лірнікаў літоўскіх?*¹

(Гл.: [193, с. 1–2])

У адрозненне ад паэтаў-эпікаў класічнай пары аўтар «Маргера» звяртаецца не да апякунак паэзіі Музаў, а да айчыннай мінуўшчыны. Пры гэтым інвакацыя ў яго зліваецца з так званым аргументам (кароткай фармулёўкай тэмы ў першых радках). Маргер – прапісаны ў класічных паэтыках *heros perfectus* (дасканалы герой) эпапеі. Але яго дасканаласць у дадзеным выпадку заключаецца найперш у еднасці са сваім народам, у адданасці роднай зямлі і непрымірымасці да ворага. Уласнай рукой Маргер забівае нават адзіную дачку Эгле, якую намагаецца ўратаваць ад смерці закаханы ў яе крыжак Раўсдорф Варнер.

Дзеля акцэнтавання галоўнай ідэі – нацыянальнай еднасці, еднасці са-слоўнай і сямейнай – на першы план і ў аргументе, і ў інвакацыі вылучаецца ні хто іншы, як лірнік – той самы лірнік, пра якога была ўжо гаворка на пачатку гэтага артыкула. Лірнік прысутнічае ў «Маргерах» як рэальны мастацкі вобраз – пясняр Лютас. Але ўжо тая акалічнасць, што гэта імя перакладаецца з літоўскай мовы як «леў», сведчыць аб тым, што вобраз лірніка дасягае ў паэме маштабаў мастацкай ідэі. Гэта ідэя патрэбна аўтару для падсумавання найвялікшага духоўнага скарбу, які нашчадкі старажытных літвінаў павінны ўспадкаваць: магчымасць поўнай субстанцыяльнай гармоніі паміж прыродай, уладай і простым народам. Вось папярэдне зробленая паэтам-эпікам замалёўка гэтага старажытнага космасу:

*Народ, які сумлення здрадай не змарнуе,
Які багоў з князямі ды святароў шануе;
Багі ж, перад якімі ён падае з мальбамі, –
Простыя, суровыя дый добрыя, як самі;*

¹ Тут і далей фрагменты з ліра-эпічных твораў Уладзіслава Сыракомлі прыводзяцца ў нашым паэтычным перакладзе.

*Князі ж, якія маюць уладу над Літвую
Гатовы за дзяржаву ахвяраваць сабою,
Уласнаму падданаму яны й душу пазычаць,
Падзяляцца з ім хлебам, славаю, здабычай,
Але й геройскай смерцю, каб прыдбаць свабоду...
Я песню прысвячаю гэткаму народу!*

(Гл.: [193, с. 2–3])

Адзінае, што можа не падпарадкоўвацца грамадзянскім абавязкам і ўладкаванням, – гэта пачуццё, якое само па сабе ёсць найвышэйшая гармонія. Сыракомля стварае ў «Маргеры» сваю апалогію красы:

*Сам Бог – краса, і гэта – цуд найбольшы Божы:
Дзівіцца нават неба, голаў схіляе кожны.*

Як каханне, так і мастацтва (песня лірніка) выступаюць у «Маргеры» найвышэйшымі дарамі духу, якія вызначаюць чалавечую прыроду. Вось чаму Эгле і Лютас, якія, паводле прызнання самога аўтара, з’яўляюцца выдуманымі вобразамі, маюць значэнне наратыўных сімвалаў найвышэйшага маральнага ўздзеяння. Раўсдорф, выпраўляючыся да суайчыннікаў-крыжакоў, каб пазней вярнуцца да літоўцаў, клянецца не здрадзіць сваім вызваліцелям Маргеру, Лютасу і Эгле:

*Здраду ўчыніць тут мог бы хіба што шатан-зняверца,
Пакінь з найвышэйшага ў свеце: з хлеба, песні ды з сэрца!*

Маральным узорам для сваіх падданных у паэме выступае князь Маргер, які добраахвотна падзяляе са сваім народам яго трагічны лёс. Самой сюжэтнай канвой «Маргера» Сыракомля падкрэслівае асаблівую адказнасць вышэйшага саслоўя ў справе дасягнення грамадскага дабрабыту. Гэтую ж праблему акцэнтую Сыракомля ў паэме «Ян з роду Дубарог» (1855), якую ён пачаў пісаць яшчэ ў Вільні, а скончыў у Барэйкаўшчыне.

Поўная назва твора – «Urodzony Jan Dęboróg, dzieje jego rodu, głowy i serca, przez niego samego opowiadane, a rytmem spisane» («Ян з роду Дубарог, гісторыя яго роду, галавы і сэрца, расказаная ім самім і зарыфмаваная»). У «Перадспеве да літоўскага чытача» зварот да Айчыны (*Ziemio moja rodzona, Litwo moja święta...*) паэт дапаўняе развагамі пра сціпласць родных краявідаў, якая выяўляецца пры параўнанні іх з натуральнымі багаццямі іншых краін. Гэты прыём негатыўнага прыпадабнення, якім карыстаўся Ян Радван у «Радзівіліядзе» (1592) і да якога пазней будучы звяртацца ўжо беларускамоўныя аўтары ў шэрагу сваіх твораў, дазволіў тут паэту праз вобраз-сімвал нібыта спакойнага Нёмана стварыць асаблівы настрой у чытача, заінтрыгаваць яго, абудзіць жаданне на халодным і спакойным твары жыхара айчыннага краю «odkryć gorącej myśli

**URODZONY
JAN DĘBOROĞ.**

DZIEJE JEGO ROBU, GŁOWY I SERCA,
PRZEZ NIEGO SAMEGO OPOWIADANE, A RYTMEM
SPISANE

przez
WŁADYSŁAWA SYROKOMŁĘ.

WYDANIE DRUGIE,
poprawne i powiększone.

WILNO.
Nakładem A. Assa.
1855.

Тытульная старонка першага выдання паэмы
Уладзіслава Сыракомлі «Ян з роду Дубарог»



Ілюстрацыя да паэмы «Ян з роду Дубарог»
у выданні твораў Уладзіслава Сыракомлі (Міколаў; Варшава, 1908)

tajemnicze piętno» (выявіць таямнічы адбітак гарачай думкі) [157, т. 1, с. 50]. Такі мастацкі ход дапамагае аўтару падкрэсліць: беднасць, прас-тасць і «закінутасць» як роднага краю, так і яго жыхароў уяўныя; у душы беларуса прыхаваны вялізны творчы патэнцыял:

*Тут у сэрцы мужчыны – адвага, не пыха,
Тут дзяўчына кахае аддана і ціха,
Тут на твары старога – яго лёс пакручасты...
З плугам, з крыжам, з мячом, але й з чаркай тут часта
То б'ючыся ў сутычках з суседам заўзята,
То ў сям'і патрыярхам дні праводзячы свята,
То ў малітве, то дома, то ў чужым асяродку
Жыў тутэйшы тубылец, як і ўсе яго продкі.*

[157, т. I, с. 51]

Той, хто можа напоўніць мастацкім зместам усе названыя вышэй сю-жэтныя каркасы, – гэта лірнік, які цалкам лагічна з'яўляецца ў наступ-ным фрагменце. Калі ў «Маргеры» постаць лірніка ўвасабляецца ў вобра-зе Лютаса, то ў «Дубарогу» лірнік становіцца сімвалам-знакам, семіятыч-ным цэнтрам мастацкай прасторы, ад якой разыходзяцца «промні метані-мічных асацыяцый» (выраз Вяч. Іванава), з ім звязаных. Лірнік, які звер-не ўвагу на старадаўнія паданні беларусаў, будзе мець багатае жніво:

*Пець пра крыжы, курганы, змрочных крыпт сутонні,
З далёкіх часоў Міндоўга ажно да сягоння,
Ад вежы ў Крэўскім замку, дзе Кейстут лёг гаротна,
Аж да крыжа над Шчарай ці Прыпяцю іматводнай,
Што ў памяць на тапельцу настаўлен простым людям,
І люд да сёння бае, што крыж той стаўся чужым.
Любы такі аповед для песняра цікавы,
Для людю ж ён – навука, плач альбо забава.*

[157, т. I, с. 52]

Адзін з такіх аповедаў бярэцца за аснову сюжэта паэмы, аднак сюжэт гэты шматслойны: тут і падрабязнае апісанне гадоў навучання Яна, і гіс-торыя яго кахання, і таямніца роду Дубарогаў, традыцыйна звязаная з па-межным зямельным канфліктам. Ю. Кжыжаноўскі выказаў цікавае мер-каванне, што Сыракомля ў паэме пра Яна Дубарога «пераносіў ідэі “Пана Тадэвуша” на ўзровень, даступны жыхарам літоўскіх і беларускіх мяс-тэчкаў ды засценкаў» [160, с. 353]. Але стварэнне чарговай паэтычнай прэзентацыі журботна вядомага ў айчыннай гісторыі шляхецкага наезду і яго наступстваў – гэта не проста «сумысная арыентацыя на шэкспіраўскі канфлікт» [77, с. 36]; гэта прэзентацыя лагічна ўплываецца ў мастацкую звышзадачу аўтара – стварэнне новай праграмы шляхецкага выхавання.

Павел Дубарог паводле шляхецкага звычаю аддае свайго сына Яна на навуку да ксяндза дэфінітара. Святар ахвотна прымае юнака, абяцае навучыць яго ўсяму, што сам ведае, аднак папярэджвае бацьку:

*Зваж, Вашамосць, – дадаў ён, – я, як і ўсе старыя,
Свае дзівацтвы маю. Ды шляхцючкі малыя
Прыходзяць часта з дому, а ў сэрцы – што за ліха! –
Смяротныя правіны: лянота іх ды пыха.
А мой хлеб – толькі з працы, цяжкай і нястомнай,
Засвойць мае кожны, што ён з іншым роўны.
Хто з гербам, хто без герба, – паміж сабою братцы,
Жывуць яны ў хаціне, ці ў сваім палацы.
У Бога ўсе мы слугі перад Яго абліччам,
Праз гэта мы нікога панічам не клічам.
Са мною будзеш есці, і чэлядзь – з намі разам,
Дзядка-сакрыстыяніна¹, мо, падменіш часам...*

[157, т. I, с. 64]

Бацьку Яна такая перспектыва прыйшлася недаспадобы. Абгрунтоўваючы свой тэзіс, што шляхецкае дзіця павінна памятаць пра сваё паходжанне, ён прыгадаў гісторыю пра троекага ваяводу, якога выратаваў ад смерці селянін Грыцько, выцягнуўшы пана за валасы з водаў глыбокага возера. Ваявода, абражаны тым, што «хамская рука» трымала яго за чупрыну, загадаў даць яму сотню бізуноў. Потым, крыху астыўшы, прыняў рашэнне вызваліць Грыцько ад паншчыны і даць яму валокі зямлі.

*А што рукою хамскай мой чуб трымаў нахабна,
За гэта хай здабудзе сто бізуноў дакладна!*

[157, т. I, с. 66]

Сыракомля вуснамі ксяндза дэфінітара прызнае няслушнасць гэткага разумення шляхецкай годнасці: святар быў няўмольны, і ў рэшце рэшт старому Дубарогу давялося пагадзіцца на ўмовы настаўніка. Навука ксяндза дала свой плён: выхаваны ў дэмакратычным духу Ян Дубарог здолеў вырашыць даўні канфлікт паміж двума шляхецкімі родамі, шчаслівай развязкай якога становіцца шлюб паміж Янам Дубарогам і Зосыяй Брэхвіч. На нашу думку, падобны сюжэтны ход (ці не пад уплывам Уладзіслава Сыракомлі?) выкарыстаў у рамане «Каласы пад сярпом тваім» Уладзімір Караткевіч, распавёўшы пра «дзядзькаванне» Алеся Загорскага.

¹ Сакрыстыянін – той, хто ў каталіцкім касцёле служыць у сакрыстыі. Сакрыстыя – памяшканне ў бакавой частцы алтара, дзе захоўваюцца неабходныя для набажэнства рэчы.

У самім разгортванні прыгодніцкай гісторыі, у выніку якой Ян даведаўся пра таямніцу памежнага кургана, паэт выкарыстоўвае багаты арсенал рамантычных сродкаў: прывід прапрашчुरа Дубарогаў (ротмістра) з'яўляўся перад нашчадкамі, пазней у сне распавёў ксяндзу дэфінітару, як ён таёмна перанёс зямельную мяжу, а потым спаліў маёмасныя паперы суседа, пана Брохвіча, што і сталася падставай канфлікту. Перад смерцю ротмістр загадаў зрабіць сваю магілу на месцы былой мяжы. «Redde quod debes» (*аддай тое, што вінен*), – паўтараў прывід. Гэты заклік, зразумела, павінен прачытвацца шматзначна. Аб'яднанне шляхецкіх родаў натуральным чынам знішчыла былую спрэчную мяжу. Гэтакаса і аб'яднанне шляхты з простымі людзямі павінна было без ужывання адмысловых захадаў скасаваць сацыяльныя межы. Старое пакаленне, якое не здолела захаваць дзяржаву (Рэч Паспалітую), не здолела абараніць сваё саслоўе (у выніку чаго многія шляхцічы зрабіліся простымі людзямі), павінна аддаць усё лепшае сваім дзецям і ўнукам, якія пойдучь іншым – супольным з народам – шляхам. Што ж да старых шляхецкіх канфліктаў, то яны наогул прызнаюцца неактуальнымі: «Nie pora myśleć o swojej miedzy, // Kiedy z miedzami ojczyzny kręto» (*Не час думаць пра ўласную мяжу, калі межы Айчыны перакручаны*) [157, т. I, с. 69].

Параўноўваючы «Яна з роду Дубарог» з «Панам Тадэвушам», звернем увагу на тое, што падзагалоўкам міцкевічавай паэмы з'яўляюцца словы «апошні наезд на Літве»: паэт з жалем развітваецца са старой шляхецкай Айчынай і ўсё ж такі спадзяецца на яе адраджэнне ў выніку барацьбы, высакародны гераізм якой павінен прыйсці на змену марнасці стара-шляхецкіх наездаў. Тым часам Сыракомля пашырае заглавак сваёй паэмы пра Яна Дубарога словамі «гісторыя яго роду, галавы і сэрца», вітаючы тым самым новае пакаленне айчынных арыстакратаў, якія, памятаючы гісторыю свайго роду, павінны свае розумы і сэрцы скіраваць на патрэбы народа, забыўшыся наогул на даўнія саслоўныя забабоны.

У эпілогу аўтар выказвае радасць з прычыны таго, што прагрэсіўныя задумы ажыццяўляюцца і сітуацыя змяняецца да лепшага:

*А сёння шляхта на Літве – браты сваім падданым,
Ад голаду і холаду бароняць іх аддана;
Няблага ў вёсках, кажучь, жыць: там зелле не буюе,
І век наш дзевятнаціцаты пышна расцвітае.*

[157, т. I, с. 113–114]

Такія заявы не варта лічыць вынікам занадта ідылічнага светаўспрыняцця аўтара. Пытанне пра неабходнасць адмены прыгону пачало актыўна абмяркоўвацца ў розных кутках Расійскай імперыі і залежнага ад яго Царства Польскага яшчэ ў 40-х гг. XIX ст. Так, беларускі паэт і фалькла-

рыст Ігнат Храпавіцкі актыўна займаўся праблемамі эканамічнага жыцця вёскі, працуючы на грамадскай пасадзе наглядчыка сельскіх ссыпных магізінаў з 1843 г. А ў 1850 г. ён разам са сваімі аднадумцамі распрацаваў праект скасавання прыгоннага права, які нават быў прыняты на губернскай сесіі шляхты Віцебшчыны. Сапраўды, пэўныя поспехі на гэтай глебе былі дасягнуты.

Уладзіслаў Сыракомля, аднак, добра разумеў, што насамрэч хаваецца за гэтай гульнёй у дэмакратызацыю з боку расійскіх уладаў (падрабязней пра гэта будзе сказана ў канцы главы). Таму словы радасці ў эпілогу паэмы змяняюцца словамі перасцярогі маладому пакаленню:

*Ад скону вашых продкаў да сённяшняга часу
Зважайце, што прыдбалі, што ўзрасцілі разам.
Хай вашу сучаснасць такі прагрэс абудзіць:
Каб поле мела кветкі, а цноты ў сэрцах – людзі.*

[157, т. I, с. 114]

Як і ў мастацкай прозе Яна Баршчэўскага, у ліра-эпасе Уладзіслава Сыракомлі ўвасабляецца ідэя прыкрытэту маральнага фактару перад фактарам эканамічным. Спачатку цнота, потым дабрабыт – толькі такі шлях можа забяспечыць рэальны пазітыўны зрух у сацыяльнай і эканамічнай сферы. Сыракомля, як і Баршчэўскі, паказвае, што іншая жыццёвая пазіцыя – абагаўленне золата – вядзе да маральнага заняпаду і спрычыняецца да жыццёвай катастрофы. Гэта ідэя ўвасоблена ў дзвюх наступных яго паэмах.

Apropos заўважым, што другая палова 50-х гг. XIX ст. была надзвычай плённай у развіцці ліра-эпічнай паэзіі на Беларусі. У 1855 г. (у адным годзе з «Маргерам» і «Дубарогам») з’яўляюцца «Вечарніцы», у 1856 г. – «Купала» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. У 1857 г. выходзяць з друку дзве новыя паэмы Уладзіслава Сыракомлі: «**Старыя вароты**» і «**Начлег гетмана**». Першую з іх аўтар прысвяціў Ігнацыю Ходзьку. У прадмове аўтар прызнаецца, што лічыць паэму адным з лепшых сваіх твораў, і распаўядае, што Юзаф Ігнат Крашэўскі даслаў яму альбом з малюнкамі, на адным з якіх была старая вясковая брама з надпісам «Pocziwe Stare Wrota» («*Шаноўныя старыя вароты*»). Пісьменнік глыбока задумаўся «над гэтай поўнай праўды выявай» [195, с. VI]; яму ўспомніўся славыты прапаведнік XVI ст. Пётр Скарга і гісторыя пра ягонага вазніцу Яна Казіміра, якога Пётр Скарга забяспечыў пенсіяй (20 грошай на тыдзень) за сумленную службу. На аснове гэтай гісторыі Сыракомля пабудоваў сюжэт сваёй паэмы. Калі аднойчы ксёндз Скарга прыехаў адведаць свайго былога вазніцу (паэт даў яму прозвішча Шаліга), той папрасіў яго забраць з сабой у сталіцу ягонага сына, каб сын мог зрабіць службовую кар’еру. Праз шмат гадоў, калі ўжо памерлі і ксёндз Скарга, і яго стары вазніца, малады Шаліга

NOCLEG HETMAŃSKI.

G A W E D A

NA TLE HISTORYCZNYM.

PRZEZ

WŁADYSŁAWA SYROKOMŁĘ.

„Wszakże czasu wojny siła zależy na onęj
„rozupełnej śmiałości, która z wielkiego serca
„pochodząc a wykorzeniając z człowieka przyro-
„dzone doległości i myśli stroskane, tak go
„umocnić może, iż nie tylko się nielekąć nie-
„bezpieczeństwa, ale go sobie ani kęś ważyć nie-
„będzie.“

Gornicki—Dworzanin.

WILNO.

NAKŁADEM A. ASSA.

1857.

Тытульная старонка першага выдання паэмы
Уладзіслава Сыракомлі «Начлег гетмана»

STARE WROTA.

POEMAT,

PRZEZ

WEADYSEAWA SYROKOMLE.

(Z DRZEWORYTEM).



WILNO.

NAKLAD MAURYCEGO ORGELBRANDA.

—
1857.

Тытульная старонка першага выдання паэмы Уладзіслава Сыракомлі
«Старыя вароты» з малюнкам Ю. І. Крашэўскага

вырашыў пайсці на службу да Багуслава Радзівіла, перайшоўшы такім чынам на бок шведаў. Сыракомля ў духу «рэчыпаспалітаўскага» разумення дзяржаўнай гісторыі расцэньвае гэты ўчынак як здраду, падкрэсліваючы, што першаснай матывацыяй у дадзеным выпадку была прага грошай. Асабліваю завостранасць і драматычнае напружанне надае сюжэту тая акалічнасць, што Шаліга вяртаецца ў родны дом для таго, каб аднавіць родавае котлішча – задума быццам бы вартая ўхвалення. Але пры гэтым ён разважае наступным чынам:

*Той, хто золата мае, – мае ўсё ў гэтым свеце.
Хай выгнанцам мяне назавуць мае дзеці.
Здрадзіў Польшчы? Няхай! Ды, аднак, не загінуў:
Што ж, да шведаў паеду, у тую краіну.
Там куплю я маёнтак – хіба ж грошай прыдбаю,
Дый бацькоўскай сядзібы я не занядбаю.
Калі шведскі кароль зноў у сілу ўбярэцца,
Я прыеду сюды з родным домам сустрэцца
І вярну сабе ўсё – дайце годзік мне часу,
Пакараю ўсіх тых, кім быў гнаны, адразу.
Тут паўстане палац, а на ім – герб каштоўны...
І ўваскрэсне ізноў род Шалігаў шаноўны!*

[195, с. 129]

Аднак задумам Шалігі не было наканавана ажыццявіцца: брама каля бацькоўскай хаты абрушылася на ягоную брычку. Такім чынам споўніўся заповіт ксяндза Скаргі:

*А калі раптам пройдзе тут здраднік употай,
Хай спадуць на яго ўміг старыя вароты.*

[195, с. 131]

Тэму здрадніцтва развівае Сыракомля і ў паэме «Начлег гетмана» (1857), якую сам аўтар назваў «гутаркай на гістарычнай аснове». Дзеянне разгортваецца ў часы Лівонскай вайны; сюжэтна твор уяўляе сабой гісторыю жыцця Грыгорыя Сулімы. Гетман Ян Тарноўскі спыніўся на начлег са сваёй дружнай у хаце лесніка Сулімы, і той папрасіў гетмана ўзяць да сябе на службу сына. Дзякуючы пратэкцыі Тарноўскага, Грыгорый робіць добрую вайсковую кар’еру. Аднак падчас нападу крыжакоў ён, спалохаўшыся, выдае ворагам сваіх аднавайскоўцаў. Гэты ўчынак стаў першапрычынай усіх яго далейшых няшчасцяў: гетман яго праганяе, памірае каханая Беата, адварочваюцца былыя паплечнікі. Сам ён, пераадолеўшы далёкі шлях, вяртаецца ў родны дом і бачыць, што трапіў акурат на вяселле свайго брата. Аднак, нават не ўвайшоўшы ў хату, толькі напіўся вады з бацькоўскай крыніцы і падаўся на Украіну да казакоў. Там ён і скончыў свой жыццёвы шлях, самотны і забыты ўсімі.

Цікава, што ў гэтым выпадку перад чытачом – зусім іншая гісторыя здрады. Калі Шаліга шанаваў свой родны кут і марыў пра адраджэнне родавага гнязды, то Суліма ставіцца да такіх рэчаў абьякава. У размове з рыцарам Дэршнякам, які навучаў яго вайскаваму майстэрству, ён заяўляе:

*А нашто ўспамінаць мне пра брата, пра матку?
Мо, шчэ ўспомніць галечу, на портках заплатку?
Што мне хата: я хату дзе хочаш прыдбаю,
Ды яшчэ й прыгажэйшыя хаты спазнаю.
Ат, наш край: невясёлы, лясны і пануры,
Хіба воўк зазірне толькі ў нашы кануры.
А вось тут, у абозе, мой дух уваскрэсне,
Да каня прывучуся, да зброі, да песні.*

[194, с. 58]

На пытанне Дэршняка, для чаго прызначана вайсковая служба, Суліма са смехам адказвае: зразумела, каб бараніць Айчыну. Тады рыцар задаў наступнае пытанне: «Gdzież ojczyzna waści, // Jeśli nie tęschnisz ku rodzinnej chacie, // Jeżeli walczysz dla marnych pieniędzy, // Jeśli ci wstydno twego ojca nędzy?» (А дзе ж твая Айчына, Вашамосць, калі ты не сумуеш на роднай хаце, калі марыш толькі пра марныя грошы, калі саромеешся беднасці свайго бацькі?) [194, с. 59].

Прычыну здрадніцкага ўчынку свайго героя аўтар бачыць у тым, што гэты чалавек не быў народжаны для сапраўдных пачуццяў:

*Ён любіў поле бітвы ды гонар вайсковы,
Ён любіў сваю дзіду, каня варанога.
Ён усё ўпадабаў: матылінае сэрца
Да ўсяго, чаго хочаш, магло разгарэцца;
Ды не ўмеў ён, як рыцар, любіць беззаганна
Пана Бога, Айчыну і мілую панну.*

[194, с. 83]

«Матыльковасць», адсутнасць цвёрдай маральнай асновы, гатоўнасць за грошы зрачыся нават бацькоў і роднай хаты прывялі Грыгорыя Суліму да асабістай трагедыі.

На змену двум Сыракомлевым героям-здраднікам прыходзіць высакародны герой-патрыёт **Улас** з аднайменнай паэмы (1858); аўтар даў ёй жанравае азначэнне «вайсковая ідылія». Дзеянне адбываецца ў час казацкіх войнаў. У дом лесніка Уласа завітала шляхецкая дружина, і яе правадыр пан Балтазар Капота папрасіў Уласа правесці іх цераз балоты на Чортаў востраў, каб схвацца там ад казакаў. Улас не толькі выканаў просьбу брацці-шляхты, але і добраахвотна зрабіўся для іх пасыльным: перадаваў лісты для блізкіх, прыносіў харчаванне, зброю. Часам замест сябе ён выпраўляў на Чортаў востраў сваю дачку Аксану, якая пакахала аднаго

U Ł A S

SIELANKA BOJOWA

Z BŁOT POLESZICH

PRZEZ

WŁADYSŁAWA SYROKOMŁĘ.

Usiadłszy na murawie pod wierzbami w cieniu,
Pogadajmy o naszym przeszłym utrapieniu.
Wszak i jaskółki skoro na wiosnę wylecą,
Bez przestanku się głośno witając szczebiecą,
Rachując wiele żywych wiele zmarłych w wodzie;
Miło wspomnieć przypadki przeszłe na swobodzie.

Zimorowicz — Sielanka Kozaczyzna.

WILNO

Nakład i druk Teofila Glücksberga,
Księgarza i Typografa Wileńskiego Naukowego Okręgu.

1858

Тытульная старонка першага выдання паэмы
Уладзіслава Сыракомлі «Улас»

з ваяроў, шляхціца Яна з Ачарэтава. Няцяжка зразумець, што праз адпаведныя дыспазіцыі дзейных асоб (шляхціч Капота – ляснік Улас, шляхціч Ян – леснікова дачка Аксана) Сыракомля актуалізуе тут сваю ўлюбёную тэму: яднанне шляхціча з мужыком. Абцягаючы пану правесці яго на войска на востраў, Улас шчыра клянецца яму ў вернасці, цалуючы яго ў ногі і ўсхліпваючы, як дзіця. Наступная сцэна мае сімвалічнае значэнне:

*Пану ногі цалуе, плача шчыра, умільна...
Пан Уласа падняў – абдымае прыхільна,
Тут жа й іншая шляхта, што піла-гасцявала,
Да грудзей мужыка, як адзін, прыпадала.
І сляза мужыка ў тым расчуленым часе
Са слязою шляхецкай у адную злілася.
А ў слязе той (не верылі продкі, дарэчы)
Быў пачатак агульны для ўсіх – чалавечы.*

[196, с. 21]

Улас сапраўды застаўся верны сваім панам і не згадзіўся на прапанову габрэя-арандатара выдаць шляхецкі атрад казацкай дружыне за грошы. Такое высакародства мужыка адпаведным чынам уздзеінічала і на шляхту. Калі пан Капота, зважаючы на цяжкае становішча, прапанаваў адмовіцца ад супраціўлення, пан Ян з Ачарэтава адказаў яму на гэта:

*Перацёрпім мы голад, нястачу ліхую,
Калі Бог нам папличнікаў гэтых даруе.
Паглядзіце: для нас на што хочаш гатовы
Гэты лоўчы, рыбак, – мужычок наш вясковы!
Калі шанец шляхецкі для нас пахіснуўся,
Як жа люд наш з падтрымкай да нас прыгарнуўся!*

[196, с. 46]

Фінал паэмы драматычны: Аксана, выпраўляючыся чарговы раз да свайго каханага, мімаволі паказала шлях на востраў казакам, у выніку чаго загінула і яна сама, і яе каханы. Хутчэй, ва «Уласе», а не ў «Дубарогу» можна насамрэч заўважыць адзначаную У. Мархелем сумысную арыентацыю на шэспіраўскі канфлікт. Гісторыя Яна і Аксаны стала трагічным гімнам не толькі каханню, але і народнай еднасці.

Аднак варта звярнуць увагу на тое, што гэту ідэю еднасці, ідэю прымірэння пана з мужыком Сыракомля выводзіць у сваёй творчасці на першы план пачынаючы з 50-х гг. XIX ст. Менавіта ў гэты час пэўныя ўрадавыя колы, жадаючы канчаткова задушыць польскі нацыянальны рух, пачалі выпрацоўваць і разгортваць асобую сацыяльную палітыку. Яна была накіравана на тое, каб зрабіць пана найгоршым ворагам для свайго падданага, хоць звонку адзін і другі быццам бы ўроўніваліся ў правах.

Вось чаму многія расійскія дзяржаўныя дзеячы спрыялі лібералізацыі палітыкі ў адносінах да сялян, прычым асабліва на новазаваяваных землях імперыі. Ні пра які гуманізм у стаўленні да сялян тут, зразумела, не можа быць гаворкі. Пад прыкрыццём высакароднага лозунга разняволення сялянства расійскія чыноўнікі спадзяваліся вырашыць шэраг балючых нацыянальных праблем, і ў першую чаргу назалелае з часоў Тадэвуша Касцюшкі «польскае пытанне».

Найбольшую руплівасць у гэтым сэнсе праявілі славянафілы. Так, Юрый Самарын, які ў 1845–1848 гг. быў членам спецыяльнай урадавай камісіі па даследаванні грамадскіх і нацыянальных адносін у захопленых Расіяй прыбалтыйскіх рэгіёнах, у сваіх «Лістах з Рыгі» сфармуляваў асноўныя палажэнні вялікадзяржаўнай ідэалогіі, якая была накіравана супраць правячай у гэтых землях арыстакратыі – нямецкіх землеўладальнікаў. Ю. Самарын абвінаваціў мясцовую адміністрацыю ў адмаўленні ад русіфікатарскай палітыкі, асудзіў яе за лаяльныя адносіны да немцаў і за поўную адсутнасць увагі да эстонскіх і латышскіх сялян, якіх эксплуатавалі нямецкія феодалы. Сяляне не пратэставалі супраць «анямечвання», і Самарын лічыў гэта недапушчальным. Пры тым, што нават імператар Аляксандр I асудзіў занадта радыкальныя падыходы Самарына, пасля апублікавання згаданых вышэй лістоў з’явілася мноства прыхільнікаў яго ідэй. Як нельга было дапусціць анямечвання прыбалтыйскіх сялян, так жыццёва важна было супрацьстаяць апалячванню сялян беларускіх. Гэта і была палітыка «абрусіцельства». Нават прадстаўнікам расійскай інтэлігенцыі было відавочна, што палітыка разняволення сялян на землях былой Рэчы Паспалітай мае іншыя мэты, чым у карэннай Расіі. Так, вядомы публіцыст і грамадскі дзеяч А. Кашалёў пісаў, што мерапрыемствы па скасаванні прыгону, якія праводзіліся ў Царстве Польскім (а на беларускіх землях ужываліся тыя ж метады), будуць «не толькі апошнім вартым сродкам для падаўлення хваляванняў <...> але і пачаткам, а таксама крыніцай іншых мерапрыемстваў, што мелі на мэце прыцягненне і вынішчэнне шляхты» (цыт. па: [164, с. 221]).

У 50-х гг. XIX ст. загучалі заклікі Дзмітрыя Мілюціна, які хутка рабіў паспяховую ваенную кар’еру, надаць як мага больш самастойнасці сялянскай абшчыне і спрыяць яе самакіраванню. Погляды Мілюціна, як і пазіцыя Самарына, падлягалі актыўнай крытыцы ва ўрадавых колах Расійскай імперыі, аднак з улікам пошуку новых неардынарных метадаў барацьбы з нацыянальна-вызваленчым рухам (які традыцыйна акрэсліваўся як «польскі», а фактычна быў «рэчыпаспалітаўскім» паводле свайго зместу) яго радыкальныя канцэпцыі набывалі новы сэнс. «Палітыка эканамічнага і палітычнага знішчэння шляхты, – пісаў вядомы польскі палітолаг Адам Міхнік, – а таксама паслядоўная барацьба з каталіцкім

касцёлам пры адначасовым скасаванні прыгоннага права закліканы былі канчаткова пасварыць польскага селяніна з польскім шляхцічам. <...> Польскаму селяніну трэба было навучыцца выхваляць сваіх вызваліцеляў – рускіх чыноўнікаў» [164, с. 219–220]. Кантэкст беларускага пісьменства другой паловы XIX ст. выразна сведчыць, што гэта характарыстыка непасрэдным чынам датычыць не толькі тых сацыяльных працэсаў, што адбываліся на тэрыторыі Царства Польскага (г. зн. этнічнай Польшчы), але таксама – і, магчыма, нават у першую чаргу – тых змяненняў у грамадскім жыцці Беларусі, якія адбываліся пачынаючы з 50-х гг. XIX ст. Гэтыя змяненні трывожна натуе ў сваёй малой прозе Плацыд Янкоўскі, у драматургіі (перадусім у «Пінскай шляхце») Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, шляхі выйсця з прыкрага становішча паказвае ў «Полацкай шляхце» Вайніслаў Савіч-Заблоцкі...

І ўсё ж эпас – найбольш адэкватная літаратурна-мастацкая форма для ўвасаблення любога лёсавызначальнага пералому ў жыцці народа; сіла, якая можа дапамагчы адшукаць неабходныя шляхі ў тых нестабільных умовах, якія бываюць уласцівыя перыядам сутыкнення дзвюх эпох (С. Нарбутас). Найбольш паслядоўную, на нашу думку, і навукова абгрунтаваную праграму выжывання нацыі – прычым з апорай на беларускі культурны кантэкст – сфармуляваў Уладзіслаў Сыракомля ў сваім ліра-эпасе. На змену валенродаўска-сапліцаўскаму самаахвярнаму змагару Адама Міцкевіча прыходзіць новы герой – такі, як адукаваны і высакародны Ян з роду Дубарог. Ён не апанаваны жаданнем ісці на бітву, але займае актыўную жыццёвую пазіцыю і (у многім дзякуючы намаганням ксяндза дэфінітара) унутрана падрыхтаваны да штодзённай карпатлівай працы – як духоўнай, так і фізічнай. Гэты герой незалежна ад свайго сацыяльнага статусу шчыра адданы роднай зямлі і імкнецца быць карысным ёй, найбольш цэніць грамадзянскі дабрабыт і добрасуседскія адносіны суайчыннікаў, традыцыі продкаў і сямейныя каштоўнасці – усё тое, у чым вялікі паэт бачыў аснову самазахавання беларускага народа.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Якія творы з'яўляюцца «візітнай карткай» Уладзіслава Сыракомлі ў гісторыі беларускай літаратуры?
2. Абгрунтуйце мэтазгоднасць / немэтазгоднасць прымянення метафары «лірнік вясковы» да творчай асобы Уладзіслава Сыракомлі.
3. Якое значэнне для фарміравання ліра-эпічнага таленту паэта мела яго праца над перакладам гістарычнага трактата Марціна Кромера?
4. Акрэсліце асноўныя ідэі паэм «Маргер», «Ян з роду Дубарог», «Начлег гетмана», «Старыя вароты», «Улас».
5. У чым бачыў Уладзіслаў Сыракомля аснову самазахавання нацыі? Пацвердзіце гэта прыкладамі з яго твораў.

Глава 8

АПОВЕСЦЬ В. К. САВІЧА-ЗАБЛОЦКАГА «ПОЛАЦКАЯ ШЛЯХТА» Ў КАНТЭКСЦЕ ЛІТАРАТУРНАГА ЖЫЦЦЯ XIX ст.

«Скажыце, прашу вас, ці гэта старана ёсць Русь наша Бела, ці не?» – такое пытанне задае В. К. Савіч-Заблоцкі ў адным са сваіх вершаў. Пытанне зусім не банальнае для таго краю, які на працягу тысячагоддзя ўваходзіў у склад як мінімум сямі дзяржаўных утварэнняў. Дзяржавы гэтыя пазначаліся на картах і апісваліся ў вучоных трактатах. Але мала што вядома было насамрэч пра Беларусь і беларусаў у перыяд Сярэднявечаў, у эпохі Рэнэсансу і Барока, у часы Асветніцтва і рамантызму. Таму ўсё новае і новае аўтары мелі патрэбу зноў і зноў уздымаць тое пытанне, якое напачатку XX ст. выразна сфармуляваў Янка Купала: «А хто там ідзе?..» Фактычна ў большасці беларускіх аўтараў задача мастацкай эксплікацыі шчырага патрыятычнага пачуцця неаддзельная ад задачы абрання той ці іншай стратэгіі (сама)ідэнтыфікацыі. Найбольш выразны прыклад у гэтым сэнсе прадстаўляе творчасць названага ў загаловку гэтай главы В. К. Савіча-Заблоцкага.

Імя Вайніслава Казіміра Савіча-Заблоцкага згадвалася ў айчынным друку з сярэдзіны мінулага стагоддзя. У 1946 г. яго вершы «З чужбіны», «У роднай зямлі», «Да перапёлкі» апублікаваў Л. Бэндэ ў часопісе «Беларусь». Лісты Савіча-Заблоцкага да розных грамадскіх дзеячаў і выдаўцоў уключаны ў шматлікія хрэстаматыі, зборнікі тэкстаў і гісторыка-літаратурных матэрыялаў (гл.: [11; 35; 90; 124]); фрагменты з гэтых лістоў, а таксама з беларускамоўных вершаў аўтара часта цытаваліся і цытуюцца самымі рознымі даследчыкамі. Разам з тым актыўнае вяртанне творчай спадчыны гэтага пісьменніка, на прыкладзе якога У. Казбярук апісваў «выкрышталізоўванне беларускай нацыянальнай свядомасці» [42, с. 332, 334], пачалося толькі ў XXI ст. Чаму?

Гаворачы пра беларускіх літаратараў XIX ст. і іх творы, мы міжволі ўключаем нашы развагі ў так званую гістарычную перспектыву. Слушна: з гэтым стагоддзем у беларускай культурнай свядомасці звязваецца зусім

новы этап эвалюцыі нацыянальнага пісьменства, і самі назвы даследчыцкіх прац падкрэсліваюць такую «этапнасць», важкасць створанага майстрамі слова ў гэты час. Дастаткова прыгадаць хоць бы кнігі Г. Кісялёва: «Сейбіты вечнага», «Пачынальнікі», «На пераломе двох эпох», «Ад Чачота да Багушэвіча». Нядзіўна, што менавіта даследчыкі літаратуры XIX ст. праяўлялі і праяўляюць сябе не толькі як літаратуразнаўцы, але і – у большай ці меншай ступені – як археографы, крыніцазнаўцы, сацыёлагі: шмат працуюць у архівах, вывучаюць гістарычныя дакументы, амаль заўсёды закранаюць у сваіх працах дыскусійныя пытанні нацыянальнай (сама)ідэнтыфікацыі, звяртаюць шмат увагі на абставіны культурнага і грамадскага жыцця. Гэта таксама цалкам зразумела: пасля стагоддзяў перавагі то царкоўнаславянскай, то лацінскай, то польскай мовы менавіта ў XIX ст. нарэшце заззяла (спачатку асобнымі сполахамі, а потым і сапраўдным сонцам, што мелася зазірнуць «і ў наша ваконца») уласна нацыянальная – беларускамоўная літаратура. Гэта літаратура была самым непасрэдным чынам звязана з нашай грамадскай і культурнай рэчаіснасцю, прадвызначала шляхі духоўнага станаўлення нацыі.

Такія выразы, як «прадвесце адраджэння» (У. Мархель), «прадвесне нацыянальнага адраджэння» (У. Казбярुक) – метаніміі, найбольш пашыраныя ў дачыненні да творчасці Яна Чачота, Яна Баршчэўскага, Уладзіслава Сыракомлі, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча, Янкі Лучыны. Погляд беларускіх даследчыкаў творчасці гэтых майстроў мастацкага слова нязменна і рупліва намагаецца знітаваць духоўна іх мінуўшчыну з нашай сучаснасцю. Вучоныя, перакладчыкі і выдаўцы шукалі і шукаюць як мага больш бяспрэчных прыкладаў у іх польскамоўных (але найперш – у беларускамоўных) творах, якія павінны былі засведчыць паслядоўнасць працэсу «узрастання нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа ў сувязі са станаўленнем нацыі» [75, с. 9]. Сфарміраванае ў папярэднім навуковым дыскурсе ўяўленне пра такое «ўзрастанне» лагічна дазволіла пазней ацэньваць, напрыклад, творчасць Францішка Багушэвіча як «вяршыню нацыянальна ўсвядомленай ідэі беларускага адраджэння ў XIX ст., звязно, якое аб'ядноўвае ўсю новую беларускую літаратуру з яе адраджэнскім уздымам на пачатку XX ст.» [125, с. 401]. У гэтым бачылася і бачыцца надзённасць усяго таго, што стварылі «прадвеснікі» і «пачынальнікі»; з гэтага пункту гледжання ацэньваецца культурна-гістарычнае значэнне іх творчасці для сённяшніх беларусаў – нашых сучаснікаў.

Аднак даволі часта абагульняюча-гладкія фармулёўкі пра аб'яднанне мінуўшчыны з сучаснасцю сутыкаюцца з канкрэтнымі літаратурнымі фактамі, якія ў гэтых фармулёўкі не ўкладваюцца. Прыгадаем некаторыя прыклады. Ян Луцэвіч, у касцёльнай метрыцы якога бацька і маці пазна-

чаны як «дваране» [57, с. 258], пад сваім уласным імем апублікаваў некалькі польскамоўных вершаў. Пазней, стаўшы Янкам Купалам, ён рашуча акцэптуе для ўласнай мастацкай самаідэнтыфікацыі постаць «мужыка-беларуса, пана сахі і касы». Тым часам нацыянальна-адраджэнская ідэя ў Францішка Багушэвіча, калі ўважліва прыгледзецца, не звязана з уяўленнем пра беларуса як прадстаўніка нацыі. У прадмове да «Дудкі беларускай», разважаючы пра беларускую мову і Беларусь, «гдзе наша мова жывець», вялікі паэт шырока карыстаецца азначэннем «беларускі», але пры гэтым ні сябе, ні свайго чытача беларусам не называе: ён звяртаецца да «братцаў мілых, дзяцей Зямлі маткі маёй». А ў вершы «Хрэсьбіны Мацюка» лірычны герой напачатку называе сябе тутэйшым, але пасля няўдалай спробы царскіх казакоў пераканаць яго ў «рукаскі» і ахрысціць у праваслаўе прызнае сябе... палякам. Вось і атрымліваецца, што ў творах Багушэвіча ёсць Беларусь, ёсць беларуская мова, ёсць нават «дудка беларуская» і «смык беларускі», а беларусаў няма... Менавіта так выглядае «вяршыня нацыянальна ўсвядомленай ідэі беларускага адраджэння». Ці не гэта вяршыня трансфармавалася сёння ў «архіпелаг Беларусь», паводле трапнага выразу В. Акудовіча?

Разважаючы пра сутнасць паняцця «літаратурная сучаснасць», філосаф Поль дэ Ман пісаў: «...як толькі мы намагаемся даць паняццыйнае азначэнне гэтаму тэрміну, асабліва ў галіне літаратуры, на нас звальваецца цэлы ком праблем». Выснова ж, якую робіць даследчык, выглядае парадаскальна: «Даволі хутка нам давядзецца... вызначаць час якога-небудзь перыяду ў літаратуры як спосаб, якім у ім выяўляецца немагчымасць належаць да сучаснасці» [76, с. 192]. Адчуванне такога вострага канфлікту паміж «сучаснасцю» і «гістарычнасцю» літаратурнага твора выклікае аповесць Вайніслава Савіча-Заблоцкага «Полацкая шляхта», якая была створана ў 80-х гг. XIX ст. Задача інтэрпрэтацыі гэтага твора з усёй неабходнасцю патрабуе разгляду яго, згодна з парадай Г.-Р. Яўса, у адпаведным літаратурным шэрагу.

Мы натрапілі на гэты ўнікальны ў многіх адносінах твор у 2002 г., працуючы ў аддзеле мікрафільмаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Яго назва – «Połocka szlachta» – кінулася ў вочы яшчэ падчас механічнага пракручвання доўгай фотастужкі, на якой захоўваецца копія пазнанскай газеты «Варта». Менавіта ў гэтым штотыднёвіку, у нумарах з 5 красавіка [190] па 15 лістапада 1885 г., упершыню была апублікавана аповесць В. К. Савіча-Заблоцкага. Паводле назвы яна адразу ж асацыятыўна супастаўляецца з «Пінскай шляхтай» В. Дуніна-Марцінкевіча, адгукаецца рэхам міцкевічава «Пана Тадэвуша» (які мае падзагалолак «шляхецкая гісторыя»), становіцца ў адзін асацыятыўны шэраг з кнігай апавяданняў «Шляхціц Завальня», аўтар якой, Ян Баршчэўскі, дарэчы, – выхадзец



tygodnik poświęcony nauce, rozrywce i wychowaniu.

Poznań, dnia 5. Kwietnia 1885.

Redaktor odpowiedzialny:
Jan Nepomucen Białoszyński
w Poznaniu.

Przedpł. ćwierć. 3 grzywny: w Austrii 1 flor. 35 cent.
Ogłoszenia po 5 fen. od wiersza drobnego.
Reklamomów nie zwracamy.

Czy chcesz, czy nie chcesz,
Czym kasał Bóg — będziecie
K. Ujaski.

Spis rzeczy: Jadwini Ł. na pamiątkę. Niesmany wiersz Odyńca. — Opowiadanie Isze Orłoloty, i Podkońwojen czyli Połocka Szlachta. — Nowe lato, uroczystość staroświatów ska. Napisał Ignacy Kłatecki. — Dziecię z kotem. (Bajka ze starego rękopisu.) — Ze Wschodu. — Powiat Kościeliski w XVI stuleciu. (Ciąg dalszy) — Listy dla śp. Dra Wł. Niegolewskiego.

Jadwini Ł. na pamiątkę. Niesmany wiersz Odyńca.

Jadwinu, pamiętasz
Przechadzę na cmentarz,
A potem pod cieniem altany,
Przy wiatru podmuchach,
Rozmowę o duchach,
I kwiat malwy uprzejmie mi dany?

Jak ja więc ten kwiatek
Na miły zadatek
Przyjaźni twój sobie zasuszę:
Tak wzajem w tym rymie
Polecam me imię
Pamięci — i modlom za duszę.
A. E. Odyńca.

1879, Siępnia 12. Rabka.

Opowiadanie Isze Orłoloty i Podkońwojen, czyli

Połocka Szlachta.

(Ożenek Imci Panna Szatana Starżego.)

„Handzia była czarownicą.”
Piosenka ukraińska.

Wiedoma światu całemu, gdzie jest Inś Biała. Przetoż Aspań-twa mówić nie potrzebuję, jakie to dziwy a cuda w Raskiej tej ziemi kryją się, ani jakimi też ona od Stawory udarowana przynioty. Jęj głębi nie całkowicie tęga: za to lasów i wszelakich wód nieprzemierzona w niej mnogość, a każeń las zwierzęcia i ptaka pełen, każda woda ryby.

Zkosa atoli zarówno Korony jako i Litwy mieszkańiec na nią patrzy, — a dalibóg! bocyć się na nas tak bardzo powodów nie mają: ani Rodowitości bowiem, ani dostatkami, ani starą polską cnotą Biali Rusini nie ustępują imcale.

K'temu ta Ruś, to podaniowy lasów matecznik, ku któremu noga profanów nie zachodzi, że ptacy a zwierzęta, gdy strasność na nie padła, poważnem zalegają go kolem. To też

nie w innę Rzeczypospolitej ziemi, tylko w tej Raskiej a Białej znachodzi się to, co już dawno brzydka współczesnej zgulizny woń wyparowała ze świata: tam nie posiednie męże się spotykają, a jako na cmentarzysku, starodawna tula się cnota! — A ów polski animusz, dla którego Kroniki nie mają dość słów na cześć i pochwały — dzisiaj tak często wszelkiego wyglądu służalstwem zastąpiony — w Prowincyi owej, po szlacheckich dworach, a w Kmiećci chacie nie rzadko, pierśiami pełnemi swobodząc, żyje.

I twarda a nieogladna — mówią fircyki — ziemia ta dotychczas.

Ja tego w ziēm nie unieszczę, — owsem! niech szorstką a chropawą będzie... Przecież to nie niemiecki gładyz, lecz wielkiej a rycerskiej Rzeczypospolitej tarcza, — Rzeczypospolitej, co oszczyciem cywilizacyj a Chrześcijanostwa nazwana!

Tarczę więc tarczy Ruś owa była... Na wschodni krańcu, ku Moskwie wysunięta, a w ustawicznem z carami jęj bojomaniu, po ł tychże końskimi kopyty się nie utarła, ani na miazgę się nie ubila, lecz owsem: ku wiecznej na owej spisie wyrastała!

Węć wolno miękkosom na puch chedredonów przerabiać twardy od przyrodzenia męczyzny włos, twarz w niewiaście układac i każdą równować jęj faldę... Ale podobna deprawacy a nas jeszcze potąd się nie zdarzyła: Kury czubate my wszyscy i kołace jeze jako za dni pierwszych stworzenia, a co najmniej, od czasu, gdy z Litwą zespoleni Polacy dlon pewną w Unii-smę podali.

I ani to dzkie i nieokrzeseane, jak owi Indjyscy Czerwonokórcowie, o których czytamy, że w namienicach, „Wigwamy” zwanych, mieszkają, inisi na drzewach jako wywiortki*), a wszyscy w Adamowych szaciech przechadzec zażywają, ku upiększeniu, nacinki, wszelkimi napuszczone ochry, na skórę miedzianęj swej mając, i tylko same uprawiają łowy. Przecownie! To jeden tylko Pinczuk z Połecia sobie na wodzie, jako bób, buduje domy, do których (tak z łatwowiernych zartowało się Francuzów) wdrapują się po wierowczanej drabinie i gwarę bobrową między swemi w objęciu piastuje. — Mieszkają ci też w ziemnych lepiankach i ludzom niepodobne Cygany, a z rzadka też w nich dla snobów ochry i jaśi Litwin ubogi szuka... Ale tym kształtem i Wandujejki-z iu żyją! — Iu, nie prawie, wszystko zamocne

*) Wiewiórka. Rdzeń „wiercić”. Zgad „wiortki” zwiny, zrzęzny.

Пачатковы фрагмент аповесці В. Савіча-Заблоцкага
«Полацкая шляхта» ў познанскай газеце «Варта» (1885 г., 5 красавіка)

з Полаччыны. Тэкст «Полацкай шляхты» адразу прываблівае і зачароўвае. Аповесць стварала ўражанне аднаго з найлепшых помнікаў айчыннага прыгожага пісьменства XIX ст. Аднак пра існаванне аповесці на той час ведалі толькі вузкія спецыялісты. Практычна тое ж можна сказаць і пра асобу пісьменніка.

Першая спроба сістэматызавана прадставіць яго біяграфію належыць выдатнаму беларускаму вучонаму Генадзю Кісялёву, аўтару артыкула ў біябібліяграфічным слоўніку. З артыкула мы даведваемся, што Вайніслаў (Войслаў) Казімір Суліма-Савіч-Заблоцкі нарадзіўся ў маёнтку Панчаны Дзісенскага павета (паводле сучаснага адміністрацыйнага падзелу – у Міёрскім раёне Віцебскай вобласці); з прычыны сямейных канфліктаў «рос на руках у дваровых, што спрыяла яго збліжэнню з народам» [55, с. 215]; пасля вучобы ў Віленскай гімназіі працягваў адукацыю за мяжой. Актыўную грамадзянскую дзейнасць Вайніслаў распачаў у 60-х гг. XIX ст. Вось як сам ён пісаў пра гэта ў адным з лістоў да дзеяча ўкраінскага нацыянальнага руху Міхайлы Драгаманава: «Сышоўся я з маладымі, як я, панами – усё з грахвямі, князькамі та з сынкамі камергераў, генералаў, ляхамі та й маскалямі, поўнымі шляхетнасці, дабрахотнасці, ахвоты прынесці сябе на ахвяру ўсённадзелу... І, даўшы кожны па сотні рублёў, та й болей, мы хвундавалі ў Пецярбурзе *Крывіцкі Вязок* у 1868 року, хацелі тлашчыць беларускія букі для чарналюда... Хацелі самі вучыцца дыялекту чарналюда і яго так ушляхціць, штоб ён і нашым мог стацца языком; хацелі “хадзіць у народ”, як гэта тады ракалася...» (цыт. па: [35, с. 547]).

Наконт згаданага тут грамадскага згуртавання «Крывіцкі вязок» І. Запрудскі слухна мяркуе: «Верагодна, гэта быў першы беларускі народніцкі гурток, праграма якога вызначалася найперш выразнай нацыянальна-асветніцкай скіраванасцю» [36, с. 153]. Па-за гэтым прыведзеная цытата цікавая непасрэдным указаннем на тое сацыяльнае асяроддзе, з якога паходзілі беларускія народнікі: маладыя арыстакраты, «поўныя шляхетнасці, дабрахотнасці». Мэтай згуртавання было выданне кніг для простага народа на іх мове, якую яны меліся «ўшляхціць», гэта значыць, зрабіць больш вытанчанай, лексічна ўзбагаціць. Сам аўтар пісьма на практыцы дэманструе, якім чынам ён збіраецца ажыццяўляць сваю праграму моўнага будаўніцтва: ён ужывае шматлікія лексічныя новаўтварэнні на базе ўсходнеславянскіх моў (напрыклад, «усённадзел» у значэнні ‘агульная справа’; «слаўніца» – ‘слоўнік’; «бачыліся (на нас)» – ‘скоса пазіралі’), царкоўнаславянскай (напрыклад, «ракалася» – ‘гаварылася’; «ялі» – ‘узятліся’) або польскай мовы (напрыклад, «тлашчыць» ад «tłoczyć»; «шацунак» ад «szacunek»). Якое шчырае захапленне мовай свайго народа! Такое стаўленне да яе – зусім у духу багушэвічавых слоў «мова нашая ёсць такая ж людская і панская» або «наша мова для нас святая», якія былі

надрукаваны праз некалькі гадоў пасля напісання цытаванага вышэй ліста В. Савіча-Заблоцкага.

Наогул, з В. Савічам-Заблоцкім беларускае літаратуразнаўства не мела, па вялікім рахунку, такіх «праблем», як, скажам, з Міцкевічам, які, нарадзіўшыся на Беларусі, не пакінуў аніводнага мастацкага слова па-беларуску. А крытэрыі беларускамоўнасці быў, бадай, найважнейшым для літаратуразнаўства савецкага перыяду, што адлюстравана ў другім томе акадэмічнай «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (Мінск, 1969). У артыкуле з гэтага падручніка, прысвечаным пісьменству XIX ст., прэзентуецца ўяўленне пра два напрамкі ў літаратурным жыцці таго часу [75, с. 69–70]: першы – дэмакратычны (прагрэсіўны), цесна звязаны з беларускім фальклорам і – найперш! – з беларускай мовай у любых яе праявах; другі – буржуазна-ліберальны (рэакцыйны). Цікава, што ў межах названага артыкула фігуруе і імя В. Сулімы-Савіча-Заблоцкага: прыводзяцца цытаты з двух яго беларускамоўных вершаў. Як спроба вызначыць сваю нацыянальную прыналежнасць ідэнтыфікуюцца радкі верша «З чужыны»:

Скажыце, прашу вас, ці гэта старана
Ёсць Русь наша Бела ці не?

(Цыт. па: [75, с. 67])

Аўтар гэтых радкоў ідэальна ўпісваўся ў беларускі культурны кантэкст XIX ст. з пункту гледжання яшчэ аднаго (акрамя моўнага) надзвычай важнага крытэрыю – самаідэнтыфікацыі. Большасць літаратараў Беларусі, якія жылі ў адным стагоддзі з Савічам-Заблоцкім і якія сёння займаюць пачэснае месца ў гісторыі беларускай літаратуры, у лепшым выпадку ідэнтыфікавалі сябе паводле месца нараджэння, ужываючы назвы роднай зямлі ў этнаграфічным сэнсе. Зразумела, што далёка не заўсёды гэта была Беларусь (Белая Русь). Добра вядомыя іншыя – міцкевічавы прыклады: «Літва! Бацькоўскі край, ты як здарое тое...», «Зямля Навагрудская, краю мой родны!..» Але кім пачуваў сябе сам вялікі аўтар «Пана Тадэвуша» – беларусам, ліцвінам, палякам? Шматлікія дыскусіі навукоўцаў тут могуць доўжыцца бясконца, паколькі выразных дэкларацый на гэтую тэму сам А. Міцкевіч не пакінуў.

Тым часам В. Савіч-Заблоцкі неаднаразова і адкрыта называе сябе беларусам. Такімі словамі, напрыклад, ён вітаў украінскага паэта Багдана Залескага:

Гэй, Баяне Вукраїнській! Гутарку Табе
Я сказаў бы, Беларусін, штобы была мілай.

(Цыт. па: [36, с. 158])

Здаецца, не можа быць больш пераканаўчага сведчання: перад намі – сапраўдны беларускі пісьменнік. Але, як гэта звычайна бывае: чым больш яўным штосьці здаецца, тым больш неадназначным і спрэчным яно аказваецца пры бліжэйшым разглядзе. І. Запрудскі, пішучы пра В. Савіча-Заблоцкага, справядліва адзначае: «Дагэтуль асоба “чырвонага графа” застаецца загадкавай, а яго драматычнае жыццё, пра падзеі якога вядома пераважна з аўтабіяграфічных, часта супярэчлівых, сведчанняў самога пісьменніка, узнаўляецца толькі фрагментарна» [36, с. 151]. Шчыры на першы погляд беларускі патрыятызм пісьменніка неаддзельны ўсё ж ад яго складанай культурна-асветніцкай і палітычнай праграмы. Тое ж самае можна сказаць практычна пра ўсіх «вяршынных» беларускіх пісьменнікаў і публіцыстаў другой паловы XIX ст. І ці магло быць іначэй?

Любыя спробы прадставіць постаці творцаў той цікавай і трагічнай эпохі – В. Дуніна-Марцінкевіча, К. Каліноўскага ці Ф. Багушэвіча – урачыста-манументальна і адназначна ў рэчышчы беларускай нацыянальнай ідэі рана ці позна церпяць крах. Штампы наконт шчырага імкнення паслужыць свайму народу мала што даюць для разумення рэальных духоўных настрояў эпохі. Заслугоўваюць даверу тыя літаратуразнаўцы, якія канстатуюць усю шматфарбнасць, шматслойнасць, пераменлівасць грамадска-сацыяльнай і культурна-асветніцкай палітры таго часу, асабліва перыяду аграрнай рэформы 1861 г. і нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863 г. Так, Л. Кісялёва даводзіць, што «ў XIX ст. ... беларускамоўныя творы не набылі шырокага распаўсюджання ў сялянскім асяроддзі» [54, с. 75]; І. Запрудскі адзначае, што «В. Дунін-Марцінкевіч пісаў свае беларускія творы з намерам дапамагчы засваенню здабыткаў польскай кніжнасці» [37, с. 24].

Па шчырасці, высновы як сучасных, так і папярэдніх (савецкіх) даследчыкаў, адэкватныя гістарычнай рэальнасці, – сведчанне ў першую чаргу іх умення ўважліва вывучаць дакументы эпохі. Уплыў злавеснай ідэалагічнай догмы савецкіх часоў, бывае, моцна перабольшваецца: хто хацеў тады ствараць аптымістычныя міфалагемы «літаратуры пра мужыка і для мужыка» або «ўзрастання нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа», той робіць гэта і сёння; іншыя – і тады, і цяпер – сумленна працуюць з тэкстамі і дакументамі. Так, яшчэ ў 1963 г. выйшла кніга Г. Кісялёва «Сейбіты вечнага», у якой апісана цудоўная ў сваёй красамоўнасці сцэна – «вялікі сын беларускага народа Кастусь Каліноўскі» робіць агляд войскаў паўстанцаў: «Невядомы важна выслухаў рапарт, паздароўкаўся з партыяй, крыкнуўшы ёй: “Шануе абронцаў айчызны!” Уся партыя гаркнула: “Нех жые Польшка!” Затым невядомы абышоў няспешна па фронту ўвесь атрад... Кожную часць, што праходзіла каля яго, падбздэраў выгукамі нахшталь: “Добжэ, косінежэ!” або “Дзенькуе, стшэлыцы!”» (цыт. па: [56, с. 100]).

Кірылічная графіка – не такая ўжо вялікая перашкода, каб зразумець, што Кастусь Каліноўскі вітаў на польскай мове паўстанцаў, якія ўслаўлялі Польшчу. У той жа кнізе Г. Кісялёва напісана, што большасць паўстанцаў лічыла Беларусь неад’емнай часткай Польшчы і калі пазіцыя К. Каліноўскага ў чымсьці адрознівалася ад гэтага агульнага пераканання, то хіба ў тым, што ён «усё ж такі ніколі не вырашаў за беларусаў пытанне аб іх радзіме» [56, с. 73]. Усе надзвычай разнастайныя сведчання, датычныя постаці вялікага змагара за свабоду, Г. Кісялёў паслядоўна на-туе ў сваім даследаванні.

Падобным чынам, спакойна і без фальсіфікацый, тлумачыць Галіна Тычка, чаму беларускі змагар і пакутнік Францішак Савіч часта называе сваю Айчыну «дарагая польская зямля». «З’ява гэта часовая ў нашай гісторыі» [104, с. 94], – адзначае даследчыца. Сапраўды, часовая, і калі мы хочам гэты час зразумець, то мусім глыбока асэнсаваць сутнасць польскага (рэчыпaspалітаўскага) патрыятызму беларусаў у XIX ст. Бо, на вялікі жаль, многія культурныя феномены, якім ужо даўно варта было б зрабіцца трывалымі, застаюцца да сённяшняга дня часовымі (беларусізацыя як дзяржаўная палітыка), а, з іншага боку, «часовае» (як, прыкладам, «сарматызм», «ліцвіншасць», «тутэйшасць») раз-пораз адгукаецца, аказваючыся чымсьці істотным для фарміравання нацыянальнага руху, нацыянальнай самасвядомасці, ідэнтычнасці.

Дарэчы, пра ўнёсак таго ці іншага аўтара XIX ст. у развіццё беларускага нацыянальнага руху (гл., напр.: [115]) і асабліва пра тое, што творчасць пэўнага аўтара спрыяла «абуджэнню нацыянальнай свядомасці беларускага народа» [125, с. 233], з вялікай ахвотай разважаюць найперш літаратуразнаўцы. Прадпрымаюцца нават спробы прасачыць эвалюцыю гэтага «абуджэння». Так, М. Хаўстовіч у адным са сваіх артыкулаў прапануе версію пра аўтарства Ігнацыя Яцкоўскага ў дачыненні да верша «Зайграй, зайграй, хлопча малы...», што прыпісваўся сялянскаму паэту Паўлу Багрыму. Пры гэтым вучоны абвяргае гіпотэзу І. Запрудскага, які лічыць названы вышэй верш плёнам літаратурнай містыфікацыі паэта ў эміграцыі Юльяна Ляскоўскага, прычым адносіць час узнікнення твора да 50-х гг. XIX ст. Не, прэрэчыць М. Хаўстовіч: «...як сведчаць даступныя сёння крыніцы, эмігранты з Беларусі не мелі яшчэ самі ў той час пачуцця беларускай самасвядомасці, а таму не магла ў іх нарадзіцца ідэя стварэння новай беларускай літаратуры з дапамогай падобнай містыфікацыі» [113, с. 257].

Здаецца, шануюны даследчык валодае чароўнай мензуркай або аптэкарскімі шалямі, якія дазваляюць яму вызначыць ступень беларускай самасвядомасці ў той ці іншы перыяд часу. Але, не заглыбляючыся ў далейшую палеміку, прыгадаю адну прыныпова важную заўвагу Г. Р. Яў-

са, з метадалагічных устаноў якога пачаўся гэты артыкул. «Якасць і ранг літаратурнага твора, – пісаў вучоны, – вызначаюцца не біяграфічнымі або гістарычнымі ўмовамі яго ўзнікнення і не проста месцам у паслядоўнасці развіцця жанраў, а няўлоўнымі крытэрыямі мастацкага ўздзеяння, рэцэпцыі і наступнай славы твора, а таксама аўтара» [149, с. 47]. У межах такой метадалогіі, не абцяжаранай сумніўнымі спробамі вынаходніцтва «каэфіцыенту самасвядомасці», закладзена перспектыўнае для літаратуразнаўчага даследавання адмаўленне ад эмпірыкі пазітывісцкай школы, ад імкнення прадставіць гісторыю літаратуры як шэраг лакалізаваных у часе і прасторы шэдэўраў, у рэшце рэшт, ад нічым не падмацаваных дэкларацый «магла – не магла (нарадзіцца ідэя)».

Ідэйныя і эстэтычныя запатрабаванні чытача былі першасным арыенцірам прынамсі для В. Савіча-Заблоцкага. Аднак уважлівае вывучэнне фактаў яго жыцця і творчасці выяўляе у творчай асобе пісьменніка адно з самых пашыраных у еўрапейскім літаратурным руху другой паловы XIX ст. амплу – стваральніка і будаўніка новай нацыянальнай літаратуры (у нашым выпадку, зразумела, літаратуры беларускай). Незалежна ад таго, ці быў ён рэальна такім стваральнікам, менавіта так ён сябе пазіцыяніраваў у сваёй літаратурнай творчасці.

Яшчэ раз успомнім савецкае літаратуразнаўства, у якім пачынальнікам новай беларускай літаратуры лічыўся найперш той, хто пісаў (спрабаваў пісаць) па-беларуску. Тэза дастаткова зразумелая і, здаецца, лагічная; пытанне – ці справядлівая? У 1856 г., ужо пасля з’яўлення беларускамоўных твораў Вікенція Равінскага, Яна Чачота, Яна Баршчэўскага і Уладзіслава Сыракомлі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у польскамоўнай (!) прадмове да беларускамоўнай (!) народнай аповесці «Купала» пісаў: «Няхай што хочучь гавораць, але ж гэта я першы паэзію нашага сялянскага людзю апрашу ў шаты народнай эстэтыкі, увёў на сцэну жыцця і пакінуў у шэрагу твораў айчыннага пісьменства, чым і ганаруся» [32, с. 223]. Як бачым, будучы класік беларускай літаратуры ганарыўся не тым, што пісаў па-беларуску: «апрашуць» паэзію ў «шаты народнай эстэтыкі» – намнога больш важная задача для яго як для творцы. А ў беларускамоўных вершах першай паловы XIX ст. гэтай эстэтыкі нестae: пераважае або гумарыстычная і сатырычна-парадыійная накіраванасць («Энеіда навыварат» Вікенція Равінскага, «На прыезд Адама Міцкевіча» Яна Чачота, «Рабункі мужыкоў» Яна Баршчэўскага), або занадта яўны дыдактызм у спалучэнні з наўмысна спрошчанай паэтыкай («Дзеванька», «Гарэліца» Яна Баршчэўскага). Рэзка адрозны ў сваёй мастацкай дасканаласці верш «Зайграй, зайграй, хлопча малы...» выяўляе ўсёй сваёй паэтычнай фактурай слушнасць меркавання І. Запрудскага, які пераканаўча дэказаў, што гэты верш не мог быць напісаны раней як у 50-х гг. XIX ст.

Але тады, калі гэты верш быў напісаны, пра яго мала хто ведаў. Таму В. Дунін-Марцінкевіч меў рацыю, лічачы сябе першым прафесійным стваральнікам «паэзіі нашага сялянскага людз».

Пры ўсім тым даследчыку літаратуры варты цвяроза і спакойна ўсвядоміць, што ў XIX ст. вершамі, напісанымі па-беларуску і быццам бы для сялян, «цікавіліся не столькі “хлопы”, колькі “хлапаманы”» [54, с. 75]. Што да «Энеіды навыварат», то нават «хлапаманы» тут ні пры чым: уся тонкая травестыйная паэтыка парадыйнага твора, напісанага В. Равінскім, магла быць зразумелай толькі чытачу, які ведаў лацінскі першаўзор – «Энеіду» Вергілія, а значыць, для простага людз травестыйная перапрацоўка была незразумелай, а таму і нясмешнай. Падобным чынам госці ў доме пана Завальні (з кнігі апавяданняў Яна Баршчэўскага) не маглі прыпомніць гісторыю прыгодаў Адысея ў пераказе пляменніка гаспадара Янкі. Трэба думаць, гэтакімі ж «чужынскімі» былі для большасці беларускіх сялян-прастакоў беларускамоўныя паэтычныя эксперыменты Яна Чачота, Яна Баршчэўскага і Уладзіслава Сыракомлі, майстроў мастацкага слова на польскай мове (няхай сабе і ў рэгіянальным яе варыянце), выхаваных айцамі-дамініканцамі. Вытанчаны карсет іх версіфікацыйнай тэхнікі *a priori* не мог наслідаваць непадробную прастату і натуральнасць мастацкай шнуроўкі вуснай народнай паэзіі беларусаў. Ды й не магло быць інакш у той час, калі літаратурнай беларускай мовы яшчэ не было.

Думаецца, гэтую дилему добра ўсведамляў В. Савіч-Заблоцкі, асабліва пасля стварэння некалькіх уласных даволі кепскіх вершаў на беларускай (у яго разуменні) мове. Працытуем урывак з верша «У роднай зямлі»:

Люблю цябе, зямля радная,
Дзе ў глухой пушчы ветры дуоць
І хмарка слёзная такая,
Што кветкі Божыя гаруюць.
Люблю цябе, плачу з табою
І песню слёзную пяю,
Ўздыхаю грудзю маладою
І свету грусць ад сэрца лью.

Вучнёўская прадказальнасць рыфмы, непаэтычныя збегі зычных, «кульганне» паэтычнага рытму, вобразны прымітывізм, сціплыя намёкі на паэтычную метафору (кветкі гаруюць, лью грусць) – сведчанне таго, што аўтар прыкладаў вялікія інтэлектуальныя і душэўныя намаганні дзеля таго, каб пісаць на роднай мове. Пры гэтым яго ўласны беларускі лексікон, які старанна спараджае або рэканструіруе моўная свядомасць паэта, яўна абмяжоўваў у многіх выпадках прыгажосць яго паэтычнай думкі.

Зададзім правакацыйнае пытанне: што наогул было матывацыйна для стварэння твораў, падобных да верша «У роднай зямлі», падобных да «Гапона» і «Вечарніц» В. Дуніна-Марцінкевіча? У згаданай вышэй прадмове да «Купалы» сам аўтар дае выразны адказ на гэта пытанне: «праз іх наш селянін, будучы заахвочаны да навукі чытання, паволі разаўе свой розум, ахоплены дагэтуль цемрай, а змякчаючы звычаі, пазбудзецца ўкаранелых дрэнных заган і заахвоціцца да выканання цяжкага прызначэння ў сваім жыцці» [32, с. 223]. У святле гэтых слоў ці так моцна памыляўся Лука Бэндэ, называючы В. Дуніна-Марцінкевіча «пладавітым беларускім памешчыцкім пісьменнікам-рэакцыянерам»? [57, с. 105]. Хіба што апошняе азначэнне азначэнне залічыў на рахунак вульгарнай сацыялогіі; па-за гэтым усё астатняе нельга не прызнаць справядлівым: і пладавіты, і беларускі, і памешчыцкі. Не сакрэт, што сваю задачу беларускі, пераважна польскамоўны, літаратар В. Дунін-Марцінкевіч з гербу «Ляліва» ў XIX ст. бачыў у тым, каб у мастацкай форме адэкватна акрэсліць сацыяльныя ролі і паказваць шляхі дасягнення грамадзянскага дабрабыту, які так старанна расхістваўся прадстаўнікамі расійскіх уладаў, руплівымі Кручковымі і Піскульнінымі. Пан на Беларусі (магнат або шляхціч), спрадвеку блізі да свайго падданага, быў яго кляпатлівым бацькам, разважлівым старэйшым братам. Дыстанцыя паміж панам і мужыком адчувалася, але яна была не такой вялікай, як паміж разумным і дурнем, працаўніком-рупліўцам і лайдаком, паміж патрыётам і здраднікам-рэнегатам.

Гэта ідэя чырвонай стужкай праходзіць праз усю паэтычную творчасць яшчэ аднаго знакамітага творцы XIX ст. Уладзіслава Сыракомлі. В. Савіч-Заблоцкі стаўся прадаўжальнікам яго маральна-эстэтычных пошукаў, але ў мастацкай прозе. Праўда, у адрозненне ад перакананага «ліцвіна» Сыракомлі Савіч-Заблоцкі выяўляе моцную схільнасць да (пан)славянскай ідэі, прычым яго пошукі ісціны ў гэтай сферы былі зусім не лёгкімі. Так, у «Полацкай шляхце», згадваючы пана Акушку з-за Дзвіны, аўтар робіць наступны каментарый: «*За Дзвіною – агульная назва Літвы, якая для беларуса, асабліва з Полацкага ваяводства, сапраўды знаходзіцца “за Дзвіною”*. Сёння ў Царстве Польскім, у Велькапольшчы і ў Галіцыі часта называюць ліцвінаў, беларусаў, украінцаў і г. д. “з Расіі” (!). Гэта назва, якую толькі ідыёт можа даць нашаму народу ці каму-небудзь з сыноў Рэчы Паспалітай. Пры гэтым “з Расіі” наогул не мае сэнсу, бо “Расіі” няма, ёсць толькі “Расея”, іначай – Масковія і маскавіты, а сталіца іх – Масква з маскалямі»¹. Але ўжо ў наступным годзе ў

¹ Аповесць «Полацкая шляхта» цытуецца ў нашым перакладзе, які ўпершыню быў апублікаваны ў 2004 г. у часопісе «Полымя». Новая рэдакцыя перакладу апублікавана ў 2013 г. (гл.: [70]).

адным з лістоў да Драгаманава Савіч-Заблоцкі выбудоўвае новы словаўтваральна-этнаграфічны шэраг, пры гэтым заўважна мяняючы агульную настраёвасць выказвання. «Мы рускія, – піша *Граф Суліма з Белай Русі*¹, – русіны, як нас завуць, – і Маскоўшчыне гэтай брацці, і Польшчы гэтай не чужбіна – з аднаго мы з ёю ішлі гнязда... Наша пагэтаму назначэнне: дзела такое добрае сатварыць, гэтым славянства ўсё спасці, Польшчу ад пагубы ваздзяржаць; патрэбна нам, усім славянам, Маскоўства падкрапіць! Наша! Мы ж таго-лля і геаграфічна паміж іх ляжым, гэта доўг наш! І ў гэтым-та мне прынцыповае прызвание асобае наша, бела- і маларускае, здаецца; канечнасць наша на зямлі, прызвание рускае наша, чаго-лля Бог нас стварыў» (цыт. па: [35, с. 545]).

Апошнія словы ствараюць эфект *de ja vu* ў знаўцы літаратуры XIX ст.: у першай палове гэтага стагоддзя адзін беларус – Адам Міцкевіч – захапіўся ідэямі польскага месіянізму, а ў другой яго палове другі беларус – Вайніслаў Савіч-Заблоцкі – захварэў на месіянізм «русінскі». З гэтага пункту гледжання ў яго польскамоўнай аповесці «Полацкая шляхта» трэба бачыць даволі паспяховы мастацкі эксперымент па стварэнні сачынення накіталт сярэдневяковай *summa* (лац. ‘найвышэйшая сутнасць, вынік’). Так, вялікі Фама Аквінскі ў сваім трактате «*Summa theologiae*» сістэматызаваў і насамрэч суміраваў сутнасць хрысціянскага веравучэння, стварыўшы квінтэсэнцыю еўрапейскай тэалагічнай думкі. Падобным чынам В. Савіч-Заблоцкі паставіў перад сабой задачу стварыць квінтэсэнцыю духоўнага – спрадвечна славянскага! – космасу старадаўняй Беларусі, якой, паводле глыбокага пераканання аўтара, належала асаблівая гістарычная місія. Місія гэта заключалася ў тым, каб – ні больш ні менш – уратаваць польскі («рэчыпаспалітаўскі») дух.

Чым жа тлумачыцца няпэўнасць пазіцыі пісьменніка ў адносінах да «Масковіі»? Магчыма, хітрай палітычнай стратэгіяй імператара Аляксандра III, які адмыслова маскіраваў свой паварот да рэакцыі. На паверхні былі даволі прагрэсіўныя законы, прынятыя імператарам быццам бы для паляпшэння становішча простага народа: пра абавязковы выкуп аброкаў з паніжэннем нормы выкупных плацяжоў (1881), пра сялянскі банк (1882), пра абмежаванне працы непаўналетніх на фабрыках і іх школьную адукацыю (1884), пра забарону начной працы жанчын і дзяцей (1885) і г. д. Пісьменніку ў працэсе асэнсавання актуальнай ідэйна-палітычнай сітуацыі прыходзілася лавіраваць паміж «польскасцю» і «рускасцю», але ў любым выпадку яму (як у свой час і В. Дуніну-Марцінкевічу) важна было даказаць і паказаць сваім чытачам, а таксама й пераканаць самога сябе, што не ад афіцыйнага расійскага ўрада трэба чакаць паляп-

¹ Граф Суліма з Белай Русі – адзін з псеўданімаў В. Савіча-Заблоцкага.

шэння становішча народа. Ды наогул, трэба было выпрацаваць чарговую, прычым актуальную для свайго часу (як гэта неаднаразова здаралася ў беларускай гісторыі) стратэгію выжывання. Павернемся ж тварам да той сучаснасці – другой паловы XIX ст.; паспрабуем, згодна з парадай Г. Р. Яўса, зрабіць «сінхранічны зрэз», каб зразумець духоўную атмасферу, у якой апынуліся нашы суайчыннікі – пісьменнікі-інтэлектуалы, заклапочаныя будучыняй свайго народа.

У 1861 г. у Пецярбургу, абмінуўшы цензурнае «сіта», пачала распаўсюджвацца пракламацыя, якая адкрывалася вершам «К молодому поколению». Аўтарам гэтага твора, як высветлілася пазней, быў адзін з актыўных дзеячаў тагачаснага рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху Мікалай Шалгуноў. Вось першыя радкі гэтага верша:

Я ль буду в роковое время
Позорить гражданина сан
И подражать тебе, изнеженное племя
Переродившихся славян?
Нет, не способен я в объятьях сладострастья
В постыдной праздности влачить свой век молодой
И изнывать кипящею душой
Под тяжким игом самовластья.

(Цыт. па: [67, с. 62])

Праблема «перааджэння славян» і адначасова пытанне пра жыццёвую неабходнасць вызвалення з-пад «іга самаўладніцтва» ў канцы 50-х і напачатку 60-х гг. XIX ст. абмяркоўвалася ў перадавых колах інтэлігенцыі самых розных частак Расійскай імперыі. Але адносіны да той часткі славян, якія паходзілі з былой Рэчы Паспалітай, у гэты час заўважна змяняюцца. Дзеля разумення гэтай складанай духоўнай атмасферы варта вярнуцца на некалькі дзесяцігоддзяў назад.

У 1824 г., пасля разгрому арганізацый філаматаў і філарэтаў у Віленскім універсітэце, урадженец Берасцейшыны Юльян Нямцэвіч пісаў князю Адаму Чартарыйскаму: «Сэрца кроіцца на часткі, калі чую, што там (у Вільні) робіцца. Няшчасныя дзеці!» (цыт. па: [133, с. 305]). Прыкладна такія ж пачуццямі поўніліся сэрцы прадстаўнікоў маскоўскай і пецярбургскай інтэлігенцыі, калі яны сустракаліся з выгнаннікамі-філаматамі. Многія прадстаўнікі расійскага дваранства, нават не ведаючы польскай мовы, з захапленнем слухалі радкі міцкевічава «Конрада Валенрода», ведалі змест паэмы. І гэта не дзіўна: распачнымі – «валенродаўскімі» настроямі поўніліся ў той час сэрцы тых, хто спачуваў разгрому дэкабрыстаў і канчаткова пазбаўляўся ілюзій адносна «ліберальнасці» расійскага царызму. Няменшае спачуванне ў колах расійскай інтэлігенцыі выкліка-

ла Лістападаўскае паўстанне 1830–1831 гг., якое да таго ж супала з так званымі «халернымі бунтамі» ў цэнтральнай Расіі.

Хоць усім грамадзянам імперыі было зразумела, што «польскі» рух быў нацыянальна-вызваленчым па сваёй сутнасці, аднак першапачаткова ён не ўяўляў непасрэднай пагрозы для ўнітарнай расійскай дзяржавы. Практычна ён выражаўся найперш ва ўзмоцненай цікавасці мясцовай інтэлігенцыі да народнай (у выпадку выхадцаў з Беларусі – да беларускай) мовы, фальклору і асветы. Аднак паступова (і асабліва заўважна пасля «вясны народаў» 1848 г.) гэта асветніцкая праграма была істотна дапоўнена ідэяй нацыянальнай, а значыць, і дзяржаўнай незалежнасці.

У сярэдзіне стагоддзя адбываецца шэраг важных падзей. Даволі значныя поспехі Расіі ў Крымскай вайне 1853–1856 гг. паспрылі ўздыму (вяліка)рускага патрыятызму і стварылі спрыяльную глебу для культывавання ідэй панславізму. Змяніліся адносіны многіх прадстаўнікоў расійскай інтэлігенцыі да так званага «польскага» пытання. Відавочнай стала неабходнасць карэннага рэфармавання эканамічнай (найперш аграрнай) сістэмы Расіі. Тым часам урад прыкладаў тытанічныя намаганні ў справе задушэння «польскага» (рэчыспалітаўскага) руху. Упартае супрацьстаянне «палякаў» пачынала раздражняць, прычым яшчэ больш на фоне ўзросшай варожасці да Расіі з боку заходніх дзяржаў. Вось чаму ліберальныя і «каспапалітычныя» дзеянні пэўных прадстаўнікоў расійскага ўрада (Пятра Валуева, Васілія Далгарукава, Аляксандра Гарчакова) выклікалі незадаволенасць многіх. Граф Міхаіл Мураўёў-Віленскі, вядомы ў гісторыі як «Мураўёў-вешальнік», рэзка крытыкаваў урадавых саноўнікаў за тое, што яны прынялі рашэнне дабівацца вяртання ўсіх былых дзяржаўных прывілеяў для Царства Польскага, каб у ім магла свабодна ажыццяўляцца польская прапаганда і каб польская нацыя магла ў ім умацавацца. «У сваім асяляленні, – гнеўна пісаў Мураўёў, – яны не лічылі гэты край расійскім і імкнуліся да таго <...> каб яму была дадзена поўная аўтаномія» (цыт. па: [164, с. 216]). Па вялікім рахунку, ён выказаў у дадзеным выпадку думку значнай часткі расійскага грамадства.

І тады расійскі ўрад знайшоў новы, невядомы дагэтуль спосаб эфектыўнага знішчэння назалелага патрыятычнага руху на далучаных у канцы XVIII ст. землях – аграрную рэформу (гл. пра гэта ў матэрыялах папярэдняй лекцыі). Адраджэнне славянства фактычна павінна было адбывацца пад эгідай ідэі «старэйшага брата», якая пазней набыла выключнае значэнне і ў савецкім дзяржаўным будаўніцтве.

Пры гэтым, зразумела, дзяржаўныя ўлады намагаліся пры зручнай нагодзе дзейнічаць метадам «перніка». Пазітыўныя зрухі ў жыцці сялянства ў розных кутках імперыі пачалі адчувацца ўжо ў 40-х гг. у выніку правядзення накіраванай на «апякунства» дзяржаўных сялян аграрнай рэ-

формы, якая ў 1840–1857 гг. праводзілася па ініцыятыве міністра дзяржаўнай маёмасці графа Паўла Кісялёва. Разам з тым многія беларускія літаратары 40–50-х гг. XIX ст. добра разумелі, што насамрэч хаваецца за гэтай гульнёй у дэмакратызацыю і клопат пра сялянства з боку расійскіх уладаў. І ў мастацкай прозе Яна Баршчэўскага (кніга апавяданняў «Шляхціц Завальня»), і ў ліра-эпасе Уладзіслава Сыракомлі (паэмы «Ян з роду Дубарог», «Начлег гетмана», «Старыя вароты», «Улас») увасабляецца ідэя прыярытэту маральнага фактару над эканамічным. Спачатку цнота, хрысціянскі абавязак, потым дабрабыт – толькі такі шлях можа забяспечыць рэальны пазітыўны зрух у сацыяльнай і эканамічнай сферы. І Баршчэўскі, і Сыракомля даводзяць, што іншая жыццёвая пазіцыя – *абагаўленне золата – вядзе да маральнага заняпаду і дэградацыі, спрычыняецца да жыццёвай катастрофы.*

Гаворачы пра асяроддзе дробнай шляхты і сялян, адзначым яшчэ адну важную акалічнасць. Духоўная субстанцыя прадстаўнікоў менавіта гэтай сацыяльнай праслойкі фарміруецца на бліжэйшай храналагічнай адлегласці, звязанай з магчымасцямі перадачы вуснай інфармацыі. У 60-х гг. XIX ст. дасягае паўналецця трэцяе пакаленне беларусаў з ніжэйшых слаёў грамадства, якія нараджаюцца ўжо як грамадзяне Расійскай імперыі. Гістарычная памяць пра Вялікае Княства Літоўскае і Рэч Паспалітую для іх не мае цяпер такога прыярытэтнага значэння, як вусныя расповеды дзядоў пра падзеі былых часоў: яны, штодзённа працуючы на зямлі, у масе сваёй мала чытаюць кнігі. Іншымі словамі, да пачатку 60-х гг. не застаецца жывых сведкаў або ўдзельнікаў паўстання Тадэвуша Касцюшкі, якія маглі б нагадаць сваім унукам, за што змагаліся яны і за што трэба змагацца ім. І трэцяе «паслякасцюшкаўскае» пакаленне адыходзіць ад ідэалаў сваіх дзядоў. Нездарма менавіта ў паўстанні 1863 г. выявіўся трагічны разрыў паміж шляхтай – нават у асобе такога прабеларуска арыентаванага яе прадстаўніка, як Вінцэнт (Кастусь) Каліноўскі, – і простым народам. «Страшно далеки были они от народа» – як гэта ні парадаксальна, але выдаўцоў «Мужыцкай праўды» ленінскія словы з артыкула «Памяці Герцэна» датычаць непасрэдна. Толькі калі дзекабрысты, пра якіх пісаў Ленін, былі яшчэ далёкімі ад народа, то кіраўнікі паўстання 1863 г. – ужо... *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis. – Часы змяняюцца, і мы разам з імі.*

Кантэкст беларускага пісьменства другой паловы XIX ст. выразна сведчыць пра пачатак карэнных зменаў – магчыма, у чымсьці пазітыўных – у грамадскім жыцці Беларусі, але перадусім – выключна негатыўных – у духоўным жыцці яе народа. В. Савіч-Заблоцкі ў «Полацкай шляхце» паспрабаў зрабіць неверагоднае – «адкруціць» гістарычны гадзіннік назад, каб акрэсліць шляхі выйсця з прыкрага становішча...

Пры шматлікасі аўтарскіх адступленняў і маргіналій фабула апавесці вырысоўваецца без залішніх высілкаў з боку чытача. Гэта дастаткова

тыповая для айчыннага пісьменства XIX ст. гісторыя. У «Полацкай шляхце» паказана жыццё трох шляхецкіх двароў Полацкага краю: Арлаполя (рэзідэнцыі трох братоў Старасцічаў – Арлалётаў), Бяльмонта (з уладаром Кашталянічам графам Ульрыкам Гажагорскім) і Шчароты (дзе жыве стары Мечнік Падканвойны з адзінай дачкой Зоф’яй). Фабулу твора сшывае тэма кахання прадстаўніка адной шляхецкай сям’і да прадстаўніцы іншай; праўда, гэта тэма з’яўляецца далёка не адразу. Падобны сюжэтны каркас выкарыстаў у свой час Адам Міцкевіч у паэме «Пан Тадэвуш», Уладзіслаў Сыракомля ў паэме «Ян з роду Дубарог». Узнікае спакуса зрабіць выснову: перад намі – чарговая замалёўка з жыцця беларускай шляхты. З’яўляецца жаданне супаставіць яе з рамантычна ўзнёслай міцкевічавай гісторыяй Сапліцаў і Гарэшкаў, з павучальна-выхаваўчым абразком жыцця Яна Дубарога, шлюб якога з Зосыя Брэхвіч паклаў канец варожасці двух шляхецкіх родаў.

Нітуе тры згаданыя літаратурныя гісторыі таксама імя галоўнай гераіні – Зоф’я. Падштурхоўвае да супастаўленняў нават той факт, што аўтар абраў традыцыйны для нашага літаратурнага кантэксту «час Ікс» – перыяд перад прыходам Напалеона, актуалізаваны і ў «Пане Тадэвушы» А. Міцкевіча, і ва «Успамінах квестара» І. Ходзькі. Гэта быў рэlevantны для нацыянальнай гісторыі *terminus ad quem* – перыяд, да якога цэнтрабежна на працягу ўсяго XIX ст. імкнуліся ўсе нацыянальна-вызваленчыя канцэпцыі, сфармуляваныя ў творах прыгожага пісьменства. Праўда, храналогія «Полацкай шляхты» мае за пункт адліку канкрэтна 1799 год, калі Напалеон абвясціў сябе першым консулам. Дакладнае датаванне вынікае з размоў гасцей, якія сабраліся на сяброўскую гутарку да галоўнага героя Януша Паўла Арлалёта: сярод размоў прыйшла навіна пра смерць Джорджа Вашынгтона, які, як вядома, памёр у 1799 г. Такім чынам, перад намі – яшчэ адна спроба мастацкага мадэлявання айчыннай гісторыі на мяжы XVIII і XIX стст.: што было і што магло быць.

Але паспрабуем уявіць сабе, як цяжка было будаваць новы варыянт гэтай гісторыі ў 80-х гг. XIX ст., калі на палітычнай карце Еўропы ўжо амаль 100 гадоў не было Рэчы Паспалітай. Зразумела, што аўтару трэба было заінтрыгаваць чытача, можа, нават у чымсьці справакаваць і падмануць яго – замест загадзя сфармуляваных занадта простых адказаў на складаныя пытанні ў духу «Мужыцкай праўды».

Фактычна ўся «Полацкая шляхта» ўяўляе сабой гэту інтрыгу і правакацыю ў добрым – мастацкім сэнсе слова. Эмацыянальнае напружанне захоўваецца на працягу ўсёй аповесці; яно пульсуе ў кожным раздзеле твора, не дазваляе чытачу адвесці зацікаўленых вачэй. Чаго варта толькі адна з самых моцных пазіцый тэксту – заглавак! Ужо яго «шматпавярховасць» павінна была зрабіцца выдавецкім «маяком» (гл.: [53, с. 54]): «Апавяданне 1-шае. Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта.

(Жаніцьба Ямці Пана Шатана Старшага)». Загадкавы загаловак змяняецца не менш загадкавым эпіграфам: *«Гандзя була чарівніця»* з подпісам «українская песня». Аднак першыя радкі аповесці уяўляюць сабой поўны кантраст шатанска-чараўнічаму тытулярнаму комплексу: *«Вядома ўсяму свету, дзе знаходзіцца Белая Русь. Зрэшты, аспаньству казаць не трэба, што за дзівосы і цуды хаваюцца ў гэтай рускай зямлі, якімі прыкметамі адарыў яе С т в а р а л ь н і к»*.

Пад маскай «вядомасці ўсяму свету» В. Савіч-Заблоцкі падкрэслівае ўнікальнасць, непадобнасць свайго роднага краю. Пройдзе каля чвэрці стагоддзя, і на гэтым модусе ўяўнай агульнавядомасці па-майстэрску ўгрунтуе Янка Купала свой бессмяротны верш: «Што я мужык, усе тут знаюць...» У рэальнасці ж наўрад ці хто не ведае, як даводзіць Купала, што ў душы цёмны забіты мужык цвёрда перакананы: «чалавек я, хоць мужык». Падобным чынам уся наступная нарацыя ў «Полацкай шляхце» заклікана давесці, што насамрэч мала хто мае адэкватнае ўяўленне пра ўсё тое, чым славіцца Белая Русь.

Першым сярод «дзівосаў і цудаў» беларускай зямлі аўтар прыгадвае ізноў жа тое, што агульнавядома: легендарную лясную пушчу, пра якую яшчэ ў XVI ст. пісалі і Ян Вісліцкі, і Мікалай Гусоўскі, і Ян Радван. Але шмат важнейшае іншае: менавіта ў гэтай зямлі – *Рускай і Белай* – захавалася яшчэ *«тое, што ўжо даўно брыдкі смурод сучаснай гнілізны выпарыў са свету: там сустракаюцца неапошнія дзецюкі, а на могілках блукае старадаўняя годнасць»*. Толькі тут, на думку пісьменніка, а не ў этнічнай Польшчы можна знайсці яшчэ той самы старадаўні польскі анімуш (ад лац. *animus* – дух), які *«сёння так часта падмяняецца падхалімствам усялякага выгляду»*. Усё гэта дазваляе зрабіць выснову, што Белая Русь – *«шчыт вялікай рыцарскай дзяржавы – той дзяржавы, якую назвалі гонарам цывілізацыі і хрысціянства»*.

Для чаго ж патрэбна аўтару гэта ўрачыстая канстатацыя? Бо ён, як і М. Шалгуноў, бачыць «перараджэнне славян», заняпад гераічнага духу продкаў у іх нашчадках. «Мінуў “век сякерак”, – піша ён, – надышоў “век малых брушкаў”!» І тут жа ў каментарыях тлумачыць уласную метафару: мінула XVIII ст., у напісанні гадоў якога прысутнічала лічба «7» (17...), падобная да сякеры; гады ж XIX ст. нясуць у сабе лічбу «8» (18...). Гэта лічба, падобная да двух пухленькіх брушкаў, робіцца тут сімвалам грамадзянскай апатыі, у якой В. Савіч-Заблоцкі бачыць вялікую небяспеку для свайго народа.

Пісьменнік мае на мэце абудзіць цікавасць да свайго, айчыннага; актывізаваць эстэтычнае ўспрыняццё чытача: выклікаць патрэбу нанова адкрыць для сябе ўсё тое, што даўно зрабілася традыцыйным і прывычным; адкрыць – і ў замілаванні дзівіцца з гэтага. У гэтым сэнсе В. Савіч-Заблоцкі

кі блізікі да аўтара сатырычнай «Прамовы Мялешкі» (канец XVI ст.). Невядомы пісьменнік з асалодай успамінаў былых арыстакратаў дзяржавы, якія «правым сердцем просто говорили, политики не знали, а у рот правдою, яко солею в очи, кидывали»; з іншага боку, ён гнеўна заўважаў: «Много тутока таких ест, што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет!». Менавіта да апошняга тыпу адносіцца адзін з галоўных герояў апавесці – граф Ульрык Крыстын Гажагорскі, рэнегат, распуснік і блазен. Па-за прысвечанымі яму фрагментамі, напоўненымі сатырычнымі выявамі агіднага галамана, усе астатнія апісанні насамрэч кранаюць сэрца шчырасцю патрыятычнага пачуцця пісьменніка. Так і хочацца перафразавать расійскага крытыка Апалона Грыгор’ева, які пісаў пра Пушкіна, і ўсклікнуць пра аўтара «Полацкай шляхты»: Савіч-Заблоцкі – гэта наша ўсё! І абмалёўка гэтага «свайго», айчыннага, напоўнена ў яго любоўю і захапленнем. Нават традыцыйная з пункту гледжання класічных паэтык касмаграфічная прэзентацыя краю носіць урачыста-ўзнёслы і адначасова палемічна завостраны характар: *«Ёсць у нас таксама й гарады, дзе столькі карамеляў і марцыпану, як быццам яны там раслі спрадвеку!.. Гэта, што праўда, не Вільня, не Кракавы і Пазнані, не маладая Варшава ды не святы Кіеў рускіх князёў! Аднак яны чыстыя і вялікія: прастары Полацк, Віцебск і Магілёў... Як годна Белую Русь рэпрэзентуе Дзвіна, якую географы воевалі [лац. ‘назваваюць’] Заходняй! Вядомая старажытным рымлянам і грэкам (у тых часы гэты паўночны Дунай быў ахрышчаны Рубонам), яна паўстае добрым паслом перад Божай Літваю ад нашых наветаў.*

Распавядаючы далей пра сваю Айчыну, аўтар адпаведна сфармуляванаму ім зыходнаму тэзісу сыпле скрозь «дзівосамі і цудамі. Гэта найперш легендарныя паданні пра полацкага князя *Врагвада* (Рагвалода), якога старажытныя храністы называлі «Knung Ringwald», пра дачку яго *Врагнеду*, празваную Гарыславай; жудасная і прыгожая легенда пра Жэраўскае возера; казачны апавед пра васіліска, пра вузынага караля... Побач з сюжэтнымі, самастойнымі паданнямі скрозь рассыпаны па тэксце твора заўвагі, што ясені прысвечаны богу Ясу, або Ясію; што Бай – гэта язычніцкі бог паэтычнага натхнення; што даўнія багі славян Жыва і Гасцярад былі закаханыя ў «багунку» Уласцілюбу... І ў большасці гэтых паданняў, зафіксаваных пісьменнікам, праяўляецца яго «патаемнае захапленне» – імкненне да гісторыка-мовазнаўчых росшукаў.

Успамін пра Рагвалода і яго дачку быў выкліканы пейзажнай замалёўкай – апісаннем кутка саду, што віднеўся праз вокны палаца, у якім жыў Януш Павел Арлалёт. Самымі старымі дрэвамі там былі высачэзныя дубы, паблізу якіх ляжаў вялізны плоскі камень – «стол Гарыславы»: *«Арлалёты шанавалі іх як святыню і ставіліся з вялікай павагай да гэтага*

плоскага каменя, на якім пазней нейкі славянскі святар рунамі напісаў: “Забіўшы тура, Гарыслава Богу кроў яго ахвяруе”».

Арыгінальнае (аўтарскае) напісанне апошніх слоў выглядала так: «*Ubiwszja turju Hrisława Bogu krew' jeho źrje*». Ва ўласных заўвагах (а трэба заўважыць, што ў цэлай аповесці іх ненамнаго менш, чым самога тэксту) пісьменнік адзначае, што гэта напісана «на старажытнай мове рускіх славян».

Згадаўшы ў першы раз князеў старажытнай Літвы і Русі, якіх ён называе Wrahwład, Brzeczysław, Wrzesław, Rohnieda, аўтар адсылае чытача да свайго ўласнага сачынення – «Гісторыі Полацкага княства». На жаль, акрамя гэтага аўтарскага каментарыя, мы не маем іншай інфармацыі пра згаданае даследаванне В. Савіча-Заблоцкага. Ды ўсё ж нават з тэксту «Полацкай шляхты» вынікае, што не толькі гісторыя, але і этнаграфія, этналінгвістыка айчыннай зямлі надзвычай цікавіць пісьменніка. Найпершым яго дасягненнем трэба лічыць тое, што на кожнай старонцы аповесці ён намагаецца ўзнавіць жывую гутарку жыхароў Полаччыны – як шляхты, так і простага люду. У мове гэтых людзей, як і ў гісторыі іх краю, перапляліся самыя розныя па паходжанні моўныя з’явы: лексічныя элементы сучасных беларускай, рускай, украінскай, польскай моў; лацінскія ідыёмы і макаранізмы; старапольскія лексемы і граматычныя формы; галіцызмы. Хутчэй за ўсё аўтар-народнік свядома ўскладняе гэту «мяшанку», што было звязана з яго імкненнем «ушыляхціць», літаратурна апрацаваць мову народа. Менавіта з гэтай устаноўкай звязана ўключэнне не толькі беларускіх, але і старапольскіх выразаў як у аўтарскі тэкст, так і ў рэплікі персанажаў.

Выразнымі моўнымі характарыстыкамі надзяляюцца персанажы-яўрэі. Асабліва каларытна прадстаўлена гаворка аднаго з галоўных герояў – Фроіма, які перамешвае ў сваім маўленні польскую, беларускую мовы і ідыш. Спрытны і прагны да грошай карчмар задумаў пры дапамозе пакаёўкі Зоі (аўтар называе яе «Золя») «пракруціць» шлюбную інтрыгу для пана Гажагорскага, які прагнуў ажаніцца з паннай Мечнікаўнай, гаспадыняй Зоі. Дзяўчына доўга не згаджалася дапамагчы яўрэю ў рэалізацыі небяспечнай задумы, а ён, пагражаючы, што яе каханы, слуга графа Гажагорскага Гарасім, пойдзе ў салдаты, угаворваў яе такімі словамі:

– Дурніца!.. Ну што!.. Усё будзе добра – і табе, і тваёй паненцы. Будзе добра, у, як добра! Каб ты, дурная Золя, ведала, які вон багаты – уйвай! – і цмокнуў вуснамі. – Ну! Ідзі сабе прэч, *geh schon weg!*

Характарызуючы мову дробнай шляхты, аўтар адзначае наяўнасць у ёй лацінскіх макаранічных канструкцый. Так, панна Гануся прыгадвае два падобныя выразы, якія ўжывае пан каморнік: *cum omnibus figlis* (з усялякімі выкрутасамі) і *cum omnibus boris, łakis et lasis* (з усімі барамі, лугамі і лясамі). Чатыры формы назоўнікаў, што спалучаюцца з прына-

зоўнікам *сiт* ('з, разам з') утвораны шляхам далучэння да асновы польскіх слоў (*figiel, bór, ląka, las*) лацінскага канчатку *-is*. Трэба думаць, падобнага кшталту лацінска-польская моўная сумесь шырока ўжывалася ў асяроддзі службовых асоб на Беларусі ў XIX ст.

Што да лацінскай мовы ў герояў В. Савіча-Заблоцкага, то адносіны да яе адгукаюцца рэхам «рымскай» канцэпцыі паходжання арыстакратаў Вялікага Княства Літоўскага (легенды пра Палямона), якая вызначыла асаблівае месца гэтай мовы ў нашай культурнай прасторы. У эпілогу апавесці ўяўны аўтар Павел Завіша абураецца рэдактарскімі праўкамі, унесенымі ў рукапіс напісанай ім апавесці, што быў перададзены для апублікавання ягонай дачкой. «*Трэцяга дня, — даводзіць ён, — узяўся я праглядаць прэсу. Гляджу — аж паміж газетамі ляжыць кніга “Апавяданні Паўла Завішы”. Са злосці я пачаў яе leggere [лац. ‘чытаць’]. Чытаю, чытаю — што гэта такое? Гэта ж не мае словы! Цэлыя capita [лац. ‘главы’] пазмяняны! Ледзь не пры кожным слове — тлумачэнні: “архаізм”, “старажытная форма”, “на-лацінску”! Дык што ж гэта такое! На што ж гэта каню пятая нага? Хіба ж можа быць такі чалавек, які не разумее лаціны?»*. Сярод герояў «Полацкай шляхты» такіх людзей насамрэч няма, пра што выдатна сведчыць прамова Ротмістра ў канцы апавесці, перасыпаная лацінскімі словамі і афарызмамі.

Відавочна, што каларытная і багатая мова апавесці «Полацкая шляхта» стала плёнам доўгай і карпатлівай працы пісьменніка па зборы і апрацоўцы матэрыялаў, звязаных з пісьмовай і маўленчай культурай жыхароў Беларусі (пераважна віцебска-полацкага рэгіёну). Калі б нават пісьменнік проста зафіксаваў усе гэтыя формы, выразы, звароты, фразы — і таго было б дастаткова, каб прызнаць яго выключную заслугу як даследчыка адпаведнага моўнага арэалу. Аднак В. Савіч-Заблоцкі гэтым не абмяжоўваецца: амаль у кожным выпадку ён прапануе свае лінгвістычныя заўвагі што датычаць той ці іншай формы; спрабуе разважаць пра магчымую этымалогію; прыводзіць паралелі з іншых еўрапейскіх моў. Моўны дыяпазон самога аўтара ўражвае: лацінская, нямецкая, французская, англійская, літоўская і, безумоўна, беларуская мова, якая прысутнічае як на ўзроўні асобных слоў і фраз, так і на ўзроўні цэлых тэкстаў пераважна фальклорнага характару.

Частае ўключэнне беларускіх выразаў, асобных слоў і цэлых тэкстаў абумоўлена аўтарскай ідэйнай устаноўкай, звязанай наогул з ідэалогіяй народніцтва. Так, Януш Павел Арлалёт выпадкова — і не выпадкова! — пачуў песню, што даносілася з глыбіні саду, якая заканчвалася словамі:

*Бо не для паноў — для людю
Пан панам даў дні.*

Шляхта, якая жыве патрэбамі і турботамі свайго народа, – ідэал для аўтара «Полацкай шляхты»: менавіта такім арыстакратам спрыяе *Пан Бог*. Апісваючы, як просты народ святкуе «празнік Вазнясенскі» (дзень Унебаўшэсця Панскага), аўтар з замілаваннем успамінае былыя часы, калі гэта і ўсе іншыя святы паны ды мужыкі адзначалі супольна, калі дзейнічала правіла: *«Нікчэмны той бацька, які аддзеліць сваю дзятву. Буйная шляхта павінна трымацца людю, не адыходзіць ад яго ні на крок»*. Вось чаму замалёўкі прастанароднага побыту арганічна ўплятаюцца ў сюжэт, звязаны з жыццём полацкай шляхты. Сяляне былі запрошаны на вечарыну ў доме Януша Паўла Арлалёта, шляхта з сялянамі разам сустракалі ноч на Івана Купалу, а ў фінале аповесці апісваюцца хрэсьбіны перша-роднага дзіцяці Гарасіма і Зоі Нячайных, у якім бралі чынны ўдзел «яснавяльможнае панства» Зоф’я і Януш Павел Арлалёты, а таксама пана Ганна Зубранка і пан Івон Фларыян Арлалёт.

Задача выхавання айчыннай арыстакратыі – найважнейшая для аўтара. Ён імкнецца падкрэсліць годнасць і гонар, уласцівыя лепшым прадстаўнікам старой, незалежнай шляхты. Выключна важныя для пісьменніка паняцці – *дзяржава (Rzeczpospolita)*, *Польшча, шляхта, Бог* – вылучаюцца курсівам. Такім чынам, нават на ўзроўні зрокавага ўспрыняцця вырысцоўваецца ідэяная ўстаноўка В. Савіча-Заблоцкага: расказаць пра сваю радзіму, «шчыт вялікай рыцарскай дзяржавы», пра саміх рыцараў – прадстаўнікоў мясцовай арыстакратыі. Іх блізкасць да «прасталюду» не азначала адмаўлення ад радавітасці. Наадварот, усведамленне арыстакратызму крыві дазваляе шчыра і глыбока пранікнуцца надзённымі патрэбамі народа.

Прыкладам такога арыстакрата выступае найперш Януш Павел Арлалёт, уладальнік Арлаполя. Праўда, пры знаёмстве з Арлалётамі, трыма братамі Старасцічамі, адным з якіх быў Януш Павел, чытач даведваецца, што *«ўсе яны, як адзін, былі гарачыя і задзірыстыя, дзёрзкія ў душы авантурысты, а да таго ж “фармазоны”, або, па-правільнаму, Франк-Масоны»*. Невыпадкава пісьменнік робіць такую заўвагу: у асяроддзі былой «рэчыпаспалітаўскай» шляхты на працягу ўсяго XIX ст. было надзвычай пашырана захапленне разнастайнымі «патаемнымі вучэннямі», у першую чаргу ідэямі «вольных муляроў» – масонаў. Бадай, мацней за іншых «перахварэў» на гэта А. Міцкевіч; алегарычныя ўказанні на пашырэнне містыкі і трансцэндэнталізму ў духоўным жыцці суайчыннікаў сустракаем у аповесці Я. Баршчэўскага «Душа не ў сваім целе», аповесці П. Янкоўскага «Засценак» ды ў іншых творах. І гэта таксама робіцца прадметам вялікай заклапочанасці аўтара «Полацкай шляхты», які трывожна адзначае, што ў часы Арлалётаў не было сярод людзей вялікай набожнасці, *«а нават шмат хто выхваляўся перад светам сваёй бязбожнасцю vel* [лац.

‘або’] атэізм, быццам бы чымсьці добрым». Вось чаму першапачаткова людзі цураліся Арлалётаў і іх рэзідэнцыі, распаўядалі пра розныя дзівацтвы сваіх паноў, тлумачачы іх прамым кумаўствам з пеклам. Адсюль і мянушка, дадзеная Старасцічам, – Шатаны, «і не адзін чалавек з тых, хто праходзіў паўз арлапольскі замак, ахінаў свае грудзі траістым крыжам».

На працягу ўсёй аповесці адбываецца працэс духоўнага адраджэння галоўнага героя. Найперш падштурхоўвае яго да гэтага выпадкова пачутая ноччу ў садзе песня («дума беларуская»). Але галоўную ролю адыграла гэтаксама ж нечаканае каханне Арлалёта да Зоф’і Падканваёўны.

Створаны В. Савічам-Заблоцкім космас старашляхецкай Беларусі асветлены прывабнай постаццю жанчыны. Жаночыя вобразы ў «Полацкай шляхце» намаляваны з вялікай цеплынёй і адначасова з пачуццём мужчынскага гонару за сваіх матак і сясцёр. Гераніні В. Савіча-Заблоцкага вельмі розныя: гарэзлівая і вясёлая панна Мечнікаўна (Зоф’я); яе сяброўка, сціплая і задуменная панна Зубранка (Ганна); добрая і набожная выхаванцелька маладых паненак пані Марушэўская; забабонная і бяззлівая жонка камісара Жэраўскага маёнтка пані Бурбіна; яе служка, гасцінная і спрытная літоўка Ягнешка; прагная да славы і крыўдлівая «старая панна» Схаластыка, якая лічыць сябе вялікай інтэлектуалкай... Усе яны пацвярджаюць сфармуляваны Уладзіславам Сыракомлем тэзіс:

Хоць кабет нямала ў свеце,
Ды найлепшыя сарматкі.

(Пераклад І. Багдановіч)

Менавіта задача абароны жаночай годнасці стварае падставу для кульмінацыі ўсяго сюжэта аповесці. Даведаўшыся ад свайго сябра Тарашкевіча, што граф Гажагорскі задумаў авантуру з выкраданнем панны Мечнікаўны падчас купальскага свята, Януш Павел Арлалёт, ні хвіліны не вагаючыся, вырашыў прыйсці ёй на дапамогу. Письменнік дадае пры гэтым, што ні ён, ні яго спадзвіжнікі ніколі ў сваім жыцці не бачылі да гэтага панны Мечнікаўны: *«Але тады было прынята, каб гонар жанчыны, як зрэнку вока, вартавалі ўсе: ад самага ссівелага дзеда да бяззусага блазнюка! І хто не трымаўся гэтага звычайна той рабіў замах на Рэч Паспалітую, той у вачах грамадства пакрываў ганьбай сябе і свой род, бо здзяйсняў самае страшнае злачынства – дазваляў здраду Радзіме!»* У маштабах цэласнай творчай задумы аўтара постаць панны Мечнікаўны выступае як алегорыя Радзімы, на якую робіць замах хворы на галаманію і духоўную дэградацыю граф Гажагорскі і якую мае бараніць сапраўдны патрыёт Януш Павел Арлалёт.

Каханне да Зоф’і цалкам змяняе натуру былога Шатана: ён збліжаецца з ксяндзам Базыліем, карэнным чынам мяняе ўласны лад жыцця, адмаўляецца ад сваёй першапачатковай мэты – рыхтавацца да паўстання,

каб працягнуць справу Касцюшкі, бо разумее: трэба спачатку ажыццявіць рэвалюцыю ў розумах і душах, пачаць з сябе, як гаварыў усім старым Мечнік, зрабіцца сапраўдным патрыярхам для сям'і і падданных.

Нельга не заўважаць выдатнага пачуцця гумару, уласцівага аўтару «Полацкай шляхты». Адно з самых бліскучых гумарыстычных апісанняў – сцэна ў шынку арандатара Мосіка ў Раздоле. Касцельны арганіст Клюх распавядае заможнаму месцічу Мялецю Каракульскаму нядаўнія падзеі, што адбыліся ў раздольскім касцёле, калі было заключана шлюбнае паяднанне пана Арлалёта з паннай Мечнікаўнай. Найперш звяртае на сябе ўвагу створаны аўтарам каларытны партрэт арганіста, сапраўднай аздобай аблічча якога выступае нос: *«Нос, які даўжынёй і паступовым закругленнем аж да лініі, уяўна праведзенай ад барады, здзіўляў усіх свавольнікаў і блазнаў. Уражаныя, яны спыняліся перад ім і крычалі: «Вось гэта нос! Што за нос! Апчхі, пане нос!» – і кланяліся гэтаму носу з вялікай паішанай. Клюх лічыў гэта прычыненнем знявагі: pro primo, свайму носу; pro secundo, Вялебным айцам дамініканцам, бо ён лічыў сябе неаддзельным атамам іх цела; pro tertio, Стваральніку, Які надзяліў яго з ласкі Сваёй гэткім носам, прычым мусіў увіхацца і ламаць Сабе галаву ў працэсе яго стварэння»*.

Гэты і іншыя фрагменты «Полацкай шляхты» фарміруюць непадробную жывую выяву даўняй Белае Русі і яе жыхароў. Зразумела, у выяве гэтай шмат не толькі гумару, але таксама ідэалізацыі. У ідэальным святле малююцца як прадстаўнікі полацкай шляхты, так і іх падданыя. У ідэальным рэчышчы завяршаецца хэпіэндам гісторыя не толькі Януша Паўла і Зосі, але і іншых маладых герояў аповесці. Але ці не на такіх ідэальных літаратурных выявах, як суд Парыса, або развітанне Гектара з Андрэмахай, або супольная смерць Рамэа і Джульеты, або выццё жалезнага ваўка на гары Гедыміна будзецца пачуццё ўласнай культурнай – еўрапейскай, нацыянальнай, гендэрнай – ідэнтычнасці? Адна з гэтых ідэальных выяў з аповесці «Полацкая шляхта» мае для нас, сённяшніх беларусаў, бадай, найвялікшае значэнне і найвялікшую каштоўнасць. У сцэне апісання шляхецкай пачосткі ў доме Януша Паўла Арлалёта выступае маршалак двара, пан Мікіта Грамадны, які выходзіць на ганак, каб асабіста прывітаць кожнага новага госьця.

Ён кланяецца і кланяецца, ды ведае ўсялякія адценні ветлівасці. І, калі каго вітае, то ніколі не вітае аднолькава: ён жа рэпрэзентуе панскі дом, які не ўсіх і не ўсё прымае з аднолькавай паішанай! У гэтым ён вялікі майстар. Ледзь хто пад'язджаў – пан Грамадны ўжо ведаў, хто гэта, і пачынаў: «Слава Табе, паночку, калі не забыліся на нас!», дадаваў тытул, ушанаванне, потым гаварыў па-беларуску: «Просім, просім! Чом хата багатая, том рада! Хлеб да соль да панава серца Вам, людзі» і праводзіў госьця ў сенцы.

На інших дварах рэдка ўжывалася мова простага людз, але ў Арла-полі пан Грамадны вітаў на ёй гасцей і прамаўляў ад вялікага двару, як у даўнія вякі, і ўслед за ім не саромеліся гэтай мовы прыдворныя. «То каралеўскі язык, Літоўскага Двару гадка!» – казалі яны, і пань ў згодзе схілялі на гэта свае галовы.

Найпершая заслуга В. Савіча-Заблоцкага заключаецца, бадай, у тым, што аповесць «Полацкая шляхта» ён шчыльна насыціў важнымі для беларусаў – як у XIX, так і ў XXI ст. – наратыўнымі сімваламі: беларуская мова – каралеўская, Беларусь – шчыт хрысціянства, беларускія шляхцічы – захавальніцы маральнасці і цноты, беларускія шляхцічы – носьбіты даўняга рыцарскага духу. Пад адной вокладкай сабраў беларускі пісьменнік Вайніслаў Казімір Суліма-Савіч-Заблоцкі шэраг такіх пазнавальных і ў наш час сімвалаў, легендаў і алюзій, спадзеючыся, што калі не для яго сучаснікаў, то для яго далёкіх нашчадкаў яны зробяцца рэальным інтэграцыйным фактарам, сфарміруюць дух нацыі, якая будзе ганарыцца сваёй каралеўскай мовай, сваімі мудрымі ды цнатлівымі прародзічкамі і сваёй рыцарскай Айчынай.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Як адбывалася асваенне творчай спадчыны В. К. Савіча-Заблоцкага ў беларускім літаратуразнаўстве?
2. Ахарактарызуйце культурна-гістарычны кантэкст Беларусі другой паловы XIX ст. і ацаніце яго ўплыў на творчасць В. К. Савіча-Заблоцкага.
3. Чаму аўтар «Полацкай шляхты» пачынае сваю аповесць словамі: «Вядома ўсяму свету, дзе знаходзіцца Белая Русь»?
4. Ахарактарызуйце сутнасць моўных пошукаў В. К. Савіча-Заблоцкага.
5. Як адбілася нацыянальная спецыфіка ў мастацкай фактуры і сістэме вобразаў «Полацкай шляхты»?

Глава 9

ГАНС РОТЭ І ЯГО КАНЦЭПЦЫЯ СТАРАЖЫТНАЙ ЛІТАРАТУРЫ ЎСХОДНІХ СЛАВЯН

Ганс Ротэ нарадзіўся ў 1928 г. у Берліне. Пасля заканчэння сярэдняй школы ў Гамбургу ў 1947 г. вывучаў славянскую і індаеўрапейскую філалогію, а таксама гісторыю царквы ў Кілі, Марбургу і Лондане. У 1954 г. атрымаў ступень доктара філалогіі, абараніўшы дысертцыю па царкоўнаславянскай мове. У 1954–1964 гг. працаваў ва ўніверсітэце Марбурга, дзе ў 1963 г. абараніў габілітацыйную працу па творчасці М. Карамзіна. У 1966 г. узначаліў кафедру славістыкі ў Бонскім універсітэце, дзе і працаваў да адыходу на пенсію ў 1993 г. Сёння ўзначальвае Патрыстычную камісію Акадэміі навук зямлі Паўночны Рэйн – Вестфалія. Аўтар шматлікіх публікацый па гісторыі славянскіх літаратур. Падрыхтаваў і выдаў двухтомны збор «Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647» (*Найдаўнейшая ўсходнеславянская паэзія*) (Гісэн, 1977), у якім сярод іншых помнікаў апублікаваў верш Яна Казіміра Пашкевіча «Полска квитнет лациною...», а таксама творы са зборніка «Рэха жалю» (1635).

Артыкул Г. Ротэ «Was ist altrussische Literatur?» («Што такое *древнерусская литература*?») упершыню апублікаваны ў Вісбадэне ў 2000 г. [гл.: 201] і да сённяшняга дня не перакладаўся ні на адну з усходнеславянскіх моў. У межах гэтай главы публікуецца частка артыкула ў нашым перакладзе на рускую мову (асобныя фрагменты даюцца ў пераказе). Выбар мовы тлумачыцца тым, што ў працы Г. Ротэ даецца падрабязны бібліяграфічны агляд прац, прысвечаных даўняму пісьменству ўсходніх славян, і гэта пераважна публікацыі рускіх аўтараў на рускай мове. Захаванне арыгінальнага напісання іх імёнаў, а таксама рускамоўных тэрмінаў, якія аўтар часта падае ў дужках, істотна змяняе магчымасць верагодных скажэнняў пры перакладзе.

Праца Г. Ротэ – дыскусійная, у многім правакацыйная. Але яна напісана глыбокім знаўцам сваёй навуковай галіны, сумленным вучоным, які, палемізуючы з калегамі, глыбока паважае іх. Кніга «Што такое *древнерусская литература*?» – спроба неардынарна прадставіць той унікальны культурны феномен, які не мае сабе падобных у гісторыі сусветнага пісьменства. Пры

перакладзе мы ў значнай ступені скарацілі вялізны спасылачна-бібліяграфічны апарат працы, зважаючы на тое, што ён патрэбен найперш вузкім спецыялістам, якія, бясспрэчна, звернуцца да тэксту арыгінала. У выпадку скарачэння спасылачнага матэрыялу ў канцы спасылкі ставіцца *и др.*

Ганс Роте

ЧТО ТАКОЕ «ДРЕВНЕРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА»?¹

Вступительные замечания

Цель данного исследования – создание не истории литературы, а предпосылок и основ для исторически адекватного рассмотрения древнейшей письменности у восточных славян. Я не ставлю перед собой задачу создания исчерпывающей картины; даже к текстам я буду обращаться разве что как к хорошо известной исторической основе.

Задача написания истории литературы редко осуществляется в соответствии с определенными принципами и редко обеспечивается как следует в библиографическом отношении. Еще реже история литературы фиксирует информацию относительно традиции, сформировавшейся в связи с тем или иным произведением и с изучением этого произведения. Конечно, история литературы фиксирует эту информацию, во всяком случае, когда речь идет о древнем периоде; однако при этом остается ряд вопросов и, как показывает практика, уже через какое-то время прежние констатации становятся спорными, перестают заслуживать доверия. Упомянутое обстоятельство убедительно свидетельствует о том, насколько грандиозным без преувеличения трудом была книга Д. Чижевского (1948, в еще большей степени – 1960 г.)² – для всех нас она была настольной. К подобному библиографическому обеспечению в этой работе стремился и я, хотя здесь оно и не могло быть исчерпывающим.

Тем не менее история литературы присутствует в нашем исследовании, причем, пожалуй, даже слишком широко. Как же иначе можно было бы установить, что и в каких случаях нуждается в переоценке? Необходимость обращения к истории литературы со всей очевидностью обнаруживается еще и потому, что это была та самая «древнерусская литература», с которой русский народ всегда был очень тесно связан, верил ей. Это была та самая

¹ Полный текст перевода готовится к опубликованию.

² Автор имеет в виду следующие книги: *Tschizewsky D. Geschichte der alt-russischen Literatur im 11, 12 und 13, Jahrhundert*, Kiever Epoche. – Frankfurt am Main, 1948; *Čiževskij D. History of Russian literature: from the eleventh century to the end of the baroque*. – 's-Gravenhage, 1960 (прим. переводчика).

литература, которая в наше духовно нестабильное время в такой степени влияла на судьбу ее исследователей (приводя зачастую даже к жизненной драме), как ни у одного другого цивилизованного народа Европы. И здесь работа ученых часто была непосредственно связана с судьбой самого их дела. Имея в виду это обстоятельство, я сделал все от меня зависящее, чтобы изложить наиболее важные сведения, касающиеся исследователей.

Я хорошо осознаю недостатки моей работы. Два из них не могу обойти молчанием. Я исследую письменные памятники и в этом смысле не хотел бы быть неправильно понятым, будто бы, на мой взгляд, устнопоэтические произведения не являются предметом историко-литературного исследования или будто бы их вовсе не существовало. Просто это уже совсем другая тема. В данном случае следует принять во внимание как основное положение тот простой тезис, что надежной основой всего – в том числе и устного народного творчества – является письменная традиция, а не наоборот. Вот почему выявление памятников дописменного устного творчества представляет собой намного более сложную задачу. Выдающийся в этом смысле пример – пятитомный словарь «Славянские древности» Н. И. Толстого (М., 1995, т. 1). В рамках нашей работы невозможно было осуществить нечто подобное.

Было бы весьма правильным и идеально соответствовало бы моим представлениям об истории литературы восточных славян древнейшего периода, если бы для каждого памятника я указал его источники в греческой литературе; не менее важно было бы обнаруживать и указывать их также в письменности северных народов, а также в письменных памятниках на латинском и чешском языках. Однако мне удавалось осуществить это лишь изредка. В противном случае моя работа стала бы необозримой, к тому же это не было бы уместно. Напротив, я ставил перед собой задачу написать краткий очерк на основании моих собственных предположений. Иными словами, я не предполагал проводить источниковедческое исследование, и тем не менее, наша работа не могла обойтись вовсе без подобной информации.

Заранее предвижу, что поклонники литературы, да к тому же еще производящей такое неотразимое впечатление древнейшей литературы восточных славян, могут быть неприятно удивлены моими выводами или скептическими подходами. Но тот, для кого цитата из литературного произведения о чем-то говорит, возможно, вспомнит слова апостола Фомы, желавшего почувствовать, прежде чем уверует (Ио 20:25). Тот, кому хотелось бы видеть Фому покровителем науки, тот, несомненно, более четко локализовал бы ее в определенных границах. Однако, поскольку едва ли каждый читатель стремится к тому, чтобы быть сыном Фомы, скажем проще. Конечно, необходимо понимать и воспринимать каждую

литературу как национальную: романтизм доказал, что иначе невозможно постичь специфику этой литературы. Но такое понимание требует весьма убедительного обоснования. Оно необходимо в той степени, в которой способно опровергнуть скепсис.

Мы обязаны монахам нашей истории,
следственно, и просвещением.

А. С. Пушкин

Введение

Первой предпосылкой того, что мы можем вести речь не только об определенной *литературе*, но и о ее *истории*, является свидетельство существования *письменной традиции* в конкретном государстве в течение довольно длительного периода времени.

Наиболее древним на землях славян регионом, в котором возникла письменность, можно с определенной оговоркой считать Моравию (с конца IX в.), с достаточной уверенностью – Болгарию (с X в.). Восточнославянские регионы присоединяются к этой традиции в XI в., и российское историческое литературоведение признает с горделивой уверенностью в течение вот уже 160 лет, что в древнейший период «ни один западнославянский народ не обладал таким богатством письменных памятников на своем собственном славянском литературном языке, как русский»³.

Не упомянутая здесь предпосылка вышеприведенного утверждения – наличие *собственного славянского литературного языка* – была исходным тезисом для деятелей позднего романтизма, благодаря которому постепенно формировалось представление о национальной литературе, и это представление сохраняет свою актуальность до сегодняшнего дня – во всяком случае среди славян. С другой стороны, каждый регион, заселенный по западнославянскому образцу, от Балтийского моря до Истрии и Далмации, был представлен еще и латинской письменной традицией, а в некоторых случаях – также немецкой или романской, которая по времени возникновения совпадала с восточнославянской или даже была старше нее.

Сказанного здесь будет достаточно: заводя разговор на эту тему, мы хотим сформировать четкое представление о том, что проблема письменности затрагивается здесь в целях разрешения наших собственных задач

³ Максимович М. А. История древнерусской словесности. – Киев, 1839. Здесь цитируется по 2-му изд.: Максимович М. А. Собрание сочинений. – Киев, 1880. – С. 350.

и что на русской основе⁴ будет идти речь о южнославянской, греческой и восточнославянской письменной традиции, а в более поздний период, в Новгороде и Смоленске, – также о латинской и средневерхненемецкой.

1. История «Слова о полку Игореве»

В течение почти двух веков древняя литература у русских пользуется неизменной востребованностью и популярностью. Причина этого связана с двумя неотделимыми друг от друга, словно братья-близнецы, обстоятельствами: с одной стороны, это скрытые в истории предпосылки ее возникновения; с другой – нескрываемое чувство гордости. Я хотел бы показать это сначала на одном уникальном примере, который можно найти, пожалуй, лишь в одной-единственной литературе.

В 1795 г. в библиотеке монастыря в северо-восточной части России был найден сборник рукописей, в заключительной части которого сохранилось «Слово о полку Игореве». Это небольшое прозаическое произведение, частично ритмизированное, в котором представлены фольклорные мотивы. Оно посвящено безуспешному военному походу 1185 года, предпринятому в восточных землях молодым князем Игорем Святославичем (1151–1202) из малоизвестного в то время города Новгород-Северского в Черниговском княжестве против тюркского племени половцев. Таким образом, для древнерусской литературы был найден – причем в эпоху Дж. Макферсона⁵ – национальный художественный аналог западноевропейских эпосов, позволявший, казалось бы, поставить литературы северных народов рядом с Гомером. Два десятилетия спустя присоединились сербы с их древними героическими песнями, а также чехи с их фальсификатами.

И хотя «Слово о полку Игореве» не выдерживает сопоставления с «Беовульфом», «Песнью о Роланде» и «Песнью о Нибелунгах»⁶ – ни по объему, ни по форме и содержанию, ни по наличию возможных источников, – оно привело к невероятному триумфу. Известно более ста переводов на современный русский язык. Не было ни одного уважающего себя ученого-филолога, который, занимаясь этим произведением, не создал бы своего пе-

⁴ Говоря в дальнейшем о *русской основе*, мы будем иметь в виду территорию проживания восточных славян. О значении выражений «русский», «Русь» см. на с. 175–176 этой книги.

⁵ Джеймс Макферсон (1736–1796) – шотландский писатель, издававший свои литературные обработки кельтских преданий и легенд за оригинальные песни легендарного воина и барда Оссиана (прим. переводчика).

⁶ Fedotov G. P. The Russian Religious Mind. Vol. 1: Kievan Christianity, the Tenth to the Thirteenth Centuries. – Harvard, 1966. – С. 315: четко проводится это сопоставление.

ревода, – так что уж говорить о поэтах!⁷ На сегодняшний день существуют драматургические и музыкальные обработки, музеи «Слова о полку Игореве» и огромное количество иллюстраций. Произведение включено в обязательную школьную программу. Зарубежье следует этой традиции – в первую очередь Германия, но с особой преданностью – Чехия. Р. М. Рильке выразил свое восхищение Россией посредством «Слова о полку Игореве», создав свой перевод этого произведения (1904; опубликован в 1949 г.). Э. Сиверс в Лейпциге провел анализ звукового состава памятника, с помощью чего пытался подтвердить аутентичность текста.

Между тем ничто в мире не совершенно. «Слово о полку Игореве» получило известность благодаря единственному рукописному списку, сгоревшему в 1812 г. во время пожара в Москве. Все, что у нас есть, – это копия, сделанная для императрицы Екатерины в 1795 г., а также *editio princeps*⁸ 1800 г. Нельзя было больше установить возраст «утерянной рукописи»: относилась ли она к XIV, XV или XVI в.; невозможно было еще раз перепроверить общее число ее составных частей. Напряженнейшие поиски в библиотеках и архивах по всей стране не позволили продвинуться ни на шаг. «Слово о полку Игореве» остается единственным в «древнерусской литературе» произведением эпического характера, функционально не связанным с церковной жизнью. С самого начала возникли сомнения относительно его оригинальности. Правда, на всех, кто сомневались, был навешен ярлык «скептической школы»⁹. Вместе с тем невозможно было ни посягать сомнения на приверженцев аутентичности (не так, как в случае с чешскими фальсификатами), ни заставить замолчать апостолов версии о фальсификации.

И тогда случилось нечто невероятное. В то время, когда шла война, <...> всемирно известный французский славист Андре Мазон (1881–1967) изложил свою концепцию. Согласно ей, «Слово о полку Игореве – фальсификация, которую создал сам первооткрыватель памятника в XVIII в. (точно так же, как «Оссиановы песни» Дж. Макферсона), основываясь в первую очередь на материале и словесных конструкциях подобного ему произведения XV в., так называемой «Задонщины».

Лавина исследований, возникшая после этого, была просто неслыханным доселе в истории нашей науки явлением. Никогда еще так не процветали древнерусские штудии. Одним из самых красноречивых оппонентов А. Мазона был Роман Якобсон (1896–1982) в Гарварде. Его сочинение в защиту «Слова», вышедшее в США на французском языке в

⁷ Все данные приводятся по изданию: Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: в 5 т. / под ред. О. В. Творогова. – СПб., 1995. – Т. 4. – С. 76–78.

⁸ *Editio princeps* (лат.) – первая публикация (прим. переводчика).

⁹ См.: Иконников В. С. Скептическая школа в русской историографии. – Киев, 1871.

1948 г., обеспечило автору, находившемуся с 1921 г. в эмиграции, возможность получения визы для поездки в Советский Союз.

Дальнейшие события были печальнее. 23 февраля 1963 г. известный русский историк А. А. Зимин (1910–1980) выступил в Академии наук в Ленинграде с докладом, в котором обосновал концепцию А. Мазона. Репринтное издание его книги, содержание которой легло в основу доклада, было напечатано в количестве 99 экземпляров и роздано критикам под расписку об обязательном возврате¹⁰. Почти 85-летний А. Мазон, член-корреспондент Академии наук СССР, прилетел в Ленинград самолетом, чтобы взглянуть на рукопись. По возвращении он написал в одной из своих статей, что он не зря прожил жизнь и может умереть со спокойным сердцем.

А. А. Зимин вынужден был отказаться от надежды получить место в Академии наук, на которое он претендовал. Он умер, не получив признания, в Москве, но остался при своем мнении.

¹⁰ Несколько иначе излагает эту историю В. Г. Зими́на: «А. А. Зимин буквально “заболел” “Словом”... Результатом творческого экстаза было письмо А. А. Зими́на от 15 февраля 1963 г. к Д. С. Лихачеву, с которым его связывали профессиональные интересы уже более десятка лет, с просьбой заслушать в руководимом им секторе его доклад на тему “К изучению “Слова о полку Игореве”». Заседание с почти трехчасовым докладом Зими́на состоялось 27 февраля, но, к сожалению, в отсутствие самого Д. С. Лихачева, который в это время оказался в больнице. <...> Интерес к теме и разосланные в большом количестве приглашения собрали совершенно неожиданное для организаторов заседания и самого докладчика количество народа. Присутствовали более 150 человек, среди которых было много студентов. О докладе быстро узнали специалисты и любители не только в Ленинграде, но и в Москве и в других городах, да и за рубежом тоже. По возвращении в Москву А. А. Зимин был, во-первых, поставлен перед необходимостью объясняться с руководством Института истории АН СССР... Во-вторых, ему было предложено представить тезисы своего выступления для публикации в журнале “Вопросы истории”, где предполагалось напечатать их в сопровождении статьи М. Н. Тихомирова. От такого предложения Зимин решительно отказался... Вот что писал сам А. А. Зимин о сложившейся в Москве ситуации: “...Я написал трехтомник, который сохранился в ротапринтном варианте в нескольких экземплярах”. Речь идет о написанной А. А. Зиминым к концу 1963 г. работе “Слово о полку Игореве: (Источники. Время написания. Автор)”, изданной на ротапринте Института истории Академии наук тиражом в 101 экземпляр и состоящей из трех сброшюрованных выпусков общим объемом 660 страниц. Эти экземпляры ротапринта и возможность познакомиться с ними имели только обозначенные в особых списках участники обсуждения работы А. А. Зими́на, которое состоялось в Отделении истории Академии наук СССР 4–6 мая 1964 г.» (Зими́на В. Г. К читателю // Зимин А. А. Слово о полку Игореве. – СПб., 2006. – С. 3–4) (прим. переводчика).

II. Изучение «древнерусской литературы»

Описанная нами история – больше, чем просто пример. «Слово о полку Игореве» отбрасывает тень на все остальное. Казалось бы, невозможно пройти мимо самого главного обстоятельства: древнейшие памятники восточнославянской письменности – это служебная литература, предназначенная для церкви. Тем не менее уже достаточно давно начали обращать внимание на то, где же все-таки скрывается «изящная словесность», поэзия в древнерусской литературе: все это, мол, сохранила в себе народная поэзия, и главным свидетельством тому было опять же «Слово».

Примерно до 1930 г. все еще чувствовалась какая-то настороженность. Устное словесное творчество [в древний период] должно было существовать; никто о нем, однако, ничего не знал¹¹. Но вот, начиная с 1941 г., один передовой человек, А. И. Никифоров (1893–1942¹²), уже «знает», что русская героическая песня в известных на сегодняшний день формах возникла вместе с эпическими былинами в IX–X вв., причем «на всем необозримом просторе Киевской державы». Автор не отрицал при этом, что текстовые свидетельства, необходимые для такого концептуального умозаключения, относятся «не ранее, чем к XVI–XVII вв.»¹³.

Это примерно то же самое, как если бы кочевники в пустыне с воодушевлением устремились бы следом за призраком, который, возможно, является миражом. Стоит ли идти одной дорогой с ними?

Начала. Сейчас как раз наступил подходящий момент, чтобы обратиться к истории литературы с целью получить ответ на два вопроса:

- 1) Как обстоит дело с первоисточниками?
- 2) В каком направлении развивались исследования?

И здесь нас ожидает очередной сюрприз.

История национальной литературы в России, как и у других народов, широко освещалась до 1900 г.¹⁴; после 1900 г. и до 1925 г. она по-новому

¹¹ Сперанский М. Н. История древней русской литературы. – М., 1921. – С. 116–119.

¹² Умер во время блокады Ленинграда.

¹³ История русской литературы (Академия наук). – М.; Л., 1941. – Т. 1. – С. 244–252; 249.

¹⁴ Мезьер А. В. Русская словесность с XI по XIX столетия включительно. Библиографический указатель русской словесности в связи с историей литературы и критикой. – СПб., 1899. – Т. 1: Русская словесность с XI по XVIII век. – С. 28–31. На с. 770–863 приводятся как минимум 47 названий работ. Важнейшие из них – исследования по истории русской словесности А. Д. Галахова, Н. П. Полевого, И. Я. Порфирьева, П. В. Владимирова, А. И. Незеленова, В. Н. Перетца.

концептуализировалась в многочисленных новых методических публикациях, после 1937 г. истории литературы выходили одна за другой, а в последнее время – почти каждые пять лет. Та же картина наблюдалась и в зарубежье, в особенности в Германии¹⁵. Однако же та научная отрасль, к которой относятся эти публикации, – древнейший период в истории литературы, – уже почти в течение целого столетия не обеспечена надлежащим образом источниковедческими работами¹⁶. <...>

Если мы хотим узнать, какой в литературном отношении была ситуация на землях восточных славян домонгольского периода, то наше исследование должно уподобиться работе археологов. Сведения по истории литературы, словно многовековая галька, залегают многослойно, начиная с самого нижнего культурного слоя. Но поскольку информация об этом нижнем слое по вполне понятным причинам всегда открыта для различного рода искажений и может быть легко сфальсифицирована, эту информацию нужно надлежащим образом отделять, причем весьма аккуратно и заботливо, поскольку сделанные на ее основе выводы чрезвычайно важны; именно они заслуживают доверия, именно они несут в себе всю правду.

Начальный период библиографических исследований¹⁷ относится к периоду позднего Просвещения в конце XVIII в. вплоть до периода романтизма в 40-х гг. XIX в., когда ученые-филологи начали собирать и описывать рукописи, т. е. оригинальные тексты. Это были в основном

¹⁵ В первую очередь следует назвать исследования по истории русской литературы (*Geschichte der russischen Literatur*) следующих авторов: A. V. Reinholt, A. Brückner, E. Friedrichs, A. Luther, V. Setschkareff, W. Lettenbauer, A. Stender Petersen.

¹⁶ Работы Филарета (Д. Г. Гумилевского), И. И. Срезневского, П. С. Владимиrowa, Н. В. Волкова, Е. Е. Голубинского, Н. К. Никольского, Н. А. Мещерского и др. – Заголовок книги под ред. Д. С. Лихачева «Литература Древней Руси. Источниковедение. Сборник научных трудов» (Л., 1988) вводит в заблуждение: это вовсе не источниковедение, а сборник 29 статей, посвященных отдельным произведениям, по большей части – апокрифам; при этом они касаются (за исключением первой) не древнего периода, а лишь произведений с XIV по XIX век, и др.

¹⁷ Началом русской библиографии считается обычно «Оглавление книг, кто их сложил» (после 1680), которое приписывается Сильвестру Медведеву (1641–1691), опубликованное в Москве в 1846 г. За ним следует Никодим (Адам Бурхардт Селлиус, 1696–1746), автор книги «Schediasma litterarium de scriptoribus, qui historiam politico-ecclesiasticam Rossiae scriptis illustrarunt» (Reval, 1736); русское издание – М., 1815.

авторы немецкие либо немецкого происхождения¹⁸, а также украинцы¹⁹ либо греки²⁰. Почти сразу же к ним примкнули и русские²¹. Многих из них объединил вокруг себя в своеобразную исследовательскую группу государственный канцлер Н. П. Румянцев (1754–1826)²².

Та расстановка сил, которая предопределила дальнейшее развитие и благодаря которой сформировались определенные (актуальные до сегодняшнего дня) подходы, сложилась тогда, когда за дело взялись русские ученые, находившиеся под влиянием посткантовской немецкой философии и германистики.

<В двух следующих подразделах Г. Роте кратко представляет научное наследие *Степана Петровича Шевырева* (1806–1864) и *Федора Ивановича Буслаева* (1818–1897). С. П. Шевырев развивал мысль о том, что о том, что любые культурные начала в России связаны с христианизацией, осуществленной великим князем Владимиром в 988 г. По его мнению, благодаря этому Русь получила связь не только с Византией, но и со всем мировым (экуменичным) христианством. Ф. И. Буслаев, ученик С. П. Шевырева, впервые попытался реконструировать дохристианскую русскую поэзию из неких намеков в «Слове о полку Игореве»²³. В один ряд с книгами Священного Писания и произведениями христианских авторов он ставил апок-

¹⁸ Август Людвиг Шлётцер в 1760–1765 гг., занимаясь в Петербурге историческими исследованиями, представил к рассмотрению обширный план изучения отечественных памятников, опубликованный в 1769 г. в Гёттингене. Кроме того: *Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt, und erklärt.* – Göttingen, 1802. – Ч. 1, 2; 1805. – Ч. 3, 4; 1809. – Ч. 5; пер. на рус. яз. – СПб., 1809–1819. – *Теодор (Федор Григорьевич) Баузе. Oratio de Russia ante hoc saeculum non prorsus inculta, nec parum adeo de litteris earumque studiis merita*, М. 1796; пер. на рус. яз. // Вест. Европы. – 1806. – Т. 25. – № 1. – С. 3–20; № 2. – С. 81–96, и др.

¹⁹ М. А. Максимович, см. прим. 3.

²⁰ М. Т. Каченовский; з 1835 г. стал первым заведующим новоучрежденной кафедры славянской филологии в Москве. Воспитал здесь под влиянием прежде всего западнославянских филологов немецкого происхождения (Б. Линде, Г. С. Бандке) множество учеников (в том числе О. Бодянского, П. Строева, С. Соловьева, М. Погодина). Является основателем «скептической школы».

²¹ Евгений (Е. А. Болховитинов), К. Ф. Колайдович, П. М. Строев.

²² Евгений, П. И. Кёппен, П. М. Строев, К. Ф. Калайдович, А. Х. Востоков.

²³ Ф. И. Буслаев предпринял это в своей докторской диссертации «Русская поэзия XI и начала XII века», носившей кумулятивный характер. Он полагал, что намеков на дохристианскую русскую поэзию – это единораз упоминаемое в «Слове о полку Игореве» имя Бояна, который никогда больше не упоминался в памятниках древнего периода и лишь в XV в. был упомянут еще раз.

риффы, которые, по его мнению, будучи переведенными, получали дальнейшее самостоятельное бытование и фольклоризировались. Кроме того, он переносит на восточнославянскую почву идеи «Немецкой мифологии» Якоба Гримма. Однако идеи Я. Гримма Ф. Буслаев привязал именно к «Слову...», присвоив к тому же себе мысли Я. Гримма, что «народные суеверия есть один из основных видов поэзии». Он предложил формулировку «оригинальная дерзость поэтических картин и искренность вдохновенных суеверий», без колебаний смешав в русском человеке истинное и ложное. В результате народные суеверия, которые можно и полезно изучать, превратились у Ф. Буслаева в научное суеверие, вводящее в заблуждение.

В подразделе «История славистов» Г. Роте рассказывает о том, как развивались исследования в области изучения древнерусской литературы в начале XX в. *Е. В. Петухову* (1863–1948) принадлежит наиболее строгая в методическом отношении история литературы древнейшего периода, выстроенная в строгой последовательности как история жанров²⁴. *М. Н. Сперанский* (1863–1938) стал последним из тех, кто в свою историю литературы включил также обширный очерк, посвященный истории исследований²⁵. Здесь тщательно собрана информация о началах славянской письменности в IX в., даются сведения об отношениях с Византией, о христианизации и образовании государства без ставшей уже к тому времени привычной социологической и национальной перестановки акцентов. *В. М. Истрин* (1865–1937) во введении своей книги²⁶ весьма обстоятельно представляет весь материал с точки зрения связей с Византией и Болгарией. Затем осуществляется описание памятников не согласно жанрам, а в хронологической последовательности. Основная идея звучит несколько провокационно: в древней литературе нет еще ничего специфически русского (с. V); эта литература была «безыдейной», в ней нет даже «примеси какого-либо идейного направления» (с. 12). В этих словах просматривается сомнение, существовала ли вообще в домонгольский период русская политическая мысль, был ли представлен некий связанный с этой землей мир идей. *Г. А. Ильинский* (1876–1937) описал центральноболгарские рукописи и с 1905 г. начал издавать памятники, в первую очередь на церковнославянском (кириллические и глаголические), а также на болгарском языке. Научные достижения *Н. Н. Дурново* (1876–1937) относятся к области сравнительных, отчасти структуралистских исследований древнейших памятни-

²⁴ *Петухов Е. В.* Русская литература. Исторический обзор главнейших литературных явлений. Древний период. – СПб., 1911. – С. 1–117.

²⁵ *Сперанский М. Н.* История древней русской литературы. – 2-е изд. – М., 1914.

²⁶ *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI–XIII вв.). – Пг., 1922.

ков письменности восточных славян. Эти ученые были последними из тех, кто, опираясь на первоисточники, осуществлял сравнительное изучение древнейшей восточнославянской литературы, отталкиваясь от памятников литературы южных славян. При этом их негласная славянофильская позиция оказывала решающее влияние и на их славистическую филологическую работу. Почти все они вместе с 70 другими учеными из Москвы и Ленинграда были арестованы осенью 1933 г. В ходе этого пробного опыта показательного процесса²⁷ им было предъявлено обвинение в создании националистической фашистской партии. Оттягчающим обстоятельством были связи с Институтами славистики в Праге, Берлине и Париже (в следственных документах они были названы зарубежными центрами шпионажа), а также использование буржуазных методов исследования: так называемой индогерманистики и – что было хуже всего – сравнительной славянской филологии. Почти все обвиненные были приговорены к значительным срокам лишения свободы. Многие из них в 1937 г. получили новые обвинения, некоторые (в том числе и Н. Н. Дурново) были впоследствии расстреляны²⁸. После 1953 г. они были реабилитированы без особой огласки.

Путь к «социализму в одной отдельно взятой стране» означал для науки стремление избегать любого сравнения, в первую очередь такого, которое предполагало использование не-русских источников. Был закрыт исследовательский институт, основанный еще в 20-х гг. XX в. в Ленинграде, как и подобные ему Институты славистики в Лондоне, Париже, Риме, Берлине и Праге. Славянской филологии с ее скрытыми славянофильскими устремлениями в России пришел конец; до сегодняшнего дня эта традиция так и не восстановлена.

В подразделе «Наследие и последствия» Ганс Роте рассказывает о возобновлении «славистических штудий» в послевоенный период, в ре-

²⁷ См.: Ашинин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов». 30-е годы / под ред. Н. И. Толстого. – М., 1994.

²⁸ Ашинин Ф., Алпатов В. (см. предыд. прим.), с. 198: 27.10.1937. В биографических статьях, названных в предыдущих примечаниях, о судьбе этого ученого не упоминается. Это, пожалуй, главный довод в пользу того, что использование слова «фашистский» применительно лишь к националсоциализму является искажением. Таким образом, начало упадка филологии в России связано непосредственно не с революцией, а с последствиями сталинских процессов после 1945 г.; при этом осознание одержанной в войне победы сыграло роковую роль обольщающего фактора. Как же долго еще будет это продолжаться, когда же наконец в науке станет возможным осознание того, как сломать рычаги этого ужасного механизма, который превращал (причем свободно, согласно Томасу Манну) честнейших ученых в «братьев Сталина»?

зультате чего формируется новое представление о «древнерусской литературе» киевского периода. Этот переход осуществлял А. С. Орлов (1871–1947), своевременно утвердившийся благодаря тому, что исследовал тему «„Слово о полку Игореве“ в переписке Маркса с Энгельсом». Уже в 1937 г. он опубликовал новую историю литературы, а также стал главным редактором огромной истории литературы, изданной в 13 томах Академией наук (1941–1956). Е. А. Ляцкий (1868–1942), работавший в пражской эмиграции, по-другому расставил акценты, но все-таки не отказался от сопоставления переводной литературы с оригинальными произведениями, принцип расположения которых не следует ходу исторического развития. В согласии с А. С. Орловым он представляет обширные материалы, посвященные «Слову о полку Игореве», а также летописанию²⁹.

Восприемником этого наследия в послевоенный период стал Д. С. Лихачев (1906–1999), который с 1928 по 1932 г. сам находился в лагере. Он, его ученики и приверженцы доминируют в России уже довольно долгое время в области исследования истории литературы древнего периода³⁰. Картина, представленная здесь, отличалась (порой весьма заметно) от прежних концепций (например, В. М. Истрина); отличия же от «западной» точки зрения были уже не так заметны. Эта концепция заключалась примерно в следующем.

На первом месте стоят, как правило, гипотетические реконструкции фольклорной поэзии. Затем следует преимущественно историческая проза, биографии и «зеркала» князей³¹, далее – хождения, послания, прошения, в отношении которых используется собирательное название «публицистика». Перед этим либо после этого широко представляются апокрифы и близкие к ним повествования. Эмигранты упоминают в первую очередь

²⁹ *Ljackij E. A. Historický přehled ruské literatury. Část I. Staré ruské písemnictví (XI – lovanského Ústavu v Praze, svazek III).* – Praha, 1937.

³⁰ Список его важнейших работ см.: *Лихачев Д. С. Избранные работы.* – Л., 1987. – Т. 1–3. Сверх того, он дважды представил обобщающее исследование, посвященное древней литературе. Сначала он сделал это в краткой «Истории русской литературы» (АН СССР) в 3 т. (под ред. Д. Д. Благого, М. ; Л., 1958. Т. 1. С. 15–133). Затем им были написаны вступительные статьи к многотомной (неисчислимой) серии «Памятники литературы древней Руси» (ПЛДР); собранные вместе, они образуют своего рода «эссе по истории литературы».

³¹ В оригинале – *Fürstenspiegel*. «Зерцало» – жанр поучительной литературы, зачастую с элементами исповеди; получил у славян широкое распространение в эпоху Барокко. К памятникам этого жанра можно отнести такие памятники XII века, как «Поучение» Владимира Мономаха или «История моих прегрешений» Пьера Абеляра. Элементы «зеркала» содержит в себе «Житие» протопопа Аввакума (прим. переводчика).

жанры церковной литературы. Формирование отдельных регионов началось с середины XII в.; до этого времени была единая для всей страны русская литература; Новгород редко упоминается в начале исследования³². «Слову о полку Игореве» традиционно посвящается достаточно обширное исследование, которое всегда занимает главенствующие позиции. Весь этот материал систематизируется по жанровому принципу и подвергается подробнейшей классификации. В основе своей архетипом такого принципа деления является история литературы Е. Петухова, но в новых исследованиях она произвольно огрубляется и никем больше не упоминается.

Спустя десятилетия филология вновь мало-помалу начинает пользоваться уважением³³. Западные авторы иногда идут следом за советскими. Изучение рукописей и первоисточников превращается в отдельную дисциплину, которой историки литературы теперь касаются нечасто. Изящные исследования, посвященные стилю произведения, которые могли себе позволить прежде всего структуралистски настроенные эмигранты³⁴, вновь занимают свое заслуженное место. К этой тенденции также охотно присоединились теперь и советские литературоведы. Плакатные формулы вроде «упрощенный стиль» и «орнаментальный стиль» (Д. Чижевский 1948; более отчетливо – в книге 1960 г.) или «исторический монументализм» (Д. Лихачев) маркируют целые столетия. Переводная литература часто упрятавается теперь на немногочисленных страницах вве-

³² Иначе у Д. Буланина, см.: Boulanine (Bulanin), D. La littérature de Novgorod (XIe–XVe s.) // Histoire de la littérature russe. Des origines aus Lumières. – <Т. 1>. – Paris, 1992. – P. 59–85.

³³ Упомянутая в прим. 30 серия «ПЛДР» принесла большую пользу: она содержит в себе только самое важное, является двуязычной (с переводом на современный русский язык) и, кроме того, хорошо проиллюстрирована. Переводы, однако, нередко вызывают вопросы. Комментарии несут в себе ценную информацию, однако же далеко не всегда достаточно основательны; самое главное отсутствует. Иллюстрации, как во всех советских и русских публикациях подобного рода, не представляют собой никакой ценности в смысле исторических свидетельств: иллюстрации гораздо более позднего периода бесцеремонно сопровождают более ранние тексты. При этом они используются не в качестве того, чем являются на самом деле, а в качестве иллюстративного свидетельства о раннем периоде, который практически не знал никаких иллюстраций. То же самое можно сказать и о пользующемся уважением «Словаре книжников и книжности древней Руси» (вып. I (XI – первая половина XIV в.), под ред. Д. С. Лихачева, Л., 1987): библиографии составлены преимущественно очень хорошо и содержат в себе в первую очередь западные публикации, правда, тоже недостаточно полно. Анализ источников не всегда можно признать удовлетворительным.

³⁴ *Trubetzkoy N. S. Vorlesungen über die altrussische Literatur. Mit einem Nachwort von R. O. Jakobson. – Florenz, 1973. – Dmitrij Tschizewskij (см. прим. 2).*

дения. С предшественниками до 1933 г. иногда ведется полемика, но имена при этом никогда не называются.

В России до конца существования Советского Союза любое неприятие советской идеологической практики становилось востребованным³⁵, и можно расценивать как огромный шаг вперед то обстоятельство, что постепенно вульгарно-социологические преувеличения были отброшены. Впрочем, большинство предпочитало пока что придерживаться привычной концепции монументальной литературы [одного] государства, которая, будучи содержательно богатой и национально ориентированной, с самого начала развивалась в рамках большой империи.

В следующем подразделе Г. Роте отмечает, что изложение любого материала под шаблонным заголовком «*История древнерусской литературы*» изобилует нелепостями. Каждый элемент данной формулировки сомнителен и уязвим. Предлагается деление на главы по жанрам, что создает видимость существовавшей тогда иерархии; однако же литургическая поэзия, в которой действительно существовали жанры, не упоминается вообще.

Что касается первых трех веков, рассматриваемых здесь, то возникает весьма непростой вопрос: идет ли в данном случае речь об *истории* форм и идей? А. Н. Пыпин оспорил это в 1897 г.³⁶. С критическим отзывом на его

³⁵ Водовозов Н. В. История древнерусской литературы. – М., 1966: Олег – «идеальный образ русского полководца» (с. 17); «устная народная поэзия выражала не только патриотические чувства трудового народа, но хранила в себе также его классовую идеологию» (там же); авторы древнейшего летописного свода «были подлинными выразителями государственных интересов русского народа, с некоторыми противоречиями они следовали интересам народа» (с. 28); киевская Печерская лавра занимала авангардное положение в борьбе за независимость русской церкви против Византии «в интересах демократических слоев народа» (с. 40). Тираж: 50 000 экземпляров.

³⁶ Пыпин А. Н. История русской литературы. – СПб., 1898. – Т. 1.; 2-е изд. 1902 (цитаты здесь приводятся по этому изданию); в предисловии на с. IV пишет: «Как следствие тех обстоятельств, при которых возникла наша древняя письменность, мы не обладаем почти никакими сведениями о хронологии: большое число памятников оставались в обращении в течение целых столетий, иногда с XI–XII вплоть до XVII и даже XIX века; памятники древней письменности не отделялись от вновь созданных, представлявших собой новую ступень литературного развития – напротив, новые присоединялись к старым как их непосредственное продолжение, даже согласно представлениям самих книговедов они никак не эволюционировали. <...> Наступали события, которые становились переломными в политической жизни народа – но письменность сохраняла все те же традиционные формы». На с. 178–180 он пишет о «Слове...», на с. 181–183 – о принятии христианства.

работу выступил в 1904 г. А. С. Архангельский³⁷. Но уже в 1908 г. идея А. Н. Пыпина с еще более глубоким филологическим обоснованием была вновь воспринята³⁸, и его ученик В. Истрин в 1922 г. детализировал ее в своей работе по истории литературы, излагая соображения об идейной последовательности памятников киевского периода. А вот А. Орлов в 1937 г. был уже достаточно осторожен, чтобы не назвать свою книгу «Историей...». Но затем, начиная с большой «Истории», изданной Академией наук (1941), все остальное тоже стало «Историей». То, что предлагалось начиная с этого времени, едва ли содержит в себе внутреннее развитие идей и форм – в лучшем случае это был своеобразный парад жанров. Тесная привязка к *политической* последовательности «единое государство – удельное княжество», которая уже сама по себе достаточно проблематична, выступает как некая замена упорядоченности, которая прикрывала проблему и в исследовании по истории *литературы* почти всегда приводила к значительным искажениям.

Весьма проблематичной является часть этой формулировки – *древняя*. Почти всегда хронология веков доводится до Петра Великого. И только В. Истрин в 1922 г. отказался от этого; после него также и Д. Чижевский в 1948 г., который, правда, в 1960 г. поменял свою точку зрения. А. Орлов в работе 1937 г. рассматривал все время до XVI в. как единый период, а также сформировал мнение, что XVII в. как время раскола следует отделить от предшествующего периода. Н. Гудзий снова затронул этот вопрос³⁹, и все присоединились к его мнению. При переиздании еще раз было подчеркнуто внутреннее единство периода с XI по XVII в.: оно якобы было обусловлено непричастностью к ученой жизни Запада, отсутствием интереса к античности и к догматической теологии⁴⁰. Сложно поспорить с этим.

³⁷ Архангельский А. С. Труды Пыпина в области истории русской литературы // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1994. – № 2.

³⁸ Это сделал А. К. Бороздин, утверждавший: «Какую-либо строгую хронологию невозможно выстроить там, где мы не имеем точных свидетельств о времени возникновения памятников» [Бороздин А. К. История русской литературы. – М., 1908. – Т. 1–2. – С. 16–18.].

³⁹ Гудзий Н. К. История древней русской литературы. – М., 1940; 4-е изд. 1950, ссылки даются на это издание (тираж 35 000). Устную народную поэзию Н. Гудзий представляет весьма кратко (с. 14–16); переводная литература не называется таковой и представляется относительно детально как «древняя христианская книжность» (с. 17–43; нет литургической поэзии), «Слово о полку Игореве» представлено достаточно широко (с. 111–137; А. Мазон упоминается в одном примечании на с. 114).

⁴⁰ Об этом писал Ф. Томсон, см.: Thomson F. J. The Distorted Mediaeval Russian Perception of Classic Antiquity: The Causes and the Consequences // Mediaevalia Lovanensia. Ser. I/Stud. XXIV. – Leuven, 1995. – С. 308.

Между тем нельзя не принять во внимание, что первые века так называемого киевского периода по отношению к последующим векам все же представляют из себя *aliud*⁴¹. Уже 1300 лет назад имелись политические и литературные связи с Западом – правда, довольно слабые, однако непрерывные. С другой стороны, зависимость от патриарха в Константинополе в то время была намного более явной, чем позже. В догматическом противостоянии между Византией и Римом Киев тогда еще едва ли принимал участие, а вот позже – напротив, весьма активное. Еще сохранялись реликты германской (варяжской) литературы, потом их уже не было. Но, самое главное, бессмысленное перенесение понятия «древний» на эпоху, которая в западной литературе (включая литературу латинизированных славян) выделена как новое время, перемещает ясное представление о Средневековье в полумрак; что же касается значения гуманизма, то ему ничего не остается, как полностью исчезнуть во тьме. Последствия влияния общей периодизации истории культуры на формирование понятий просто катастрофичны; теперь оставалось размышлять только лишь о развращающем влиянии «гуманизма». Именно в этом вопросе В. Истрин высказывается намного яснее, чем все остальные.

Также вряд ли правильно называть древнюю литературу *русской*. Это слово германского происхождения, оно имело значение ‘гребец, моряк’ и первоначально обозначало «северных людей» – норманнов. Название страны «Русь» было одновременно названием для народа варягов. Греки говорили «οἱ Ῥῶς»⁴². Как долго использовался этот эквивалент, мы, конечно же, не знаем. Варяги удивительно быстро славянизировались на русской земле. И все-таки еще довольно долго прибывало воинское пополнение, поэтому можно предположить, что правящая прослойка вплоть до XII, а в Новгороде до XIII в. была двуязычной, ведь в то время русичи еще поддерживали торговые отношения с варягами, правда, не всегда мирные⁴³. При овладении Константинополем в четвертом крестовом походе варяги были названы защитниками наряду с греками⁴⁴.

⁴¹ *Aliud* (лат.) – (нечто) другое.

⁴² См.: *Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. II. Heidelberg, 1955. S. 551 и далее. Здесь приводится свидетельство по Лиутпранду: *Liutprand, Antapodosis I 11*: «*Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos appellamus*» («... *русских, которых мы называем другим именем – норманнами*». – Ж. Н.-К.).

⁴³ *Die Erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaction (Synodalhandschrift) 1016–1330/1352: Edition der altrussischen Textes und Facsimile der Handschrift im Nachdruck / hrsg. von J. Dietze. München, 1971. С. 169 (о событиях 1188 г.); с. 175 (о 1201 г.); с. 187 (о 1217 г.)*

⁴⁴ Там же, с. 178–179 (о событиях 1204 г.).

Отсюда следует вывод, что восточные славяне в то время еще не были разделены на русских, украинцев и белорусов; разделение произошло не раньше XIV в. В этом заключается причина того, почему украинцы и белорусы не согласны с тем, чтобы литература, которая принадлежит также и им, называлась *древнерусской*. С другой стороны, это не такая простая проблема, поскольку в то время, как наряду с названием страны «Русь» вскоре появились и другие наименования, заменившие собой первое, прилагательное «русский» использовалось с древнейших времен и используется по сей день; таким образом, на наш взгляд, в нем заключена этнонимическая преемственность. Но ведь значение этого слова менялось: вначале прилагательное относилось лишь к варягам, затем – ко всем жителям страны, в том числе и к славянам; позже, в XVI и XVII вв., оно еще служило самоназванием для украинцев, а сегодня – только для так называемых великорусов.

Все указанное выше позволяет сделать вывод, что язык этой литературы вовсе не был языком восточных славян, что это церковнославянский язык. Он подвергался, конечно, восточнославянскому влиянию, но в различной степени и не полностью. В самом деле, постоянно говорится о том, что отличие [литературного языка] от южнославянского было в то время настолько незначительно, что «русские» могли свободно понимать последний. Несмотря на это, сомнения здесь все еще уместны, ведь все-таки тот язык, на котором писали, не был разговорным языком народа. Примером для всей письменности был южнославянский язык христианской литургии.

Наконец – *литература*. Это современное понятие, которое означает прежде всего автономное литературное творчество. Русские ученые могут, конечно, гораздо лучше нас отразить положение вещей в древнейший период, ведь они для этих целей могли подобрать гораздо большее количество выражений: *словесность*, *письменность* либо *книжность*. Все эти выражения использовались и будут использоваться. Правда, совершенно не подходящее здесь понятие «литература» с самого начала доминировало в обширных, официозных исследованиях, и вообще случилось так, что чем более мы отдаляемся от XVIII в., тем в большей степени это слово как порождение эпохи Романтизма стало ключевым понятием и формирует представление, не всегда способствующее лучшему пониманию, ведь представление об автономной литературе подобно подводному течению все еще оказывает свое воздействие.

Можно упомянуть еще лишь о некоторых отдельных моментах. Читатель спрашивает себя: почему постоянно идет речь о литературе Киевского государства или империи, если они попросту отбросили памятники юридической письменности, поскольку те якобы «не имеют никакого значения для литературы»?⁴⁵ Собственно говоря, точно так же невоз-

⁴⁵ *Tschižewsky D.* 1948 (см. прим. 2), с. 234, 395.

можно понять и отказ Я. Гримма, который свои представления о древней литературе никоим образом не связывал с памятниками древней юридической мысли⁴⁶. Почему многие говорят о несохранившейся и практически незасвидетельствованной до- и раннехристианской поэзии, а также об апокрифах настолько широко, насколько это выгодно, но при этом замалчивается имеющаяся в наличии литургическая поэзия, которая к тому же содержит обязательное поучение?

Пример летописи 1037 г. В завершение приведем еще один конкретный пример, который непосредственно указывает на причину предпринятого нами исследования. Киевская летопись в ее самых ранних списках является важнейшим источником. Без нее невозможно практически ничего сказать о древнейшем периоде истории и письменности. Однако две наиболее ранние рукописи относятся к 1377 г. и к началу XV в. Как правило, данное обстоятельство замалчивается. Правда, исследователи проявили большую изобретательность в том, чтобы для этой древнейшей части вылущить три или даже четыре редакции, которые должны «вернуться» в X в., при этом был принят во внимание тот аргумент, что якобы тот или иной переписчик, руководствуясь определенными интересами, мог что-то опустить, добавить, изменить датировку⁴⁷. Но в реальности, кажется, никто не хочет воспринимать всерьез тот факт, что переписчик той рукописи, которая действительно имеется в наличии, по прошествии более двух столетий тоже вполне мог это сделать.

Предложение, играющее решающую роль в определении начала восточнославянской письменности, которое в летописи относится к 1037 г., можно встретить в различных рукописях в двух вариантах. Первый вариант: «[Великий князь Ярослав] книгам прилежа и почитая е часто в нощи и в дне. и собра писце многы и прекладаше от Грек на словенское писмо»⁴⁸. Второй вариант: «...и прекладаше от грекъ на словенское писмо»⁴⁹. Предположительно, это место испорчено. Авторитетный перевод на современный русский язык, умалчивая о наличии вариантов, дает следующее: «и переводили они с греческого на славянский язык»⁵⁰. И затем во всех вари-

⁴⁶ Grimm J. Von der Poesie im Recht // Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft. Bd. II. 1816. H. 1. С. 25–99. *Он же*. Deutsche Rechtaltertümer. Göttingen 1828; 4-е изд. Leipzig, 1900.

⁴⁷ См.: Творогов О. В. Повесть временных лет // Словарь книжников и книжности древней Руси / под ред. Д. С. Лихачева. Л., 1987. – Вып. I: XI – первая половина XIV в. – С. 337–343 и др.

⁴⁸ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. Стб. 151 и далее.

⁴⁹ ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стб. 139.

⁵⁰ Памятники литературы Древней Руси. – М., 1978. Т. <1>. С. 167.

антах текста четко читается следующая часть сложносочиненного предложения: «и списаша книги многъ», это переводится: «и написали они книг множество». Разница между единственным и множественным числом, «прекладати» и «переводить», между «от Грек» и «с греческого языка», между «письмо» и «язык», «писать» и «списывать» – все это относится к сомнительным местам в источниках, из-за которых историки литературы активно бросали друг другу вызов, а литературоведов это не очень волнует.

III. Состав рукописей

Мы находимся (если оставаться в пределах метафоры археолога) в нижнем слое наших раскопок и спрашиваем, что же там обнаружено. Там находятся 348 рукописей, 26 из них (а может быть, и больше) – в западных библиотеках⁵¹. Из них 251 (72,1 %) – богослужебные книги, т. е. литургические в узком смысле, предназначенные для повседневной службы в монастыре либо для воскресной службы в отдельной церкви, главным образом в епископской или княжеской. Тексты для чтения и молитвенные тексты – такие, как гомилетика, т. е. литургические тексты в широком смысле, – составляют следующие 87 рукописей (22,5 %). Таким образом, 338 сохранившихся рукописей, т. е. 94,6 % предназначены для богослужения.

Но как уже сказано, было бы *слишком просто* исходить только из полученных результатов. Конечно же, многое утеряно; мы не знаем, сколько, но я склоняюсь к мысли, что потери касались, пожалуй, количества рукописей, но не их *многообразия*. Во всяком случае, информация о количестве и разнообразии еще имеющихся в наличии рукописей сама по себе является доказательством, которое до сих пор зачастую не принималось во внимание. <...>

IV. Письменность у восточных славян (1050 – после 1240)

Состав [рукописей] в том виде, в каком он сохранился и в каком он может быть обнаружен, можно описать в шести позициях. Они представляют известную иерархию, тематически и хронологически, даже в том случае, если они время от времени пересекались. Это: 1) каноническая литература и правовые документы; 2) литургические памятники в узком смысле; 3) церковная, частично также литургическая литература для чтения, т. е. жития и гомилетика; 4) догматическая литература; 5) историческая литература, т. е. летописи; 6) отдельные повествования.

⁵¹ Количественные данные даются по следующим источникам: Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. / под ред. Л. П. Жуковской. – М., 1984, и др.

Эти шесть позиций можно грубо разделить на две группы. Первые две позиции позволяют осознать исторические предпосылки для возникновения письменности, причем одновременно они являются исторической основой формирования государства. Этой основой в общих чертах можно назвать укрепление правопорядка. Частично благодаря правовому регулированию по классическим канонам, но в любом случае и благодаря общим религиозным ориентациям с ними связаны также и оставшиеся четыре позиции. Понятно, что оригинальные восточнославянские произведения начинают появляться в последних из этих групп, в которых можно наблюдать своего рода рождение государственной идеи.

У истоков всего стояли переводы; изначально мы не можем понять однозначно ни одного восточнославянского литературного произведения. Поэтому существенная методологическая ошибка заключается в том, чтобы рассматривать переводные произведения изолированно, в отдельной главе, которая только потому не располагается в конце в виде приложения, что она всегда как раз-таки предназначена для того, чтобы формировать начало. Но ведь переводы находились в начале всего, в каждом отдельном жанре, ни одно оригинальное произведение не возникло без этого предшествования. Также никогда не было такого, чтобы в какой-то определенный момент времени переводы прекратились и начали создаваться только оригинальные произведения. Граница между ними никогда не была четкой, она была всегда расплывчатой. Важнейшие оригинальные произведения непременно содержат в себе, и не только на начальном этапе жанровой эволюции, фразы или даже целые фрагменты, которые являются переводными; так можно видеть, как осуществляется монтаж. Переводы – основные источники, жизненные артерии, по которым после «крещения» христианизация приходила в страну и постепенно смогла в нее проникнуть.

Переводы осуществлялись, как правило, в первую очередь всегда с болгарского языка, но позже, уже после Киевского периода, также с сербского. Делались ли переводы непосредственно с греческого – сложно установить; во всяком случае они могли появиться достаточно поздно. Таким образом, начала литературы всегда базируются на нерусской основе, с которой рукописи отправлялись в восточнославянские регионы. Тот, кто хочет рассматривать «древнерусскую литературу» с точки зрения «оригинальной литературы», должен для начала со всей ясностью осознать, что древнейшие письменные памятники у восточных славян не оригинальны вдвойне: они были переведены, причем в каком-то другом месте. Сначала получали в распоряжение уже готовые переводы и тогда постепенно начинали проникать в них посредством своего родного языка. *В освоении этой принятой в распоряжение переводной литературы и следует искать нечто свое, принадлежавшее восточным славянам*⁵².

⁵² См.: Fedotov (прим. 6), Vol. 1. С. 41.

Языковая адаптация и ментальная трансформация воспринятых переводов составляют существенную часть духовной деятельности восточных славян в развитии их письменности древнейшего периода. В этом смысле особого внимания удостоивается понятие малости и уничижения, которое становится предметом рассмотрения в специальных работах. В этом мы не слишком продвинулись вперед со времен В. Истрина, Г. Ильинского и Н. Дурново. Так, была видоизменена терминология, касающаяся государства: *императора* стали называть *князем*. Литургический гимн в честь какого-либо русского святого контаминируется из греческих стихов и отрывков славянских летописей⁵³. Допускаются всевозможные опущения и расширения. Граница между каноническим и апокрифическим становится размытой; утверждается даже, что библейский канон в России в значительной степени оставался неизвестным⁵⁴.

Адаптация начинается с языковых моментов. Болгарский язык приобретает восточнославянские черты, однако же остается узнаваемым зачастую даже в его различных диалектных разновидностях. Развитие никогда не протекает прямолинейно. Много раз, вплоть до XVIII века, период достаточно хорошо развитой восточнославянской письменности сменялся периодом решительного южнославянского влияния⁵⁵. Есть «собственный литературный язык», но он почти никогда не был чисто восточнославянским. Можно наблюдать, что перенятые мысли и формы уже в ранний период не осознавались восточнославянскими христианами как чужие, а рассматривались как свои собственные.

<...>

Выводы

Какие же выводы о литературном своеобразии Киевской Руси, о ее духовной сущности следует сделать из всего вышесказанного?

⁵³ См.: Kontakien auf russische Heilige im altrussischen Kondakar' // Byzantine Studies. Bd. 8, 11, 12 (FS für Antonín Dostál). 1981, 1984/85. С. 333–341.

⁵⁴ Fedotov (прим. 6). Vol. 1. С. 43: «В России никогда не существовало понятия библейского канона, который проводил бы строгое разграничение между боговдохновенным Священным Писанием и трудами отцов церкви <...> Священное Писание воспринималось точно так же, как и апокрифы...». Такая ситуация могла сложиться с самого начала и позже остаться такой же для многих монахов. Но как минимум с середины XIV века, когда митрополит Алексей (около 1300–1378) сделал новый перевод Нового Завета, значение библейского канона должно было приобрести известность».

⁵⁵ Общепринятая формулировка «второе южнославянское влияние» для культурной ситуации XIV в. игнорирует то обстоятельство, что этот процесс повторялся несколько раз уже в киевскую эпоху.

Заимствованное и свое. Иначе, нежели все историки литературы и литературоведы, рассуждал историк церкви Е. Голубинский в 1901 г.: «Мы получили вместе <с (другими) европейскими народами> одно и то же христианство <...> Но отличительною чертой и общею принадлежностью народов <к Европе> было то, что они имели просвещение. Почему же только мы одни в их семействе остались без сего просвещения? <...> Лежит ли это на нашей ответственности или нет? Приятно и желательно было бы отвечать со спокойною совестью решительным нет; к сожалению, не кривя душой, отвечать так мы не найдем возможным». И далее: Запад «остался преемником западной Римской империи. Призванный принять на себя обязанность быть воскресителем и продолжателем этой империи, он действительно осуществил это в лице Карла Великого, приняв на себя свою обязанность позаботиться о том главнейшем, что было ему завещано Римом, т. е. о [духовном] просвещении. <...> А греки не объединяли с собой принимавших от них христианство варваров [так, как это делал Рим]. <...> Мы не были приготовлены к тому, чтобы перенять <роль продолжателя духовного просвещения точно так же в ситуации предшествования Константинополя>, как приготовлен был к своей роли Запад. <...> Восточная империя была сама по себе <...> мы же были дополнением к ней совершенно внешним и так сказать случайным, были нечто только добавочное и не имеющее в ней исторического смысла и значения. [...] [Итак], мы не позаботились о просвещении и нашли возможным прожить и без него»⁵⁶. А в другом фрагменте – лаконично: причиной тому – «наша косность»⁵⁷.

Эта редкая в своей откровенности оценка ситуации сразу же позволяет нам ощутить, насколько глубоко она пронизана чувством русской исторической скорби XIX века. После революции уже, конечно, не осталось места ни для чего подобного. Так же легко можно понять причину недобросовестных преувеличений. Можно вспомнить «Слово» митрополита Илариона, который усматривал в своем народе детище божественной благодати: ведь теперь он оценивается не с точки зрения Закона, который отделяет иноземцев от соотечественников, – теперь он среди других просвещенных [верой Христа] рассматривается через призму Благодати. Или [вспомним еще] Владимирского епископа Симона, рассуждавшего в послании, адресованном в его родной монастырь: это был наш

⁵⁶ Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1880. – Т. I, 1. – С. 713–719. Цитата приводится по оригиналу книги Е. Е. Голубинского с необходимыми корректировками, позволяющими видеть степень изменения оригинального текста Гансом Роте (прим. переводчика).

⁵⁷ Там же. С. 288.

общий дом, наше отечество, и даже стоя на пороге его, мы были, как в раю, непосредственно связаны с Богом. Вспоминается также вызывающая изумление духовная сила русских монахов, которые в течение последующих веков, продвигаясь по рекам, пробираясь сквозь леса, осваивали земли на севере Руси, и именно это стало духовным стержнем для всего народа вплоть до эпохи Петра Великого.

И все же то, что высказал Е. Голубинский, действительно справедливо. Если освободить мысли ученого от присущей его нации эмоциональности и соотнести их с основополагающими историческими условиями, тогда можно было бы сказать следующее.

Перед принятием христианства у славян в их бытии не было своей собственной истории. Когда же они вступили на путь исторического развития, они жили в том мире, который уже получил свои исторические формы от римской империи, – как на западе, так и на востоке. Они размещались на римских территориях (южные славяне, позже чехи, полабы и поморяне, также венгры), то есть занимали не свободные от исторического наследия, а уже упорядоченные до этого момента административные пространства, и их основные центры находились преимущественно вне области их расселения. Они жили за пределами империй (поляки и восточные славяне) и таким образом были их преддверием, опять же как на востоке, так и на западе. И, кроме того, они всегда были зависимы от обеих империй. История славян в эпоху Средневековья никогда не представляла собой автономного и свободного развития по своей собственной модели. Они никогда не могли быть свободными от тех условий развития, которые им навязывались империями.

Эти обстоятельства могут быть восприняты и как сила, и как слабость империи, а также как те самые щупальца, которые славяне всегда протягивали на Запад, чтобы завоевать свободное пространство, также со стороны Киева и Новгорода. Так, нас учат, что в IX веке существовала Великоморавская империя и что в X веке (русские утверждают, что в IX) существовало Киевское государство или Киевская монархия. Это понятно и естественно. И тогда следует переместить понимание того, как оно возникло в ходе исторического развития, на другую исходную точку. Но делать этого нельзя. Концепции относительно первоисточков должны все же основываться на том, где возникли источники и где формируется история. Разве великоморавская империя была чем-то иным, нежели продуктом распада франкской империи? Ее возрождение или непредвиденные катастрофы, называние [этой] страны Венгрией или земель восточных славян Монголией – все это стало логическим завершением. Было ли первое государство болгар чем-то иным, нежели результатом слабо-

сти Византийской империи? Когда она затем вновь усилилась и вспомнила о своем положении, то в течение длительного времени уже ничего нельзя было изменить. И точно так же обстояло дело с так называемой Киевской монархией – мог ли кто бы то ни было до XV в. осмелиться заявить, что вместо священного достоинства империи возможно утвердить некое государство на базе его собственного права и собственной идеи? Было ли это [государство] хоть когда-нибудь и с самого начала согласно конституции или каким-либо принципам чем-то иным, нежели семейным союзом, который спланировался внешними торговыми интересами, а также соперничеством братьев и был все более и более уязвимым? И вот нападают жестокие монголы, и тогда даже этому государственному образованию практически приходит конец. Конечно, на северо-востоке остался еще Новгород, а на юго-западе – Галич и Волынь с их западными связями, которые теперь укрепились. Параллели между Моравией и Киевом бросаются в глаза.

Была ли Русь, если присмотреться к ее письменной культуре, действительно чем-то большим, нежели церковной провинцией Византии, зависимой в своей образованности от воли миссионеров, а также от духовной щедрости Константинополя, да к тому же еще и от готовности позволить обогатить себя этой щедростью? Несомненно, в восточнославянской письменной культуре взошли ростки русской литературы, сформировались собственные институты, собственная патриотическая идея. Однако же призывный голос, возвысивший в то время «русичей» в «[их] собственном литературном языке», прозвучал для них из Византии, а также из подвергшейся византийскому влиянию Болгарии.

Если, находясь по другую сторону романтического национального мышления, попытаться сформулировать эту исходную точку зрения о первоистоках, то, как нам кажется, оба эти примера – как западнославянская Моравия, так и восточнославянская Русь – будут, кроме всего прочего, весьма поучительными. Изначально оба эти региона располагаются вне территории империи: один из них, Моравия, – непосредственно на северной границе, другой, Русь, – далеко за ее пределами. Благодаря христианизации оба они были включены (причем не только политически) в хитросплетения отношений зависимости от империи, а также общены и к ее духовным истокам. И именно они получили доступ к этим истокам, они пришли к выводу, что стоят на своей собственной основе. И вот зарождается – как это ни парадоксально, в переводах и подражаниях – нечто свое, и это свое начинает утверждаться по ту сторону от границ империи, начинает развиваться самостоятельно. Когда пение зазвучало со строго определенной высотой звука, тогда был найден и свой собственный голос.

Что такое «древнерусская литература»?

Так что же следует понимать под «древнерусской литературой»? Не что иное, как развитие в некоторых религиозных центрах *письменной традиции*, которая в отдельных епархиях (изначально в Новгороде и Киеве, а позже в Галиче, Смоленске и Владимиро-Суздальской земле) сформировала *своеобразную письменную культуру*. Не что иное, как развитие общеупотребительного *культового языка*, который едва ли использовался в стране как разговорный язык, но, однако, воспринял свою грамматическую и духовную форму у южных славян, получивших образование по византийскому образцу. Этот культовый язык передвинул все написанное в своего рода сумерки, позволив [созданным на нем текстам] выглядеть священными, но одновременно чужеродными, а нередко и непонятными. Славяне подпитывались в широком смысле *чужими источниками* и были ориентированы на *иноземные центры*. Точкой отсчета при этом были правовые документы, то есть попытка создать правовую основу для государства, а также упорядоченная согласно канону литургия, т. е. письменно установленный порядок богослужения, который единообразно объединил всю страну как одно целое с конца XI в., и благодаря этому церковному праву даже после монгольского нашествия она все еще продолжала оставаться и существовать как нечто единое.

Эти источники – варяжские, греческие, южно- и западнославянские – были славянизированы либо, соответственно, восточнославянизированы. При этом последовательного развития мы не наблюдаем. Можно заметить, как в дальнейшем центры письменности становятся *образовательными центрами и источниками духовной силы*, прежде всего в Киевской Печерской лавре, а также в Новгородской ремесленно-торговой республике, но этот процесс, однако, не был завершен. Все эти центры, за исключением Печерской лавры, имели местное значение, даже если их объединял общий язык богослужения. Это было все во всем – и это было не более чем *создание основы для возникновения литературы* в различных регионах на едином для всех языке.

Но, конечно, и это немало. Ведь до принятия христианства царило многоязычие и возможны были лишь племенной образ жизни да обязанность платить дань, будучи под властью иноземного господства, а письменность, если даже она и существовала, не пустила еще корней и не оставила никаких следов своего существования; наконец, не заметно было никакой правовой базы. В противоположность всему этому [со времен христианизации] вплоть до распада Киевского государства произошли грандиозные изменения. Постепенно сформировалась – пусть пока что лишь в отдельных центрах, практически не связанных между собой – идея *единого целого*, способного, казалось, внутренне объединить эти от-

дельные центры в одну страну не только благодаря единому языку; сама эта идея придавала свежие силы, чтобы вновь осознать экзистенцию этой страны в ее величии: христианская вера [воссияла] в новой стране, которая жила теперь среди христианских народов непосредственно пред лицом Господа и которая с самого начала призвана была противостоять опасности с востока. Затем эта идея, опять же довольно парадоксальным образом, овладела общественным сознанием лишь в тот момент, когда власть в этой стране рухнула под нашествием монголов, и теперь все без исключения (в том числе Новгород и Галич Волынский) в течение двух веков обязаны были платить дань. Именно это бедствие стимулировало зарождение объединительной силы.

Отдельные центры (в их внешней связи с Константинополем, Иерусалимом и Св. горой Афон, а также в их постепенно формирующейся внутренней связи) создали ту основу, на которой в XIV и XV вв. возникло русское Великое Княжество Московское. Письменная культура и своеобразие духовной жизни этого государства были, несомненно, настолько же богатыми и настолько же ограниченными, как и те корни, из которых они произросли.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Супастаўце канцэпцыю Г. Ротэ, сфармуляваную ў артыкуле «Што такое *древнерусская литература*?» з канцэпцыяй Д. Ліхачова, сфармуляванай у артыкуле «Первые семьсот лет русской литературы» з кнігі «Великое наследие», а таксама ў артыкуле «Величие древней литературы» (гл.: Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М., 1978. – С. 5–20). Акрэсліце асноўныя пункты разыходжання.

2. Чаму, на думку Г. Ротэ, задача стварэння гісторыі літаратуры з'яўляецца надзвычай складанай і праблематычнай?

3. Прадстаўце гісторыю вывучэння «Слова пра паход Ігаравы» паводле артыкула Г. Ротэ і паводле кнігі «Слова пра паход Ігаравы» (Мінск: Маст. літ., 1986).

4. Акрэсліце асноўныя этапы развіцця літаратурна-славістычных даследаванняў у Расіі паводле Г. Ротэ.

5. Чаму ўсе тры складнікі выразу «гісторыя старажытнарускай літаратуры» ў інтэрпрэтацыі Г. Ротэ падлягаюць крытыцы?

6. Як класіфікуе Г. Ротэ помнікі XI–XIII стст.? У чым заключаецца складанасць іх вывучэння?

7. Як прадстаўлена ў артыкуле апазіцыя «арыгінальнае – запазычанае» ў дачыненні да старажытнай літаратуры ўсходніх славян?

Глава 10 ВЯРТАННЕ АЎТАРА

Старажытная культура Беларусі на ўсім шляху свайго існавання ад-разнівалася глыбокай пашанай да літаратурнай творчасці і да аўтара – стваральніка невычэрпнага характа мастацкага слова. Выключная павя-га да кніжніка, пісьменніка захоўвалася ў Беларусі на працягу ўсёй эпохі Сярэднявечаўя, у часы Рэнесансу і Барока, у эпоху Асветніцтва і ў перы-яд рамантызму. Праз пакутлівыя пошукі свайго эстэтычнага крэда прай-шоў Янка Купала, каб годна заявіць: «Цяпер маймі скарбамі – думкі-са-колы, цяпер беларускай я песні ўладар» (верш «Мая навука»).

Тым часам у эстэтыцы XX ст. паступова выпрацоўвалася крытычнае стаўленне да ролі аўтара, рабіліся спробы пераацэнкі яго адносін да мас-тацкага твора. У артыкуле «Аўтар і герой у эстэтычнай дзейнасці» М. Бахцін канстатаваў: «Барацьба мастака за пэўны і ўстойлівы вобраз героя ёсць у немалой ступені барацьба яго з самім сабой». На думку ву-чонага, самому «мастаку няма чаго сказаць аб працэсе сваёй творчасці – ...яму застаецца толькі ўказаць нам на свой твор, і насамрэч, мы толькі там і будзем яго шукаць» [9, с. 10–11]. У 1967 г. Р. Барт у сваім праграм-ным артыкуле «Смерць аўтара» заявіў: «Выдаленне аўтара... гэта не проста гістарычны факт або эфект пісьма... цяпер тэкст ствараецца і чы-таецца такім чынам, што аўтар на ўсіх яго ўзроўнях ліквідуецца» [6, с. 387]. Прыкладна ў той жа час у літаратуразнаўстве з’яўляецца Г. Р. Яўс, які, прапагандуючы рэцэптыўна-эстэтычны падыход, даводзіць, што ў трохкутніку «аўтар – твор – публіка» апошняя не з’яўляецца пасіўным звяном, яна – «*geschichtsbildende Energie*» (*энергія, якая творыць гісто-рыю*); сам жа літаратурны працэс вучоны разглядае як «дыялог твора і публікі» [150, с. 127]. Такім чынам, і ў межах гэтай навуковай канцэпцыі аўтар літаратурнага твора, хоць ужо і з іншай – герменеўтычнай матыва-цыяй функцыянальна і аксіялагічна адсоўваецца на другі план.

Антыпазітывісцкае імкненне пазбыцца адносін да літаратурнага пра-цэсу як да галерэі пісьменніцкіх партрэтаў з часам пачало адыгрываць негатыўную ролю ў літаратуразнаўчым дыскурсе. Занадта даслоўнае ра-зуменне літаратуразнаўцам сваёй задачы «заглыбіцца» ў фактуру мастац-

кага твора часам прыводзіла да таго, што сам творца заставаўся на ўзбоччы даследчыцкай парадыгмы, «застываў» у межах біяграфічнага эсэ. Тым часам літаратуразнавец мог дазволіць сабе ўласнае мадэляванне асобы аўтара з улікам абранай метадалогіі або ідэалагічнай зададзенасці.

Зыходзячы з палажэння пра тое, што ніводная даследчыцкая метадалогія як такая не можа быць цалкам дасканалай і ўніверсальнай, мы прапануем звярнуцца да некаторых палажэнняў навуковай канцэпцыі П. Бурдзё. Беларускімі літаратуразнаўцамі ў супрацоўніцтве з прафесарам Гун-Брыт Колер (універсітэт Ольдэнбурга, Германія) была зроблена прадуктыўная спроба прымянення тэорыі поля П. Бурдзё ў кантэксце даследавання беларускай літаратуры XIX і XX стст. (гл.: [60; 100; 111]). Мы, са свайго боку, хацелі б акцэнтаваць найбольш крэатыўныя, на наш погляд, ідэі П. Бурдзё адносна формаў капіталу (эканамічнага, сацыяльнага, культурнага), а таксама спецыфікі культурнага капіталу, яго здольнасці функцыянаваць у якасці сімвалічнага і ў інкарпарыраванай форме пераўтварацца ў габітус агента поля культурнай вытворчасці. У сваю чаргу фарміраванне габітуса і шляхі перадачы сімвалічнага капіталу цесна звязаны са спосабамі, або *модусамі, пазіцыяніравання*. Г.-Б. Колер і П. Навуменка прапануюць разумець пазіцыяніраванне «як своеасаблівы фактар, праз які факусіруецца тая ўзаемасувязь між аўтарам і полем, між аб'ектыўнымі ўмовамі і суб'ектыўным дзеяннем, якая з'яўляецца вызначальнай для развіцця літаратурных палёў» [61, с. 7], акцэнтуючы трыяду «пазіцыя – пазіцыяніраванне – дыспазіцыя».

У літаратурным полі Беларусі, ступень аўтаномнасці і інстытуцыялізацыі якога ў розныя эпохі была вельмі адрознай, мы вылучылі 12 асноўных модусаў пазіцыяніравання аўтара.

1. Карпаратыўнасць – модус, найбольш уласцівы сярэднявечнай традыцыі, які спалучаўся з выразна падкрэсленай інтэнцыяй да хрысціянскай дыдактыкі. Канкрэтная форма яго ўвасаблення – формула аўтарскага самапрыніжэння і ігнараванне сваёй ролі як аўтара твора. Так, у «Сказанні пра чарнарызскі чын» Кірыл Тураўскі піша: «Несмь бо женьци, но класосьбиратели, ни хитреци книгам» (цыт. па: [82, с. 407]). Наогул, трэба адзначыць, што ў праваслаўнай традыцыі «кніжная мудрасць» успрымаецца часта з пярэратыўнай адзнакай. У. Кароткі назваў гэта асобай эстэтыка-тэасофскай дактрынай праваслаўя [65, с. 121–122].

2. Эгалітарнасць – модус, процілеглы карпаратыўнасці; уласцівы найперш творцам эпохі Рэнэсансу, прычым неправаслаўнага паходжання. Ян Вісліцкі, падкрэсліваючы сваю ролю ў асэнсаванні значэння Грунвальдскай бітвы, звяртаецца да даволі рэдкага ў лацінскай мове ўжывання займенніка яго ў якасці дзейніка: «ego ipso paene in medio barbariae natus» («...я, народжаны ў самым амаль што цэнтры далёкага краю...»)

[22, с. 104–106]. Мікалай Гусоўскі, ствараючы метафару сваёй працы над паэмай «Песня пра зубра», піша: «In nemus arctoum... certe has arte, Polonus eo» («Я, падданы Польшчы, уваходжу ў паўночную пушчу з гэтым надзейным рамяством») [*Carmen*, 119–120, гл. тут і далей: 143]. Прыроду рэнесанснага эгалітарнага модусу трапна акрэсліў У. Кароткі: у творчасці лацінамоўных аўтараў, на яго думку, «“калектыўны аўтар” з мастацкай устаноўкай на самапрыніжэнне саступаў месца творчай асобе, чалавеку сусвету, азначанаму арэолам чалавечай годнасці» [49, с. 15].

3. Непадобнасць – модус, даволі цесна звязаны з эгалітарным. Ян Віліцкі называе сябе «Polonis vatibus dispar» (*адрозны ад польскіх вешчуноў*) [*Visliciensis. Ad Tomiczki*, 14; гл.: 22]; Мікалай Гусоўскі лічыць, што ён «scriptoribus Romanis impar» (*няроўны рымскім пісьменнікам*) [*Carmen*, 119–120]. Прыметнікі *impar* (*няроўны*), *dispar* (*адрозны*) напоўнены ў паэтаў-гуманістаў меліяратыўнай канатацыяй: «няроўны» – значыць, «лепшы», «дасканалейшы». Адапаведна ўсе дэкларацыі Мікалая Гусоўскага адносна таго, што ён, маўляў, больш прывычны да паляўнічага рамяства, чым да паэзіі, варта ўслед за М. Плезія [172, с. 79] расцэньваць як своеасаблівае рэнесанснае какецтва.

Часам непадобнасць як непазнанасць можа выступаць пад маскай *агульнавядомасці*. Так, Вайніслаў Савіч-Заблоцкі пачынае аповесць «Полацкая шляхта» словамі: «Wiadomo światu całemu, gdzie jest Ruś Biała» [190]. Але ўся наступная нарацыя прынамсі даводзіць, што мала хто мае адэкватнае ўяўленне пра гэтую легендарную лясную пушчу («rodaniowu lasów matecznik»), якая з’яўляецца шчытом вялікай рыцарскай Рэчы Паспалітай («tarcza wielkiej a gycerskiej Rzeczypospolitej») [190].

Падобным чынам словы Янкі Купалы напачатку верша «Што я мужык, усе тут знаюць...» лагічна прыводзяць да фіналу: «Але хоць колькі жыць тут буду, // Як будзе век тут мой вялік, // Ніколі, браткі, не забуду, // Што чалавек я, хоць мужык». Праз выкарыстанне гэтага модусу пазіцыяніравання Янка Купала падкрэслівае сацыяльную стратнасць уяўленняў пра мужыка (прынамсі мужыка-беларуса) як пра паднявольную істоту і пра нізкі ўзровень яго самасвядомасці, якія сфарміраваліся ў папярэднім культурна-сацыяльным дыскурсе. Мужык, які выступае тут як гомадыегетычны (паводле Ж. Жэнэта, гл.: [33, с. 397]) персанаж-апавядальнік, сам разбурае гэты стэрэатып.

4. Онім. Гэты модус можа рэалізоўвацца як уласна антрапонім, як этнонім або як палітонім. Першыя прыклады выкарыстання модусу оніма ў форме антрапоніма прэзентуе літаратура эпохі Рэнесансу. Так, Мікалай Гусоўскі ў адзін з радкоў «Песні пра зубра» ўводзіць сваё ўласнае імя: «Vocem // Hinc refer ad brutas, Hussoviane, feras» («*Скіруй свой голас, Гусавіян, сюды, да неразумных звяроў*») [*Carmen*, 475–476]. Як Мікалай Гу-

соўскі, так і Ян Вісліцкі звяртаюцца таксама да палітонімаў як модусаў пазіцыяніравання: першы называў сябе *Polonus*, другі – *Sarmata*; пры гэтым абодва мелі на ўвазе ідэнтыфікацыю паводле падданства: абодва лічылі сябе падданымі Ягелонаў.

Да пазіцыяніравання пры дапамозе этноніма *беларус* з ліку старажытных аўтараў прыбягае бадай што адзін Саламон Рысінскі: шэраг сваіх твораў ён падпісваў імем «*Solomo Pantherus Leucorussus*» (*Саламон Рысінскі Беларус*). Пазней, у літаратуры XIX ст., «графам з Белай Русі» называў сябе В. Савіч-Заблоцкі. Нарэшце, Янка Купала стварыў сапраўдны апафеоз гэтага модусу, з дапамогай якога пазіцыяніруюцца не толькі ён сам як творца, але і ўвесь яго народ: «А хто там ідзе, а хто там ідзе // У агромністай такой грамадзе? // – Беларусы».

5. Псеўданім, які, здавалася б, можна разглядаць як разнавіднасць «оніма», насамрэч выступае як асобы модус. Гун-Брыт Колер разглядае псеўданім як адну з самых спецыфічных рэалізацый стратэгіі *posture* (тэрмін Алена Віяла і Жэрома Мезоса) [60, с. 260–261]. Гэты модус найбольш актуальны для літаратуры XX ст.: на думку Г.-Б. Колер, ніводная нацыянальная літаратура XX ст. не можа зраўнавацца з беларускай паводле колькасці псеўданімаў [66, с. 265]. Тым часам у старажытнай літаратуры псеўданім часцей за ўсё выконваў ролю пэўнага маркёра, які вызначаў прыналежнасць агента поля літаратуры да той ці іншай культурнай парадыгмы. Псеўданім у даўняй літаратуры мае сваю спецыфіку: часам тое, што ўспрымаецца першапачаткова як псеўданім старажытнага аўтара, можа аказацца проста перакладам ягонага прозвішча (што таксама варта расцэньваць як адну з рэалізацый стратэгіі *posture*). Так, у навуковай літаратуры сустракаюцца меркаванні, што псеўданімам *Augustinus Rotundus* у XVI ст. карыстаўся віленскі бурмістр Круглы (*rotundus* – па-лацінску ‘круглы’).

6. Містыфікацыя – модус, які вельмі часта спалучаецца з папярэднім – псеўданімам. Так, Мялецій Смярыцкі, пазіцыяніруючы сябе як Тэафіл Арталог, паведамляе на тытульным аркушы «Трэнаса», што гэты твор «найперш з грэчаскай на славянскую, а цяпер з славянскай мовы на польскую перакладзены». Містыфікацыю «нулявога варыянта» нацыянальнай традыцыі беларусаў стварае Янка Купала ў вершы «Я не паэта», прэзентуючы пры гэтым свой аўтарскі псеўданім як істотны складнік сімвалічнага капіталу айчыннай культуры.

7. Адукацыйны вектар, або *alma mater*. Мікалай Гусоўскі, жадаючы падкрэсліць шматаспектнасць свайго культурнага капіталу, у «Песні пра зубра» сцвярджае: «*Multa ego Roxanis legi antiquissima libris*» («*Шмат чаго пра мінуўшчыну я прачытаў у славянскіх кнігах*») [*Carmen*, 73]. Ян Вісліцкі ў «Прускай вайне» праслаўляе Кракаў на падставе таго, што ён

вучонасцю можа зраўнавацца з Афінамі, паколькі, як і ў Афінах, у Кракаве ёсць акадэмія, навучэнцам якой быў паэт [Visl. Bellum Prutenum I, 158–164, гл.: 22]. Ян Баршчэўскі і ў кнізе «Шляхціц Завальня», і ў аповесці «Драўляны дзядок і кабета Інсекта» ўпамінае Віленскую езуіцкую акадэмію, якая была ягонай *alma mater*.

Даволі выразна модус *alma mater* эксплікаваны ў паэме «Ваколіцы Віцебска» Тадэвуша Лады-Заблоцкага: «Яшчэ тут мне бачыцца побач з касцёлам // Святыня навукі – даўнейшая школа... // Вітаю цябе сёння з-за небасхілаў, // Мне ты дабру, мая школа, вучыла» [69, с. 250]. Аднак у адрозненне, напрыклад, ад Пушкіна («...нам целый мир чужбина, отечество нам – Царское Село») Т. Лада-Заблоцкі падкрэслівае ролю сваёй школы (семінарыі пры базальянскім кляштары) найперш для ўласнага духоўнага фарміравання (у Пушкіна ж Царскасельскі ліцэй – гэта ў першую чаргу «наш союз»).

8. Айчына. Адзін з найбольш яскравых прыкладаў – пралог да «Пана Тадэвуша», дзе Адам Міцкевіч падкрэслівае сваю «ліцвінскасць»: «Litwo, Ojczyzno moja, ty jesteś jak zdrowie...» («*Літва, бацькоўскі край! Ты як здароўе мое...*») (пер. Я. Семяжона). Шмат узораў выкарыстання гэтага модусу прэзентуе сучасная беларуская паэзія. Прыгадаем хоць бы радкі верша Генадзя Бураўкіна: «Я ўдзячны лёсу, што з усіх краёў // Ён выбраў для мяне навекі гэты...»

9. Акцэптаванне або адмаўленне класічнай традыцыі. Пазіцыяніраванне праз гэты модус можа ажыццяўляцца ў выглядзе непасрэднай дэкларацыі. Так, Базыль Гіяцынт у эпіграме да «Панегірыка на ўзяцце Полацка» (1580) прызнаецца: «я не такі ў песні, якім быў Гамер або якім быў Марон» [144, с. 2 н. н.]. Але найчасцей у гэтым выпадку аўтары звяртаюцца да ўскоснай дэкларацыі. Так, першая гісторыя, расказаная ў доме пана Завальні, прагучала з вуснаў гетэрадыгетычнага апавядальніка Янкі, пляменніка гаспадара дома. Гэта быў кароткі пераказ «Адысеі», пачуўшы які, госці пана Завальні казалі так: «Нам гэтай басні ня выўчыцца, усё што-то ні па-нашаму, тут нічога ні прыпомніш» [8, с. 91]. Такая рэакцыя слухачоў на помнік класічнай паэзіі з’яўляецца эсэтэтычным апраўданнем слоў аўтара з прадмовы: «Узяў я форму з самое прыроды» [8, с. 81].

Тым часам Уладзіслаў Сыракомля ў прадмове да паэмы «Маргер», наадварот, заўважае, што для мастацкага ўвасаблення гераічнага духу старажытнай Літвы ён абраў «вергіліеўскую форму, бо яе зграбныя контуры, прыдатныя для велічнага эпаса, пазбаўляюць неабходнасці звяртаць увагу на марныя дробязі» [193, с. VI]. Вялікі ж Адам Міцкевіч, пазбягаючы адкрытых дэкларацый, тым не менш на ўзроўні экспазіцыі «Пана Тадэвуша» выразна (зразумела, для дасведчаных чытачоў) прадэманстраваў, што ён стварыў ні што іншае, як эпапею, якая, згодна з прадпісаннямі Мацея

Казіміра Сарбеўскага, адкрываецца аргументам («Літва! Бацькоўскі край, ты як здароўе тое...»), аргумент змяняецца інвакацый да Боства («О ты, заступніца прачыстая над намі...»), а інвакацыя ў сваю чаргу змяняецца касмаграфіяй («Калісь між тых палёў пры рэчцы, на пагорку // Сярод бярэзніку, за плотам панадворка, // Стаяў драўляны панскі дом...»).

10. Сацыяльны (аслоўны) статус. На ўзроўні адной з самых моцных пазіцый тэксту – загалоўка – няцяжка заўважыць, што цэлы шэраг буйных твораў XIX ст. актуалізавалі шляхецкае саслоўе, шляхту як модус пазіцыяніравання. Так, у поўнай назве «Пана Тадэвуша» знаходзім адразу тры «маякі», якія паказваюць арыентацыю на модус шляхецкасці: «**Пан** Тадэвуш, або Апошні **наезд** на Літве (**шляхецкая** гісторыя з 1811–1812 гг.)». Сімптаматычна, што, пачаўшы ў 1832 г. работу над новай пэмай, Адам Міцкевіч назваў яе «**Шляхціц**» [176, с. XXIX]. У якасці іншых прыкладаў актуалізацыі шляхецтва ў літаратурным дыскурсе можна прыгадаць кнігу Яна Баршчэўскага «**Шляхціц** Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», аповесць Вайніслава Савіча-Заблоцкага «Полацкая **шляхта**» і, зразумела, фарс-вадэвіль Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча «Пінская **шляхта**». Арганічнасць паняцця «шляхта» для літаратурнага кантэксту Беларусі XIX ст. была настолькі відавочнай нават для даследчыкаў савецкага перыяду, што назва адной з пээм Уладзіслава Сыракомлі «Urodzony Jan Dębogor» у перакладзе на беларускую мову Кастуся Цвіркі загучала як «Радавіты шляхціч Ян Дэмбарог». З канца XIX ст. гэты модус пазіцыяніравання змяняе свой вектар у кірунку мужыка. Магутную эстэтычную падставу для гэтай змены стварыў Францішак Багушэвіч, найперш сваім вершам «Ахвяра»: «Маліся ж, бабулька, да бога, // Каб я панам ніколі не быў». Узор эстэтычнага педаліравання «мужыцкасці» – напісаны ад імя гомадыгетычнага персанажа-апавядальніка верш Янкі Купалы «Я – мужык-беларус, пан сахі і касы...»

11. Мова. Гэта адзін з самых выразных, але адначасова адзін з самых праблематычных у гісторыі беларускага пісьменства модусаў. Калі выбар мовы старажытнымі пісьменнікамі вызначаўся ў першую чаргу патранатам, а таксама жанрам твора, то пытанне пра моўныя прыярытэты аўтараў XIX ст. больш складанае. Трэба адзначыць, што ні ў адным іншым пытанні айчынныя даследчыкі і перакладчыкі не дазвалялі сабе большай колькасці, мягка кажучы, карэкціровак дзеля ўзмацнення ўражання пра беларускасць (дакладней кажучы, беларускамоўнасць аўтараў).

На старонках хрэстаматыі «Літаратура Беларусі: першая палова XIX ст.» (2000) Адаму Міцкевічу прыпісваюцца наступныя словы: «На беларускай мове, якую называюць русінскай або літоўска-русінскай... гаворыць каля дзесяці мільёнаў чалавек; гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана» [69, с. 181–182]. Пры параўнанні гэтага фрагмента з арыгіналам выяўляюцца значныя разыходжанні.

Вось што пісаў А. Міцкевіч: «Język słowiański w granicach państwa Piotra W[ielkiego] zamierał trzy *narzecza*: moskiewsko-rosyjskie czyli północne, mało-ruskie, czyli południowe, i *biało-ruskie*, zachodnie. Każdym z tych *dyalektów* mówiło niemal 10 milionów ludności. <...> zachodni, najbogatszy, najczystszy, będący niegdyś *językiem dworu i kancelaryi wielkich książąt Litwy*, miał już ukształcenie znakomite...» [165, с. 84]. Як бачым, на думку паэта, сучаснае яму маўленне беларусаў – гэта толькі «narzecze», «dyalekt», а ў даўнія часы гэта быў «język dworu i kancelaryi wielkich książąt Litwy». Пераклад на беларускую мову, такім чынам, зроблены недакладна.

Наогул, папярэднія даследчыкі прыкладалі неверагодныя намаганні, звяртаючыся да занадта вольных перакладаў або купіравання цытат дзе-ля таго, каб даказаць, што польскамоўныя пісьменнікі XIX ст. былі шчырымі апалагетамі беларускай мовы, хоць насамрэч гэта наўрад ці заўсёды было так. Думаецца, як Ян Чачот, так і іншыя «прадвеснікі» і «пачынальнікі» беларускага нацыянальнага адраджэння, якія рабілі першыя спробы вершавання на беларускай мове, не бачылі магчымасцей для паўнаwartаснага яе выкарыстання ў якасці мовы прыгожага пісьменства. Успомнім, што напачатку першага апавядання «Шляхціца Завальні» Ян Баршчэўскі адзначыў незразумеласць беларускай мовы для многіх чытачоў [8, с. 7], і менавіта гэта паслужыла пісьменніку матывацыяй, каб запісаць народныя апавяданні «ў даслоўным перакладзе па-польску». Належаць прызнаць, што нават для В. Дуніна-Марцінкевіча роднай мовай была польская: яўную дэкларацыю на гэту тэму аўтар змясціў у гістарычным апавяданні «Люцынка, або Шведы на Літве».

12. Exegi monumentum. Паказальна, што дзве знакавыя постаці ў літаратуры XIX ст. і ў літаратуры XX ст. – А. Міцкевіч і М. Багдановіч – стварылі адпаведна перапеў слаўтай оды «Да Мельпамены» («*Exegi monumentum*») Гарацыя (Міцкевіч) і пераклад той жа оды (Багдановіч). У літаратуры XIX ст. гэты модус часта выступае ў выглядзе паэтычнага сімвала – музычнага інструмента песняра, прычым на ўзроўні загалова твора ці нават цэлай кнігі (зборнікі «Дудка беларуская», «Смык беларускі» Ф. Багушэвіча, «Скрыпка беларуская» Цёткі, «Жалейка» Янкі Купалы).

Усе вылучаныя намі і каратка прэзентаваныя тут модусы рэдка выступаюць у сваім «чыстым» выглядзе, найчасцей у пазіцыяніраванні канкрэтных аўтараў назіраюцца прыклады спалучэння некалькіх модусаў адначасова. Так, модус пазіцыяніравання Францыска Скарыны займае прамежкавае становішча паміж карпаратыўнасцю і эгалітарнасцю. Сапраўды віртуознае абыходжанне з модусамі аўтарскага пазіцыяніравання назіраецца ў паэзіі Янкі Купалы. Чаго варты толькі адзін прыклад спалучэння модусу сацыяльнага статусу з модусам містыфікацыі і модусам Радзімы, што дазваляе паэту стварыць бясконца дасканалую ў сваёй паэтычнай вытанчанасці іранічную тыраду: «...О так! Я — **пралетар!**! // Яшчэ учо-

ра **раб** пакутны — // Сягоння я зямлі ўладар // І над царамі **цар** магутны!
// **Мне бацькаўшчынай цэлы свет**, // Ад родных ніў я адварнуўся —
// Адно... не збыў яшчэ ўсіх бед: // Мне сняцца сны аб **Беларусі!**»

Хорхе Луіс Борхес выказаў даволі парадаксальную думку, што кожны пісьменнік сам стварае сваіх папярэднікаў і што яго творчасць карэнным чынам змяняе нашы ўяўленні не толькі пра будучыню, але і пра мінуўшчыну [14, с. 91]. Беларуская літаратура — як старажытная, так і сучасная — прадстаўляе надзвычай багатую карціну ў плане разнастайнасці модусаў аўтарскага пазіцыяніравання ў полі літаратуры. Аб'ектыўная іх ацэнка на-самрэч можа калі не змяніць, то ва ўсялякім разе скарэктываваць нашы ўяўленні пра будучыню і мінуўшчыну айчыннага прыгожага пісьменства. Прыведзены тут пералік можа і павінен быць дапоўнены іншымі прыкладамі, якія дазваляць сфарміраваць цэласнае ўяўленне пра спецыфіку тых літаратурных палёў, у межах якіх у розныя часы развівалася шматмоўная літаратура Беларусі — аж да таго перыяду, калі сфарміравалася аўтаномнае, выразна інстытуцыянаванае поле беларускай літаратуры. Падобныя назіранні дазваляюць належным чынам ацаніць ролю аўтара не толькі на этапе стварэння і матэрыяльнага ўвасаблення, але і ў ходзе далейшай рэцэпцый літаратурнага твора, яго ўключэння ў працэс культурнай вытворчасці.

На заканчэнне мы рашуча дэкларуем вяртанне аўтара, без якога нішто не пачалося ні ў свеце (бо Стваральнік — таксама аўтар!), ні ў літаратуры. Ніхто не можа таго, што можа аўтар. Занадта ж радыкальным тэарэтыкам адкажам словамі Адама Міцкевіча:

Мёртвыя праўды расказваеш люду:
Свет цэлы ў пылінцы знаходзіш, здэцца.
Не знаеш жывых праўд — і не ўбачыш цуду.
Май сэрца, глядзі ў сэрца!

За гэту здольнасць глядзець у сэрца і ўшануем усіх нашых вялікіх Аўтараў, дзякуючы якім мы маем магчымасць здабываць асалоду разумення.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Чаму, на вашу думку, у літаратуразнаўстве XX ст. сфарміравалася крытычнае стаўленне да ролі аўтара мастацкага твора?
2. Ахарактарызуйце модусы карпаратыўнасці і эгалітарнасці як ключавыя для беларускай літаратуры эпох Сярэдневякоўя і Рэнэсансу. Прывядзіце прыклады.
3. У якіх модусах пазіцыяніравання адбілася спецыфіка беларускай нацыянальнай культуры? Прывядзіце прыклады.
4. Як змянялася нападўненне моўнага модусу ў працэсе літаратурнай эвалюцыі?
5. Як вы разумееце думку Хорхе Луіса Борхеса: «Кожны пісьменнік сам стварае сваіх папярэднікаў»?

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Адорно Т.* Теорія эстетыкі / пер. с ням. П. Тарашука. – Кіў : Асновы, 2002.
2. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Янкі Купалы ; падрыхт. А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2003.
3. *Бабкоў І.* Генэалёгія беларускай ідэі. Зь лекцыяў для Беларускага калегіюму // ARCHE. – 2005. – № 3. – С. 136–165.
4. *Багдановіч І. Э.* Авангард і традыцыя: Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння. – Мінск : Беларус. навука, 2001.
5. *Багдановіч І.* Псалтыр як крыніца паэтычных інтэрпрэтацый у творчасці Казіміра Сваяка // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта : навук. зб. / пад агульн. рэд. М. Хаўстовіча. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – Вып. 10. – С. 5–16.
6. *Барт Р.* Смерць аўтара // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – С. 384–391.
7. *Баршчэўскі Л. П., Васючэнка П. В., Тычына М. А.* Беларуская літаратура і свет: ад эпохі рамантызму да нашых дзён : папулярныя нарысы. – Мінск : Радыёла-плюс, 2006.
8. *Баршчэўскі Я.* Выбраныя творы / уклад. М. Хаўстовіча. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998.
9. *Бахтин М. М.* Автор и герой в эстетической деятельности // Эстетика словесного творчества / сост. С. Г. Бочаров. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – С. 9–191.
10. Беларуская літаратура XVIII–XIX стагоддзяў : зб. тэкстаў / склад. і аўтар камент. М. В. Хаўстовіч. – Мінск : БДУ, 2000.
11. Беларуская літаратура XIX стагоддзя : хрэстаматыя / склад. і аўт. камент. А. А. Лойка, В. П. Райгойша. – 2-е выд. – Мінск, 1988.
12. Біблія. Кнігі Святога Пісання Старога і Новага Запаветаў / зроблена на падставе рукапісаў Уладзіслава Чарняўскага. – Мінск : Бібл. т-ва, 2012. – 1120 с. : іл.
13. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в Синодальном переводе с комментариями и приложениями. – М. : Рос. библ. о-во, 2004.
14. *Борхес Х. Л.* Сочинения : в 3 т. – Рига : Полярис, 1994. – Т. 2.

15. *Бразгуноў А.* «Навуковая» паэзія XVI–XVII стст.: панегірызм і сатыра ў адносінах да навукі і вучонага // Кніжная культура Беларусі XVI – сярэдзіны XVII ст. : да 440-годдзя выдавецкай дзейнасці Мамонічаў : матэрыялы X Між-нар. кнігазн. чытанняў, Мінск, 17–18 крас. 2014 г. / склад. : Г. Кірэева [і інш.]. – Мінск : Нац. б-ка Беларусі, 2014. – С. 167–173.

16. *Брунэль П.* Што такое параўнальнае літаратуразнаўства? : пер. з фр. / навук. рэд. В. Булгакаў. – Мінск : ЭўроФорум : Беларус. фонд Сораса, 1996.

17. *Бурдзялёва І. А.* Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзяў: майстры, плыні, традыцыі : курс лекцый. – Мінск : МДЛУ, 2009.

18. *Бурдзялёва І. А.* Праявы бідэрмайерызму ў рамане Евы Філянскай «Пля-менніца і цётка» // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай : матэрыялы IX Міжнар. навук. канф., Мінск, 15–17 кастр. 2009 г. : у 2 ч. / пад рэд. В. П. Ра-гойшы. – Мінск : БДУ, 2010. – Ч 1. – С.113–117.

19. *Бурдые П.* Формы капітала // Экономическая социология [Электронный ресурс]. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–74. URL: http://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf#page=60

20. *Бхабха Х.* Местонахождение культуры // Перекрестки. – 2005. – № 3–4. – С. 161–191.

21. *Вабішчэвіч Т. І.* Станаўленне нацыянальнай паэтычнай традыцыі (1900–1910-я гг.): фактары, механізмы, этапы / навук. рэд. В. П. Жураўлёў. – Мінск : Беларус. навука, 2009.

22. [Вісліцкі Ян] Joannis Visliciensis Bellum Prutenum = Ян Вісліцкі. Прус-кая вайна : на лацінскай і беларускай мовах / уклад., перакл., камент. Ж. В. Не-крашэвіч-Кароткай. – Мінск : Прапілеі, 2005.

23. *Гадамер Г.-Г.* Істина і метод. – Київ : Юніверс, 2000. – Т. 1: Герменев-тика І: Основы філософської герменевтики.

24. Герменевтика древнерусской литературы. – М. : [б. и.], 1989. – Сб. 2 : XVI – начало XVIII веков / редкол.: А. С. Демина (отв. ред.) [и др.].

25. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стст. – Мінск : Беларус. наву-ка, 2006. – Т. 1 : Даўняя літаратура. XI – першая палова XVIII ст.

26. Гісторыя беларускай літаратуры (XI–XIX стагоддзі) : тып. вучэб. прагр. для выш. навучальных устаноў па спецыяльнасцях : 1–21 05 01 Беларуская філала-гія (па напрамках) ; 1–21 05 02 Руская філалогія (па напрамках) ; 1–21 05 04 Славянская філалогія ; 1–21 05 06 Рамана-германская філалогія / адк. за вып. Т. П. Казакова. – Мінск, 2011.

27. *Гудков Л., Дубин Б.* «Эпическое» литературоведение. Стерилизация субъ-ективности и ее цена // Новое лит. обозрение. – 2003. – № 59. – С. 205–223.

28. *Гусовський М.* Пісня про зубра. Поема : на лат. та укр. мовах / пер. з лат. А. Содомори ; коментарі І. Сварника. – Рівне : Волинські обереги, 2007.

29. *Гусоўскі Микола.* Песня пра зубра : на лац., беларус., рус. мовах / пер. на беларус. мову Я. Семяжона, пер. на рус. мову Я. Парэцкага і Я. Семяжона ;

пер. прысвяч. паэмы Боне Сфорца, паслясл., камент. і бібліягр. В. Дарашкевіча ; іл. Я. Кулік. – Мінск : Маст. літ., 1980.

30. Давня украінська література : хрестоматія / упоряд. М. Сулима. – 4-те вид. – Київ : Освіта, 1998.

31. *Дорошкевич В. И.* Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI века. – Минск : Наука и техника, 1979.

32. *Дунін-Марцінкевіч В.* Творы / уклад. і камент. Я. Янушкевіча. – Мінск : Маст. літ., 1984.

33. *Женетт Ж.* Фигуры : в 2 т. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – Т. 1–2.

34. *Жук І. В.* Сустрэчны рух: літаратуразнаўчыя эцюды. – Гродна : Гродз. абл. аддз. Беларус. фонду культуры, 1998.

35. Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX ст. / уклад., прадм. і заўвагі У. Казбегука. – Мінск : Маст. літ., 2001.

36. *Запрудскі І. М.* «Беларусь мая будзе!..» (пра «чырвонага графа» і «самашчырага беларусіна» Войслава Савіча-Заблоцкага (1850 – пасля 1893)) // І. М. Запрудскі. Па дарозе на Парнас. Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэпцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя. – Мінск : БДУ, 2012. – С. 150–161.

37. *Запрудскі І. М.* Пытанне атрыбуцыі, паэтыка і эстэтыка верша «Зайграй, зайграй, хлопча малы...» // І. М. Запрудскі. Па дарозе на Парнас. Атрыбуцыйныя даследаванні і пытанні рэцэпцыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя. – Мінск : БДУ, 2012. – С. 5–45.

38. *Иринеи Лионский.* Против ересей [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://txt.drevle.com/lib/irinei_lionskiy-protiv_eresei.html. Дата доступу: 25.01.2014.

39. История всемирной литературы : в 9 т. / редкол.: Г. П. Бердников (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1985. – Т. 3 / редкол.: Н. И. Балашов (отв. ред.) [и др.].

40. История русской литературы XI–XIX веков : учеб. пособие для вузов / под ред. В. И. Коровина, Н. И. Якушина. – М. : Рус. слово, 2001.

41. *Каваленка В. А.* Вытокі, уплывы, паскоранасць: Развіццё беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975.

42. *Казбярук У.* Прадвесне нацыянальнага адраджэння // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Т. 2.

43. *Калеснік У.* Алегорыя зубра Мікалая Гусавіяна // У. Калеснік. Тварэнне легенды: Літаратурныя партрэты і нарысы. – Мінск : Маст. літ., 1987. – С. 123–197.

44. *Калеснік, У.* Тварэнне легенды: літаратураныя партрэты і нарысы. – Мінск : Маст. літ., 1987.

45. *Кандлін М.* Аўтаномія «малых» літаратур з пункту погляду тэорыі поля // Погляды на спецыфічнасць «малых» літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / уклад. Г.-Б. Колер, П. Навуменка. – Мінск : Паркус плюс, 2012. – С. 119–127.

46. *Караткевіч, У.* Выбраныя творы / уклад., прадм., камент. А. Вераб'я. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2005.

47. *Кароткі У. Г.* Ад Сярэднявечча да барока: Эпохі і стылі ў старажытнай беларускай літаратуры // Роднае слова. – 2006. – № 1. – С. 23–26.

48. *Кароткі У. Г.* Адлюстраванне неталерантнасці ў помніках старабеларускай літаратуры // *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe* / redakcja: S. Kawalou, R. Radzik, M. Sajewicz. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010. – S. 245–252.

49. *Кароткі У. Г.* Беларуская літаратура і гісторыя. – Мінск : БДУ, 2013.

50. *Кароткі У. Г.* Беларускія прадмовы і пасляслоўі другой палавіны XVI – першай палавіны XVII ст. // Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / уклад. У. Кароткі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – С. 6–22.

51. *Кароткі У. Г.* Дзяржаўная і дынастычная гісторыя ў «Прускай вайне» Яна Вісліцкага // Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики : материалы Междунар. науч. конф., Гродно, 3–5 окт. 2000 г. : в 2 ч. – Гродно : ГрГУ, 2001. – Ч. 2. – С. 260–264.

52. *Кароткі У. Г.* Пісаў пра мінуўшчыну, думаў пра будучыню... // Маладосць. – 1997. – № 12. – С. 89–93.

53. *Кісялёва Л. Г.* Гісторыя чытання: новыя падыходы // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта : навук. зб. / пад агулн. рэд. М. Хаўстовіча. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – Вып. 10. – С. 51–69.

54. *Кісялёва Л. Г.* Маргіналіі: беларуская гумарыстычная літаратура XIX – пачатку XX ст. у святле сучасных літаратуразнаўчых канцэпцый. – Мінск : Медисонт, 2007. – 142 с.

55. *Кісялёў Г. В.* Савіч-Заблоцкі Войслаў // Беларускія пісьменнікі : біябібліягр. слоўн. : у 6 т. – Мінск, 1995. – Т. 5. – С. 215–216.

56. *Кісялёў Г. В.* Сейбіты вечнага. – Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1963.

57. *Кісялёў Г. В.* Смак Беларускасці ; уклад. Л. Г. Кісялёвай ; прадм. У. А. Арлова. – Мінск : Лімарыус, 2013.

58. *Ковалів Ю. І.* Літаратурна герменевтыка. – Київ : Київ. ун-т, 2008.

59. *Колер Г.-Б.* Размышления о региональной литературе в славянских литературах с позиции теории литературного поля // Рэгіянальнае, нацыянальнае і агульначалавечае ў літаратуры : зб. навук. арт. – Гомель : ЦДІР, 2009. – С. 65–70.

60. *Колер Г.-Б.* Стратэгіі *posture* і пазіцыянавання ў «малых» літаратурах: псеўданімы ў беларускай літаратуры першай трэці XX ст. // Погляды на спецыфічнасць «малых» літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / уклад. : Г.-Б. Колер, П. Навуменка. – Мінск : Паркус плюс, 2012. – С. 257–283.

61. *Колер Г.-Б., Навуменка П.* Уводзіны // Погляды на спецыфічнасць «малых» літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / уклад. : Г.-Б. Колер, П. Навуменка. – Мінск : Паркус плюс, 2012. – С. 5–10.

62. *Конан У.* Беларускае нацыянальнае адраджэнне. Гістарычна-тыпалагічны аналіз паняцця // Беларусіка = Albaruthenica : Кн. 1 : Матэрыялы Міжнар.

кангрэса беларусістаў / рэд.: А. Мальдзіс [і інш]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – С. 25–33.

63. *Копистянська Н.* Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. – Львів : ПАІС, 2005.

64. *Корань Л.* Беларуская проза XX стагоддзя: Дынаміка жанравых структур. – Мінск : Новік, 1996.

65. *Короткий В. Г.* Творческий путь Мелетия Смотрицкого. – Минск : Наука и техника, 1987.

66. *Краўцэвіч А.* Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. – Беласток : Выш. шк. публ. адміністрацыі імя С. Сташыца, 2008.

67. *Лемке М.* Политические процессы в России 1860-х гг. (по архивным документам). – 2-е изд. – М. ; Пг. : Гос. издат., 1923.

68. Літаратура XI–XVI стагоддзяў / уклад. і камент. А. У. Бразгунова [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Маст. літ., 2011 (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 1).

69. Літаратура Беларусі: Першая палова XIX стагоддзя : хрэстаматыя / уклад. К. Цвірка. – Мінск : Беларус. навука, 2000.

70. Літаратура другой паловы XIX стагоддзя : у 2 ч. / уклад. Л. Г. Кісялёвай, Н. М. Сенкевіч ; камент. Л. Г. Кісялёвай ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. – Мінск : Маст. літ., 2013. – Ч. 1 (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 4).

71. *Лихачев Д. С.* К вопросу о зарождении литературных направлений в русской литературе // Рус. лит. – 1958. – № 2. – С. 3–13.

72. *Лойка А. А.* Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд : у 2 ч. – 2-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1989. – Ч. 1.

73. *Лойка А. А.* Старабеларуская літаратура : падручнік. – Мінск : Выш. шк., 2001.

74. *Луцкевіч А.* Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва ; уклад. А. Сідарэвіча. – Мінск : Кнігазбор, 2006.

75. *Мальдзіс А. І.* Літаратура XIX ст. // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры : у 2 т. / рэдкал.: В. В. Барысенка [і інш]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – Т. 2 : Літаратура XIX – пачатку XX ст. – С. 7–90.

76. *де Ман Поль.* Слепота и прозрение / пер. с англ. Е. В. Малышкина. – СПб., 2002.

77. *Мархель У. І.* Лірнік вясковы: Сыракомля ў беларуска-польскім літаратурным узаемадзеянні / рэд. А. І. Мальдзіс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983.

78. *Мархель У. І.* Прадвесце адраджэння // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. / навук. рэд. тома : У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Т. 2 : Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе. – С. 68–134.

79. *Мархель У. І.* Уладзіслаў Сыракомля // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Т. 2 : Новая літаратура : другая палова XVIII–XIX стагоддзе. – С. 251–274.

80. Матыўная прастора беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя / І. В. Жук [і інш.] ; пад агульн. рэд. І. В. Жука. – Гродна : ГрДУ, 2009.

81. *Мельнікава З. П.* Метадалогія літаратуразнаўства : курс лекцый. – Брэст : БрДУ, 2011.

82. *Мельнікаў А. А.* Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. – Мінск : Беларус. навука, 1997.

83. Метадалогія сучаснага літаратуразнаўства : метады рэкамендацыі / склад. В. Ю. Бароўка. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2012.

84. *Навуменка І.* Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992.

85. *Некрашэвіч-Кароткая Ж. В.* Беларуская лацінамоўная паэзія: ранні Рэнесанс. – Мінск : БДУ, 2009.

86. *Некрашэвіч-Кароткая Ж. В.* Беларуская лацінамоўная паэма: позні Рэнесанс і ранняе Барока. – Мінск : БДУ, 2011.

87. *Некрашэвіч-Кароткая Ж. В.* Лацінамоўны ліра-эпас у полілінгвістычнай літаратуры Беларусі XVI – першай паловы XVII ст.: традыцыя, гісторыка-эстэтычная эвалюцыя : аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук: 10.01.01. – Мінск, 2012.

88. *Немировский Е. Л.* Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Минск : Маст. літ., 1990.

89. *Парэцкі Я.* Ян Вісліцкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1991 (Са скарбніцы беларус. культуры).

90. Пачынальнікі: з гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / уклад. Г. В. Кісялёў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977.

91. *Полякова Л. В.* Пути развития теории жанра в работах последних лет // Рус. лит. – 1985. – № 1. – С. 212–225.

92. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / пад рэд. У. Г. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991.

93. *Прашковіч М. І.* Паэзія // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры : у 2 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – Т. 1 : 3 старажытных часоў да канца XVIII ст. – С. 354–364.

94. *Радзівіл Ф. У.* Выбраныя творы : пер. з пол. і фр. / уклад. С. Кавалёва. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2003.

95. *Саверчанка І. В.* Паэтыка і семіётыка публіцыстычнай літаратуры Беларусі XVI–XVII стст. – Мінск : Беларус. навука, 2012.

96. *Саверчанка І. В.* *Aurea mediocritas.* Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе Барока. – Мінск : Тэхналогія, 1998.

97. *Серман И. З.* «Псалтырь рифмотворная» Симеона Полоцкого и русская поэзия XVIII в. // Тр. отдела древнерус. лит. – М. ; Л., 1962. – Т. 18. – С. 214–232.

98. *Симеон Полоцкий.* Избранные сочинения / подгот. текста, ст. и коммент. И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1953.

99. *Сінькова Л. Д.* Паміж тэкстам і дыскурсам: беларуская літаратура XX–XXI стст.: гісторыя, кампаратывістыка і крытыка (літ.-крыт. артыкулы, гутаркі). – Мінск : Паркус плюс, 2013.

100. *Сінькова Л. Д.* Спецыфічнае асэнсаванне нацыянальнага ў беларускай літаратуры XX стагоддзя // Погляды на спецыфічнасць «малых» літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / уклад.: Г.-Б. Колер, П. Навуменка. – Мінск : Паркус плюс, 2012. – С. 99–115.

101. *Скарына Ф.* Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А. Ф. Коршунава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990.

102. *Станкевіч С.* Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі. – Вільня ; Беласток : Ін-т беларусістыкі : Беларус. гіст. т-ва, 2010.

103. *Тынянов Ю. Н.* Виктору Шкловскому. Литературный факт // Ю. Тынянов. Поэтика. История литературы. Кино. – М. : Наука, 1977. – С. 255–269.

104. *Тычка Г.* Шлях змагара і пакутніка: Вяртанне Францішка Савіча // Шляхам гадоў : гіст.-літ. зб. – Мінск : Маст. літ., 1994. – С. 90–94.

105. *Тычко Г. К.* Гістарычная сімволіка шматэтнічнай Рэчы Паспалітай і яе інтэрпрэтацыя ў польскай і беларускай літаратурах XIX – пачатку XX ст. // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка : XIII Міжнар. з’езд славістаў (Любляна, 2003) : дакл. беларус. дэлегацыі / НАН Беларусі, Беларус. кам. славістаў. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – С. 400–416.

106. *Тычко Г. К.* Творчасць Янкі Купалы і традыцыі духоўнай рэгіянальнасці ў польскай літаратуры XIX – пачатку XX стагоддзяў / пад рэд. А. А. Лойкі. – Мінск : Тэхнапрынт, 2001.

107. *Тычына М.* Смутац і радасць яго // Якуб Колас. Выбраныя творы ; уклад., прадм., камент. М. Тычыны. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – С. 5–28.

108. *Українська поезія XVI століття / редкол. : О. Е. Засенко [та ін.], упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка.* – Київ : Рад. письменник, 1987. – (Б-ка поета).

109. *Франко І.* Слово про критику (Наша белетристика) // Твори : в 20 т. / І. Франко. – Київ : Держлітвидав, 1955. – Т. 16 : Літературно-критичні статті. – С. 243–250.

110. *Францыск Скарына і яго час : энцыкл. даведнік / рэдкал. : І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.].* – Мінск : БелСЭ, 1988.

111. *Хаўстовіч М.* Дзве плыні ў літаратуры Беларусі XIX ст.: эмансіпацыя беларускага літаратурнага працэсу з рэчыпаспалітаўскай літаратурнай сістэмы // Погляды на спецыфічнасць «малых» літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / уклад.: Г.-Б. Колер, П. Навуменка. – Мінск : Паркус плюс, 2012. – С. 61–75.

112. *Хаўстовіч М.* Жыццё і творчасць Рамуальда Падбярэскага. – Мінск : Права і эканоміка, 2008.

113. *Хаўстовіч М.* «Заграй, заграй, хлопчэ малы...»: праблема аўтарства // Новае слова ў літаратуразнаўстве і фалькларыстыцы : матэрыялы V Міжнар. кан-

грэса беларусістаў / пад рэд. І. Багдановіч. – Мінск : Четыре четверти, 2012. – С. 250–259.

114. *Хаўстовіч М. В.* Паэт і казачнік з азёрнага краю // Ян Баршчэўскі. Выбраныя творы. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – С. 5–28.

115. *Хаўстовіч М.* Рамуальд Падбярэскі ў беларускім літаратурным руху 40-х гг. XIX ст. // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта. – Мінск : Кафедра гісторыі беларус. літ., 2001. – Вып. 1. – С. 68–90.

116. *Цвірка К.* Беларускі лірнік // Уладзіслаў Сыракомля. Выбраныя творы ; уклад. К. Цвіркі. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – С. 5–18.

117. *Цвірка К.* Лірнік беларускай зямлі // Уладзіслаў Сыракомля. Добрыя весці: Паэзія, проза, крытыка / уклад. і камент. У. Мархеля, К. Цвіркі. – Мінск : Маст. літ., 1993. – С. 5–12.

118. *Цярохін С. Ф.* Храптовіч Яўхім // Беларускія пісьменнікі : біябібліягр. слоўн. : у 6 т. – Мінск : БелЭн, 1995. – Т. 6. – С. 201.

119. *Чарота І. А.* Пошукі спрадвечнай існасці: Беларуская літаратура XX стагоддзя ў працэсах нацыянальнага самавызначэння. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995.

120. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) ; худ. оформл. В. М. Штогірина. – Тернопіль : Презент, 1994.

121. *Чижевський Д. І.* Порівняльна історія слов'янських літератур : у 2 кн. : пер. з нім. – Київ : Академія, 2005.

122. *Чучин-Русов А. И.* Природа культуры // Обществ. науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 128–139.

123. *Штэйнер І. Ф.* Dejà vu, або Успамін пра будучыню : літ.-крыт. арт. – Мінск : Нёман, 2003.

124. *Янушкевіч Я.* У прадчуванні знаходак. З адной вандроўкі ў архівы Варшавы, Вроцлава, Кракава. – Мінск : Польша, 1994.

125. *Янушкевіч Я.* Францішак Багушэвіч // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Т. 2 : Новая літаратура: другая палова XVIII–XX ст. – С. 373–401.

126. *Яременко В.* Панорама української літератури від початків до кінця XVIII століття // Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття) / В. Яременко (керівник проекту) : в 4 кн. ; упорядкування: В. Шевчук, В. Яременко. – Київ : Аконті, 2006. – Кн. 1. – С. 11–31.

127. *Яус Г. Р.* Досвід естетичного сприйняття і літературна герменевтика / пер. з нім. Р. Свято і П. Тарашук. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2011.

128. *Яусс Г. Р.* История литературы как провокация литературоведения // Новое лит. обозрение. – 1995. – № 12. – С. 39–84.

129. [Bartholinus Perusinus Ricardus] Ad divum Maximilianum Caesarem Augustum <...> de bello Norico, Austriados libri duodecim. – Argent[orati]: apud Ioannem Schottum librarium, anno [1531].

130. *Bourdieu P.* Das literarische Feld. Die drei Vorgehensweisen // Streifzüge durch das literarische Feld / L. Pinto, F. Schultheis (Hg.). – Konstanz : UVK, 1997. – S. 33–147.
131. *Bourdieu P.* Die Regeln der Kunst. Genese und Struktur des literarischen Feldes. – Frankfurt/M. : Suhrkamp, 2001.
132. *Bruchnalski W.* Jan Kochanowski // Alma Mater Vilnensis : czasopismo Akademickie. – Zeszyt 9. – Wilno, 1930. – S. 5–30.
133. *Bruchnalski W.* Między średniowieczem a romantyzmem ; wybór i opracowanie J. Starnawski. – Warszawa : PWN, 1975.
134. *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija (1009–1795). – Vilnius : R. Paknio leidykla, 2005.
135. *Chassang A., Marcou A. L.* Epos. Arcydzieła poezji epicznej wszystkich czasów i narodów ; przeł. i uzup. A. Lange. – Kraków : W księgarni L. Zwolińskiego i Spółki ; Warszawa : Teodor Paprocki i Spółka, 1894.
136. Das Bistum Naumburg / im Auftrag des Max-Planck-Instituts für Geschichte bearb. von Heinz Wiessner (Germania sacra; N. F., 35: Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg; 1). – Berlin ; N.-Y. : de Gruyter, 1996.
137. Encyklopedyja powszechna. – Warszawa : Nakład, druk i własność S. Orgelbrand, 1864. – T. 15.
138. *Finkel L.* Studya nad dynasty Jagiellońską. I. Królowa Zofia // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. – Rok 1904 : Wydział historyczno-filozoficzny. – № 4. – S. 6–8.
139. Gradovius Franciscus. Hodoeporicon Moschicum illustrissimi principis ac domini, domini Christophori Radiwilonis, ducis in Birza et Dubinga.../ scriptum a Francisco Gradovio. – Vilnae : Typis <...> d. Nicolai Radivilonis, <...> per Danieleml Lancium, 1582.
140. *Hernas Cz.* Barok. – Warszawa : PWN, 1980.
141. *Hoffmann H.* Von Africa über Bethlehem nach America : Das Epos in der neulateinischen Literatur // Von Göttern und Menschen erzählen. Formkonstanzen und Funktionswandel vormoderner Epik / Hrsg. Jörg Rüpke. – Stuttgart : Steiner, 2001. – S. 130–182.
142. *Husserl E.* Logische Untersuchungen. – 2-r Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. – Halle : Max Niemeyer, 1901.
143. [*Hussovianus Nicolaus*] Nicolai Hussoviani carmina / ed. J. Pelczar. – Cracoviae : Typis Univesitatis Jagellonicae, 1894.
144. *Hyacinthus Vilnensis B.* Panegyricus in excidium Polocense atque in memorabilem victoriam Stephani invictissimi Poloniarum Regis Magnique Ducis Lituaniae ex potentissimo Moschorum Principe III. Cal. Septemb. MDLXXIX reportatam. Basillii Hyacinthii Vilnensis ad inclytum Nicolaum Georgii Radivillum Ducem Dubingae et Birzae in Lituania. <...> – Patavii : Apud Laurentium Pasquatum, 1580.
145. [*Janocki J. D.*] Janociana sive Clarorum atque illustrium Poloniae auctorum mecenatumque memoriae miscellae. Nunc primum e Codicibus, Biblioth. Publ. Vars. edidit S. T. Linde. – Varsaviae : Typis Collegii Scholarum Piarum, [1819].

146. *Janowski L.* [Recenzja:] J. G. Materyały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych. Kraków, 1905 // Pamiętnik literacki. – R. V. – Z. II. – We Lwowie, 1906. – S. 235–245.

147. *Jauss H. R.* Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesamelte Aufsätze 1956–1976. – München : Wilhelm Fink Verlag, 1977.

148. *Jauss H. R.* Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik. – Frankfurt/M. : Suhrkamp Verlag, 1982.

149. *Jauss H. R.* Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. – Frankfurt/M. : Suhrkamp Verlag, 1970.

150. *Jaß H. R.* Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft // Rezeptionsästhetik: Theorie und Praxis / R. Warning, Hrsg. – 4., unveränd. Aufl. – München : Fink, 1994. – S. 126–162.

151. *Joachimsthaler J.* Kulturraumforschung durch Sprach- und Literaturpolitik // Orbis linguarum. – Wrocław ; Legnica, 2002. – Vol. 21. – C. 109–115.

152. *Icones familiae Ducalis Radivilianae...* – Nesvisii : In Typographia Privilegiata Ducali Radiviliana Collegii Societatis Jesu, [s. a.].

153. *Index librorum Latinorum Lituaniae saeculi septimi decimi / Concinnaverunt Daiva Narbutiene et Sigita Narbutas.* – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

154. *Kindermann U.* Einführung in die lateinische Literatur des mittelalterlichen Europa. – Turnhout : Brepols-Verlag, 1998. – III + 176 s.

155. *Knape J., Till D.* Deutschland // Geschichte der Buchkultur / [hrsg. von Otto Mazal] ; Bd. 6: Renaissance / Alfred Noe (Hg.). – Graz : Akademische Druck-Verlagsanstalt, 2008. – C. 231–304.

156. *Koehler K.* Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis (Pieśń o zubrze, jego postaci, dzikości i o polowaniu na niego) Mikołaja Hussowczyka // Historia literatury polskiej : w 10. – T. 2 : Renesans. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Prowincjonalna Oficyna Wydawnicza, 2000. – S. 192–197.

157. *Kondratowicz L.* (Władysław Syrokomla). Poezye. – Mikołów-Warszawa : Nakładem Karola Miarki, 1908.

T. I / Nowa biblioteka pisarzy polskich. T. XIII;

T. II / Nowa biblioteka pisarzy polskich. T. XIV;

T. V / Nowa biblioteka pisarzy polskich. T. XVII.

158. *Kromer M.* Polonia sive De situ, populis, moribus, magistratibus et Republica Regni Polonici libri duo. – Coloniae : apud Maternum Cholinum, 1578.

159. *Kromer M.* Polska, czyli O położeniu, obyczajach, urządach i rzeczypo-politej Królestwa Polskiego. Książ dwoje ; przełożył z łacińskiego Wł. Syrokomla. – Wilno : Nakładem J. Zawadzkiego, 1853.

160. *Krzyżanowski J.* Dzieje literatury polskiej. – Warszawa : PWN, 1979.

161. *Lituanus Michalo.* De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum, fragmina X multiplici historia referta // Michalonis Lituani De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum, fragmina X multiplici historia referta. <...> – Basileae : Apud Conradum Waldkirchium, MDCXV (1615). – P. 1–41.

162. *Loewenstein B.* Symbole, Mythen, nationale Integration : Anmerkungen zum Thema «Historische Feldbeherrschung» // *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas* / hrsg. von E. Behring u. a. – Stuttgart : Steiner, 1999. – S. 23–31.

163. *Łukaszewicz J.* Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794. – Poznań : Nakładem księgarń Jana Konstantego Żupańskiego, 1849. – T. 1.

164. *Michnik A.* 1863: Polska w oczach Rosjan // *Szanse polskiej demokracji. Artykuły i eseje* / Biblioteka Gazety wyborczej. – Warszawa, 2010. – S. 215–234.

165. *Mickiewicz A.* Literatura słowiańska wykładana w Kolegium fransuzkiem. Tłum. F. Wrotnowskiego. – Wyd. 3. Rok pierwszy, 1840–1841. – Poznań : Księgarnia J. A. Żupańskiego, 1865.

166. *Mickiewicz A.* Pisma Adama Mickiewicza na nowo przejrane, dopełnione, i za zezwoleniem jego w tem siódmym s kolei wydaniu do druku podane. – T. 3. – Paryż [s. typ.], 1844.

167. *Milton Ioannes.* Poemata, quorum pleraque intra Annum aetatis Vigessimus conscripsit // *John Milton. Poems* <...>: Both English and Latin etc. composed at several times. – L., 1673.

168. *Münkler H., Münkler M.* Lexikon der Renaissancekler. – München : Verlag C. H. Beck, 2000.

169. *Mylius Libenrodensis I.* Cato graecolatinus... – Lipsiae, 1568.

170. *Mylius Libenrodensis I.* Divina gratia imperante Sigismundo Augusto Polonorum rege potentissimo, Magno Lithuaniae Duce etc. Victoria de Moschis reportata a Magnifico Domino Gregorio Chodcieutio Castellano Vilenensi, Capitano Grodnensi, stipendiarii militis supremo gubernatore. <...> Authore Ioanne Mylio Libenrodensi. – Viennae Austriae : ex officina Michaelis Zimmermani, 1564.

171. *Mylius I.* Poemata Ioannis Mylii Libenrodensis, poetae Laureati, ex dioecesi generosum Comitum de Hoenstein. <...> [S. I.] : Cum Gratia et Privilegio Caesareo, 1568.

172. Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku) / oprac. M. Plezia. – Wrocław : Ossolineum, 2005.

173. *Narbutas S.* Radvanas anuo metu ir dabar // *Joannes Radvanus. Opera* = Jonas Radvanas. Raštai / Iš lotynų kalbos vertė Sigitas Narbutas. – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009. – P. 335–375.

174. *Narbutas S.* «Karolomachijos» akiračiai // *Laurentius Boierus. Carolomachia* = Laurencijus Bojeris. Karolomachija / Iš lotynų kalbos vertė B. Kazlauskas. – Vilnius : Vaga, 1992. – P. 164–178.

175. *Niendorf M.* Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2006.

176. *Pini T.* Wstęp // *A. Mickiewicz. Pisma poetyczne*. – Kraków : Drukarnia narodowa w Krakowie, 1925. – S. XV–XXXIX.

177. *Podbereski R.* Białoruś i Jan Barszczewski // [Barszczewski Jan] *Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach przez Jana Barszczewskiego*. Poprzedzone krytycznym rzutem oka na Literaturę Białoruską przez Ro-

mualda Podbiereskiego. <...> – Petersburg : w Drukarni Karola Kraja, 1844. – T. 1. – S. I–XLI.

178. Poezya filomatów / wyd. Jan Czubek / Archivum filomatów, cz. 3. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1922. – T. 2.

179. *Pollman K.* Das lateinische Epos in der Spätantike // Von Göttern und Menschen erzählen. Formkonstanzen und Funktionswandel vormoderner Epik / Hrsg. Jörg Rüpke. – Stuttgart : Steiner, 2001. – S. 93–129.

180. *Psalterium Davidis carmine redditum per Eobanum Hessum.* – Lipsiae : In officina Valentini Papae, 1546.

181. de Quincey Th. Confessions of an English Opium-Eater. – N.-Y. : Oxford University Press, 1985.

182. *Rachuba A., Kiaupienė J., Kiaupa Z.* Historia Litwy : Dwugłos polsko-litewski. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2008.

183. *Radvanus I.* Radivilias sive De vita et rebus praeclarissime gestis, immortalis memoriae, illustrissimi principis Nicolai Radivili <...> libri quattuor Ioannis Radvani Lit[uani] <...> – Vilnae metropoli Lituanorum : Ex officina Ioannis Kartzani, [1592].

184. *Ročka M.* Lietuvos gamtos vaizdai Mikalojaus Husoviano kūryboje // M. Ročka. Rinkiniai raštai. – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002. – P. 19–42.

185. *Rothe H.* Die Stellung Polen-Litauens in der Kulturgeschichte Europas zwischen Ost und West // H. Rothe. Szkice o literaturze polskiej i ukraińskiej. – München ; Siedlce : Instytut Filologii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego : Stowarzyszenie Tutajteraz, 2011. – S. 75–92.

186. *Rothe H.* Was ist «altrussische Literatur»? – Wiesbaden : Westdeutscher Verlag, 2000.

187. *Sajkowski A.* Barok. – Warszawa : PWN, 1972.

188. [*Sarbievius M. C.*] Poetica. V. 1 : Praecepta poetica. De perfecta poesi = Poetika. 1 tomas. Poezijos mokslas. Apie tobulą poeziją. – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos Institutas, 2009. – XVIII.

189. *Sawicki J.* Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Wyd. 1. – Toruń : Towarzystwo Naukowe, 1998.

190. [*Sawicz-Zablocki W.*] Opowiadanie Isze Orłoloty i Podkońwojen, czyli Połocka szlachta // Warta. – Rok XII (1885). – № 562.

191. *Sinko T.* Poezja nowołacińska w Polsce // Dzieje literatury pięknej w Polsce. – Cz.1. – Kraków : Uniw. Jagiel., 1935. – S. 73–145.

192. [*Smotrycki, Meletiusz*] Verificatia niewinności powtore wydana. <...> – [W Wilnie : Zakonnicy Monastera Bratskiego Wileńskiego, Cerkwie ześcia Świętego Ducha, 1621].

193. *Syrokomla Wł.* Margier poemat z dziejów Litwy przez Władysława Syrokomlę. – Wilno : Nakładem księgarni p. F. Rubena Rafałowicza, 1855.

194. *Syrokomla Wł.* Nocleg hetmański: gawęda na tle historycznym. – Wilno : Nakładem A. Assa, 1857.

195. *Syrokomla Wł.* Stare wrota. Poemat. – Wilno : Nakładem M. Orgelbranda, 1857.

196. *Syrokomla Wł.* Ułas. Sielanka bojowa z błot Poleskich. – Wilno : Nakład i druk Teofila Glücksberga, 1858.

197. *Syrokomla Wł.* Urodzony Jan Dęboróg... przez Władysława Syrokomlę. – Wydanie drugie. – Wilno : Nakładem A. Assa, 1855. – [6].

198. *Traube L.* Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters ; hrsg. von Paul Lehmann. – München : Oskar Beck, 1911.

199. *Tschizewskij D.* Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen. – Bd. 1 : Einführung. Anfänge des slavischen Schrifttums bis zum Klassizismus. – Berlin : de Gruyter, 1968.

200. *Ulčinaite E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI–XVII amžiaus dvi-kalbis tekstas: adresatas ir kalbinė raiška // Senoji Lietuvos literatūra.– Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006. – № 21. – P. 63–80.

201. *Veteikis T.* Mikalojus Husovianas epochų ir tapatybių sankirtose // Mikalojus Husovianas. Raštai = Nicolaus Hussovianus. Opera. – Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007. – S. 205–302.

202. *Wojciechowski K.* Dzieje literatury polskiej. – Lwów : Książnica-Atlas, 1926.

203. *Zabłocki St.* Od prerenesansu do Oświecenia: Z dziejów inspiracji klasycznych w literaturze polskiej. – Warszawa : PWN, 1976.

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
Глава 1. Асалода разумення. Уводзіны ў літаратурную герменеўтыку	5
Глава 2. «Пруская вайна» Яна Вісліцкага як <i>omen faustum</i> дынастыі Ягелонаў	17
Глава 3. Герменеўтычны патэнцыял лацінамоўнай эпікі эпохі Рэнесансу: перадача сацыяльнага (сімвалічнага) капіталу	30
Глава 4. Псалтыр у духоўнай культуры Беларусі і еўрапейскі кантэкст	50
Глава 5. Версіфікацыйныя штудыі XVI ст. і адукацыйныя прыярытэты ў Вялікім Княстве Літоўскім	60
Глава 6. Літаратуразнаўства як правакацыя гісторыі літаратуры: эвалюцыйныя лабірынты і стратэгіі ідэнтыфікацыі пісьменнікаў XIX ст.	90
Глава 7. Ліра-эпас Уладзіслава Сыракомлі: праграма духоўнага самазахавання нацыі.....	109
Глава 8. Аповесць В. К. Савіча-Заблоцкага «Полацкая шляхта» ў кантэксце літаратурнага жыцця XIX ст.	135
Глава 9. Ганс Ротэ і яго канцэпцыя старажытнай літаратуры ўсходніх славян.....	159
Глава 10. Вяртанне аўтара	186
Бібліяграфічны спіс	194

Вучэбнае выданне

Некрасэвіч-Кароткая Жанна Вацлаваўна

**ШМАТМОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА БЕЛАРУСІ
Ў КАНТЭКСЦЕ АКТУАЛЬНЫХ
ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫХ КАНЦЭПЦЫЙ**

Дапаможнік

Рэдактар *А. А. Федасеева*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*

Тэхнічны рэдактар *Т. К. Рамановіч*

Камп'ютарная вёрстка *А. А. Мікулевіча*

Карэктары: *Н. Г. Баранова, Т. А. Беланко*

Падпісана да друку 31.07.2015. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 12,09. Ул.-выд. арк. 15,88. Тыраж 100 экз. Заказ 591.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.
Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.